

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

№3
Vol. 5
2023

Astana

ISSN (print)2664-5157
ISSN (online)2708-7360

Turkic Studies Journal
2023, Volume 5, Number 3

2019 жылдан бастап шығады
Founded in 2019
Издается с 2019 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2023
Astana, 2023
Астана, 2023

Бас редакторы: **Ерлан Сыдықов**, т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары: **Нурилла Шаймердинова**, ф.ғ.д., проф.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары: **Ирина Невская**, доктор, проф., Гете университеті (Франкфурт, Германия)

Редакция алқасы

Клара Адыгаши	ф.ғ.д., проф., Дебрецен университеті, Славистика институты (Дебрецен, Мажарстан)
Гайбулла Бабаяров	т.ғ.д., Өзбекстан ғылым академиясы Ұлттық археология орталығы (Ташкент, Өзбекстан)
Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна	ф.ғ.д., проф., Тува мемлекеттік университеті (Қызыл, Ресей Федерациясы)
Ұлданаы Бахтикиреева	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достығы университеті (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Альфия Галимуллина	пед.ғ.д., проф., Қазан (Еділ бойы) федералдық университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф., Эгей университеті (Измир, Түркия)
Күләш Дүйсекова	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Анна Дыбо	ф.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Метин Екиджи	доктор, проф., Эгей Университеті Түрік әлемі зерттеулері институты (Измир, Түркия)
Шолпан Жарқынбекова	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Шақимшарип Ибраев	ф.ғ.д., проф., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Мажарстан)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Мажарстан)
Ласло Кароли	Ph.D., проф., Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)
Барбара Келльнер-Хайнкеле	доктор, проф., Берлиннің еркін университеті (Берлин, Германия)
Болат Көмеков	т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Дихан Қамзабекұлы	ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газеті (Астана, Қазақстан)
Чимиза Ламажаа	филол.ғ.д., Туваның жаңа зерттеулері (Льеж, Бельгия)
Юлия Лысенко	т.ғ.д., проф., Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, Ресей Федерациясы)
Ласло Мараш	Ph.D., проф., Амстердам университеті (Амстердам, Нидерланды)
Мартин Малек	саяси ғ.к, аға ғылыми қызметкер, Ұлттық қорғаныс академиясы, (Вена, Австрия)
Кенжехан Матыжанов	ф.ғ.д., проф., М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты (Алматы, Қазақстан)
Бауыржан Омаров	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Зайнолла Самашев	т.ғ.д., Ә. Марғұлан атындағы археология институты (Астана, Қазақстан)
Клара Шандор	Ph.D., проф., Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Айрат Ситдиков	т.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Дэвид Сомфай Кара	Ph.D., проф., Назарбаев Университеті (Астана, Қазақстан)
Балаш Судар	Ph.D., Мажарстан ғылым академиясы Тарих институты (Будапешт, Мажарстан)
Жәкен Таймағамбетов	т.ғ.д., проф., ҚР Ұлттық музейі (Астана, Қазақстан)
Ахмет Ташағыл	т.ғ.д., проф., Йедитепе университеті (Стамбул, Түркия)
Марал Хабдуллина	т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Айдан Хандан	Ph.D., каум.проф., Баку мемлекеттік университеті (Баку, Әзірбайжан Республикасы)
Фирдаус Хисамитдинова	ф.ғ.д., проф., Тарих, тіл және әдебиет институты (Уфа, Ресей Федерациясы)
Альфия Юсупова	ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Айман Азмұханова	т.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Амантай Шәріп	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Анна Есенғалиева	пед.ғ.к., проф., жауапты хатшы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтпаев к-сі, 2
Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434). E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам. Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. №KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж). Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434)

Editor-in-Chief: **Yerlan Sydykov**, *Doctor of Historical Sciences, Prof., Academician of NAS RK*
L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Deputy Editor-in-Chief: **Nurila Shaimerdinova**, *Doctor of Philology, Prof.*
L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Deputy Editor-in-Chief: **Irina Nevskaya, Dr., Prof., Goethe university (Frankfurt, Germany)**

Editorial board

Klara Agyagasi	Doctor of Philology, Prof., University of Debrecen, Institute of Slavic studies (Debrecen, Hungary)
Gaybulla Babayarov	Doctor of Historical Sciences, Uzbekistan National Center for Archaeology of the Academy of Sciences (Tashkent, Uzbekistan)
Bavuu-Surun, Mira Viktorovna	Doctor of Philology, Prof., Tuvan State University (Kyzyl, Russian Federation)
Uldanai Bakhtikireeva	Doctor of Philology, Prof., Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, Russian Federation)
Alfiya Galimullina	Doctor of Pedagogical sciences, Prof., Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russian Federation)
Gurer Gulsevin	Dr. Prof., Ege University (Izmir, Turkey)
Kulyash Duisekova	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Anna Dybo	Doctor of Philology, Prof., Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Metin Ekici	Dr. Prof., Ege University, Institute of Turkish World Studies (Izmir, Turkey)
Sholpan Zharkynbekova	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Shakimashrip Ibrayev	Doctor of Philology, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
Maria Ivanics	Dr. Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Zimonyi Istvan	Dr. Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Laszlo Karoly	Ph.D., Prof., Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Barbara Kellner-Heinkele	Dr. Prof., Free University of Berlin (Berlin, Germany)
Bolat Kumekov	Doctor of Historical Sciences, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Dikhan Kamzabekuly	Doctor of Philology, Prof., Republican newspaper «Egemen Qazaqstan» (Astana, Kazakhstan)
Chimiza Lamazhaa	Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Liege, Belgium)
Yuliya Lysenko	Doctor of Historical science, Prof., Altai State University (Barnaul, Russian Federation)
Laszlo Maracz	Ph.D., Prof., University of Amsterdam (Amsterdam, Netherlands)
Martin Malek	Candidate of Political Sciences, Senior Researcher, National Defense Academy (Vienna, Austria)
Kenzhekhan Matyzhanov	Doctor of Philology, Prof., M.O. Auezov Institute of Literature and Art, (Almaty, Kazakhstan)
Bauyrzhan Omarov	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Zainolla Samashev	Doctor of Historical Sciences, A. Margulan Institute of Archaeology (Astana, Kazakhstan)
Klara Sandor	Ph.D., Prof., Szeged University (Szeged, Hungary)
Ayrat Sitdikov	Doctor of Historical Sciences, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
David Somfai Kara	Ph.D., Prof., Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Balazs Sudar	Ph.D., Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences (Budapest, Hungary)
Zhaken Taimagambetov	Doctor of Historical Sciences, Prof., National Museum of the RK (Astana, Kazakhstan)
Ahmet Tasagil	Doctor of Historical Sciences, Prof., Yeditepe University (Istanbul, Turkey)
Maral Khabdulina	Candidate of Historical Sciences, assos.prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Aydan Khandan	Ph.D., assos.prof., Baku State University (Baku, Republic of Azerbaijan)
Firdaus Khisamitdinova	Doctor of Philology, Prof., Institute of History, Language and Literature (Ufa, Russian Federation)
Alfiya Yusupova	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Aiman Azmukhanova	Candidate of Historical Sciences, assos.prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Amantay Sharip	Doctor of Philology, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Anna Yessengaliyeva	Candidate of Pedagogical Sciences, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Editorial address: 2 K. Satpayev str., Astana, Kazakhstan, 010008

Тел.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434). **E-mail:** turkicstudiesjournal@gmail.com, **web-site:** tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University». Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Registration number № KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж). Periodicity: 4 times a year.

Address of printing house: 13/1 Kazhymukan str., Astana, Kazakhstan, 010008; tel.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434)

© L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: **Ерлан Сыдыков**, д.и.н., проф., академик НАН РК,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Зам. Главного редактора: **Нурила Шаймердинова**, д.ф.н., проф.,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Зам. Главного редактора: **Ирина Невская**, доктор, проф., Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)

Редакционная коллегия

Клара Адягаш	д.ф.н., профессор, Университет Дебрецена, Институт славистики (Дебрецен, Венгрия)
Гайбулла Бабаяров	д.ист.н., Национальный центр археологии Академии наук Узбекистана (Ташкент, Узбекистан)
Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна	д.ф.н., профессор, Тувинский государственный университет (Кызыл, Российская Федерация)
Улданай Бахтиреева	д.ф.н., проф., Российский университет дружбы народов (Москва, Российская Федерация)
Альфия Галимуллина	д.пед.н., проф., Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, Российская Федерация)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф., Эгейский университет (Измир, Турция)
Куляш Дуйсекова	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Анна Дыбо	д.ф.н., проф., Институт языкознания Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Метин Екиджи	доктор, проф., Эгейский университет, Институт исследований тюркского мира (Измир, Турция)
Шолпан Жаркынбекова	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Шакимашрип Ибраев	д.ф.н., проф., Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Яссави (Туркестан, Казахстан)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Ласзло Кароли	Ph.D., проф., Упсальский университет (Упсала, Швеция)
Барбара Кельльнер-Хайнкеле	доктор, проф., Берлинский Свободный университет (Берлин, Германия)
Болат Кумеков	д.ист.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Дихан Камзабекулы	д.ф.н., проф., Республиканская газета «Егемен Қазақстан» (Астана, Казахстан)
Чимиза Ламажаа	д.филос.н., Новые исследования Тувы (Льеж, Бельгия)
Юлия Лысенко	д.ист.н., проф., Алтайский государственный университет (Барнаул)
Ласло Мараш	Ph.D., проф., Амстердамский университет (Амстердам, Нидерланды)
Мартин Малек	к.полит.н., старший научный сотрудник, Академия национальной обороны (Вена, Австрия)
Кенжехан Матыжанов	д.ф.н., проф., Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Бауыржан Омаров	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Зайнолла Самашев	д.ист.н., Институт археологии имени А. Маргулана (Астана, Казахстан)
Клара Шандор	Ph.D., проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Айрат Ситдигов	д.ист.н., Казанский федеральный университет (Казань, РФ)
Дэвид Сомфай Кара	Ph.D., проф., Назарбаев Университеті (Астана, Казахстан)
Балаш Судар	Ph.D., Институт истории Венгерской академии наук (Будапешт, Венгрия)
Жакен Таймагамбетов	д.ист.н., проф., Национальный музей РК (Астана, Казахстан)
Ахмет Ташагыл	д.ист.н., проф., Йедитепский университет (Стамбул, Турция)
Марал Хабдуллина	к.ист.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Айдан Хандан	Ph.D., асс.проф., Бакинский государственный университет (Баку, Азербайджанская Республика)
Фирдаус Хисамитдинова	д.ф.н., проф., Институт истории, языка и литературы (Уфа, РФ)
Альфия Юсупова	д.ф.н., проф., Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)
Айман Азмұханова	к.ист.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Амантай Шарип	д.ф.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Анна Есенгалиева	к.пед.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К. Сатпаева, 2
Тел.: +7(7172) 709-500, (вн.: 31-434). E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж). Периодичность: 4 раза в год.
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

МАЗМҰНЫ/CONTENT/СОДЕРЖАНИЕ

Тарих және археология/ History and Archaeology/ История и археология

Н. Әлімбай, З.Е. Кабульдинов, Б.К. Смагулов Вопросы крестьянской колонизации Степного края в Государственной думе Российской империи (1906-1917 гг.).....
Н. Әлімбай, З.Е. Қабылдинов, Б.К. Смагулов Ресей империясы Мемлекеттік думасындағы Далалық өлкені крестьяндардың отарлау мәселесі (1906-1917 жж.).....
N. Alimbay, Z.Ye. Kabyldinov, B.K. Smagulov Issues of peasant colonization of the Steppe Region in the State Duma of the Russian Empire (1906-1917)..... 7

М.С. Шағирбаев, Е.Ш. Ақымбек Қаңлы дәуірі ескерткіштерінің археозоологиялық материалдарын талдау (2022 ж. Бурнооктябрьское және Бақатөбе материалдары бойынша).....
M.S. Shagyrbaev, Y.Sh. Akymbek Analysis of archaeozoological materials of sites of the Kangyu period (Adapted from Burnooktyabrskoye and Bakatobe 2022).....
М.С. Шағирбаев, Е.Ш. Ақымбек Анализ археозоологических материалов памятников эпохи Кангюя (По материалам Бурнооктябрьское и Бакаатөбе 2022 г.)..... 41

М.Ш. Эгамбердиев, А.М. Азмұханова Түркі халықтары ынтымақтастығы кейбір мәселелерінің Түркия деректері мен тарихнамасындағы көрінісі (XIX ғ. соңы – XX ғ. бірінші ширегі).....
M. Egamberdiyev, A.M. Azmukhanova Some aspects of cooperation of the Turkic peoples in Turkish sources and historiography (the end of 19th – first quarter of the 20 centuries).....
М.Ш. Эгамбердиев, А.М. Азмұханова Некоторые аспекты сотрудничества тюркских народов в турецких источниках и историографии (конец XIX – первая четверть XX вв.)..... 72

*Қазақтардың мәдениеті мен өнері / Culture and Art of the Kazakhs /
 Культура и искусство казахов*

А.Т. Серубаева, Т.С. Каленова The features of steppe civilization in the works of Shokan Ualikhanov
А.Т. Серубаева, Т.С. Каленова Шоқан Уәлиханов еңбектеріндегі дала өркениетінің ерекшеліктері.....
А.Т. Серубаева, Т.С. Каленова Особенности степной цивилизации в трудах Шокана Уалиханова..... 92

Түркі тілдері/ Turkic languages/ Тюркские языки

Ж.А. Жақыпов Сопылық түркі поэзиясын декодтау тәжірибесінен (Ясауидың «Диуани хикмет» мәтіні материалында)
Zh.A. Zhakupov From the experience of decoding Turkic Sufi poetry (based on Yassawi's work "Diwani Hikmet").....
Ж.А. Жақыпов Из опыта декодирования тюркской суфийской поэзии (на материале текста «Диуани хикмет» Ясауи)..... 110

<i>Н.А. Ильясова, Г.А. Еркегалиева</i> Синтаксистік синтагманың грамматикалық статусы ..	
<i>N.A. Ilyasova, G.A. Yerkegaliyeva</i> Grammatical status of syntactic syntagma.....	
<i>Н.А.Ильясова, Г.А. Еркегалиева</i> Грамматический статус синтаксической синтагмы.....	123

<i>L. Karoly, E. Munai</i> Derivatives -či/čī in the medieval Kipchak manuscript Temür Qutluğ Khan's yarlığ.....	
<i>Л. Кароли, Е. Мұнай</i> Орта ғасыр қыпшақ ескерткіші «Темір Құтлық жарлығы» тіліндегі -či/-čī дериваттары.....	
<i>Л. Кароли, Е. Мунай</i> Дериваты -či/-čī в средневековом кыпчакском памятнике «Указ Темир Кутлука».....	136

<i>Ж.М. Пансат, Г.Б. Мамаева, Е. Алкая</i> «Көк Тәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» сөздерінің мифолингвистикалық сипаты ..	
<i>Zh.M. Pansat, G.B. Mamayeva, E. Alkaya</i> Mytholinguistic characteristics of the words «Kök Tengri», «Kök buri», «Kök turk».....	
<i>Ж.М. Пансат, Г.Б. Мамаева, Е. Алкая</i> Мифолингвистическая характеристика «кок Тенгри» «кок бөрі», «кок тюрк».....	146

Әдебиет және фольклор/ Literature and Folklore/ Литература и фольклор

<i>А.Ю. Овчаренко, С. Гюрсес</i> Межъязыковая трансформация в турецком языке в текстах культуры (о новом переводе «Евгения Онегина» А.С. Пушкина) ..	
<i>А.Ю. Овчаренко, С. Гюрсес</i> Түрік тіліндегі мәдени мәтіндердің тіларалық трансформациясы (А.С. Пушкиннің «Евгений Онегин» шығармасының жаңа аудармасы туралы)...	
<i>A.Yu. Ovcharenko, S. Gurses</i> Interlingual transformation of cultural texts in the Turkish language (about the latest translations of A.S. Pushkin's "Evgeny Onegin").....	161

<i>Х.Х. Таджиев, Т.Е. Қыдыр</i> Қисас-и Рабғузи және XX ғасыр басындағы қазақ жазба әдебиеті: рухани үндестік пен дәстүр жалғастығы ..	
<i>Kh.Kh. Tadzhiyev, T.E. Qydyr</i> Qissas-i Rabguziy and Kazakh written literature of the beginning of the 20th century: spiritual harmony and continuity of tradition.....	
<i>Х.Х. Таджиев, Т.Е. Кыдыр</i> Кисас-и Рабгузи и казахская письменная литература начала XX века: духовная гармония и преемственность традиции.....	172

СЫН-ПІКІРЛЕП/ REWIEWS/ РЕЦЕНЗИИ

<i>Б.И. Нұрдаулетова</i> Қазақ ауызша дәстүріндегі оғыз тарихының мәселелері.....	
<i>Б.И. Нурдаулетова</i> Проблемы истории огузов в казахской устной традиции.....	
<i>B.I. Nurdauletova</i> Problems of Oghuz history in the Kazakh oral tradition.....	185

Тарих және археология/History and Archaeology/
История и археология

Вопросы крестьянской колонизации Степного края
в Государственной думе Российской империи (1906-1917 гг.)¹

*Н. Алимбай^a, З.Е. Кабульдинов^b, Б.К. Смагулов^c

^aИнститут истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК, Алматы,

Республика Казахстан, (E-mail: burgan555@gmail.com). *Автор для корреспонденции: burgan555@gmail.com

^bИнститут истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: kabulzia@rambler.ru)

^cИнститут истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: bolat_alemdar@mail.ru)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:

крестьянская
колонизация,
Степной край,
Государственная
дума, казахские
депутаты,
Алихан Букейхан,
Бакытжан
Каратаев,
Бактыгерей
Кулманов.

MPНТИ 03.20

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-7-40>

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется процесс участия казахских депутатов Государственной думы (далее – Дума) Российской империи первого и второго созывов в обсуждении и практическом решении крестьянской колонизации Казахского края, носившей откровенно захватнический характер. Новизна этой части исследования заключается в том, что на основе привлечения ранее не вошедших в научный оборот фактических данных, в особенности официальных документов Думы удалось выяснить, что именно откровенное дискриминационное отношение к представителям казахского населения со стороны царских властей в конечном счете послужило главным препятствием т.н. «запоздалой включенности» казахских депутатов в законотворческую деятельность Думы первых двух созывов. В частности, ими искусственно затягивалась официальная регистрация избранных казахов в качестве членов Думы. В отношении же яркого лидера казахских политических сил Алихана Букейхана завели заведомо выдуманное уголовное дело. Подробно изучена и деятельность тех членов III и IV Думы, которые представляли те или иные политические силы и партии в империи. Особое внимание уделено исследованию политических платформ и позиций отдельных депутатов в отношении процесса насильственного заселения крестьян на общинно-родовых территориях казахских скотоводов. Лишение же имперскими властями т.н. «инородцев», в том числе и казахов, права быть избранными и избирать, последовавшее сразу после роспуска II Думы, достаточно красноречиво демонстрирует истинную колонизаторскую сущность политики российской короны, в том числе и в области земельных отношений и землеустройства.

Received 15 August 2023. Revised 20 August 2023. Accepted 28 August 2023. Available online 30 September 2023.

Для цитирования:

Н. Әлімбай, З.Е. Кабульдинов, Б.К. Смагулов Вопросы крестьянской колонизации Степного края в Государственной думе Российской империи (1906-1917 гг.) // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №3. – С. 7-40. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-7-40>

For citation:

N. Alimbay, Z.Ye. Kabyldinov, B.K. Smagulov Issues of peasant colonization of the Steppe Region in the State Duma of the Russian Empire (1906-1917) // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 3. – P. 7-40. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-7-40>

¹ Статья написана в рамках научного проекта АР 14872289 «Лингвокультурологическое исследование исторических топонимов северных и северо-восточных регионов Казахстана в контексте национальной государственности».

Введение

Аграрный вопрос в национальных окраинах Российской империи, в том числе и Казахского края, на рубеже XIX-XX вв. особенно актуализировался в контексте все более усиливавшейся крестьянской колонизации их территорий. Проблемы аграрной колонизации, в нашем случае различных регионов Казахстана, с особой остротой обсуждались и в таком высшем законодательном органе империи, как Государственная дума (далее – Дума). Эта проблема даже превратилась в ведущую смыслообразующую линию общеимперского дискурса по поводу дальнейшей судьбы и механизмов реализации геополитического проекта «Азиатская Россия». В Думе, особенно III и IV созывов, вопрос земельной колонизации края рассматривался не только в практической плоскости, но и широкой геополитической перспективе. В последнем случае речь идет об исключительном значении крестьянского заселения в национальных окраинах империи, по понятным причинам, и по всей территории Казахстана как решающего фактора реализации т.н. «естественного права империи на расширение своих столь же естественных границ» в Зауралье. В этом смысле крестьянская колонизация края российскими властями рассматривалась и как геополитический проект. Обсуждение этого вопроса на думских заседаниях шло в острых дискуссиях и спорах, выявивших основные линии раскола между политическими партиями и различными группами населения, причем критике подвергалась как сама политика в целом, так и ее отдельные аспекты, связанные, в первую очередь, с транспортировкой переселенцев до пункта назначения, проведением землеотводных работ, обустройством их на местах, финансированием и т.д.

Материалы и методы исследования

При написании статьи был использован весь доступный круг первоисточников, прежде всего, архивные данные Центрального государственного архива Республики Казахстан, официальные документы Думы I-IV созывов, а также материалы выступлений и статей политических деятелей изучаемого периода. Не меньший интерес представляют соответствующие сведения таких изданий, как «Вопросы колонизации», «Полное собрание законов Российской империи» и т.д. Среди этих категорий источников, безусловно, наибольшую ценность представляют стенографические отчеты и указатели к ним по работе Думы, а также специальные издания-обзоры, привлекающие внимание исследователей своей подробностью изложения деятельности данного высшего законодательного органа империи (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 1-18, 1906; Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Заседания 1-38, 1907; Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 19-38, 1906; Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Заседания 1-53, 1907; др.). Эта группа источников по своей репрезентативности и точности передачи необходимого объема исторической информации даже несколько превосходит соответствующие данные архивных источников. В ней, например, имеется перечень обсуждавшихся в Думе вопросов, приводятся списки ее членов с соответствующими

данными о них, а также речи и выступления каждого депутата и др. Эти сведения, как, впрочем, и другие данные, отсутствуют в фондовых материалах архивных учреждений. Правда, составители указателя к I Думе отмечали, что «список членов Государственной думы по избирательным округам, в котором следовало бы обозначить сведения о возрасте, звании, сословии, профессии, образовательном цензе, вероисповедании, национальности и принадлежности к партии является очень неполным вследствие за краткостью первой сессии Государственной думы собрать все эти данные» (Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Заседания 1-38, 1907. С. II). Но эти небольшие замечания нисколько не умаляют то исключительное источниковедческое значение официальных документов Думы, которое имело в процессе научной реконструкции искомой проблематики. Тем более, что отмеченные замечания составителей указателя относятся лишь к I Думе.

В процессе сбора, систематизации и анализа необходимого объема исторической информации применялись следующие методы: а) контекстуальный, позволивший выявить и изучить объективные обстоятельства выборного процесса, связанного с избранием депутатов из числа авторитетных представителей казахского народа; б) факторный, призванный раскрыть эвристические возможности предыдущего метода, активно способствовал изучению субъективных причин, с одной стороны, открытого дискриминационного отношения властей к кандидатам в депутаты от казахов, официально отнесенных ими к категории т.н. «инородных жителей» империи («инородцев»). С другой – преднамеренно запоздалой организации властями избирательной кампании в национальных окраинах, в нашем случае Казахском крае. Благодаря этому методу также удалось выявить причины затянутой регистрации специальной имперской комиссией казахских депутатов; в) ценностный подход (метод), именуемый в науке аксиологизацией процесса научной деятельности ученого, применен с учетом современной теоретико-методологической парадигмы, обязывающей исследователя, прежде всего, исходить из ценностной ориентации сложившейся историографической традиции в казахстанском обществе, разумеется, в контексте международных достижений в области социальных и гуманитарных наук. Активно применялись и такие специальные методы интерпретации исторических событий, сюжетов, процессов, как историзм, конкретность, функциональный, структурный и т.д. В последнем случае строго учитывалось то, что структурный подход по отношению к функциональному носит соподчиненный характер, поскольку структура любого объекта (как следствие этого и предмета) изучения определяется, прежде всего, его функцией.

Степень изученности темы

Первые публикации, посвященные отдельным аспектам деятельности Государственных дум, в том числе аграрного вопроса, сложились в лоне общественно-политической жизни Российской империи. Отсутствие дистанции во времени, столь необходимой для создания исторических построений с их соответствующей системой научных доказательств, в конечном счете и объясняет четко выраженный публицистический характер данного типа работ. В этом смысле эти публикации с их фактофиксирующим

характером скорее всего тяготеют к категории работ, имеющих в большей степени источниковедческое значение, нежели историографическое (А. Нурсан, 2015). Иначе говоря, статьи рассматриваемого периода интересны не только в историографическом, но и в источниковедческом отношении, поскольку в них нашли отражение происходившие в тот момент исторические события. В качестве примера можно сослаться на публикации князя Б.А. Васильчикова, В. Муганского и др., отражающие взгляды и политические позиции непосредственных участников, очевидцев и современников общественно-политической жизни империи того периода, в нашем случае законотворческой деятельности Думы (Рассмотрение сметы, 1907; Речь главноуправляющего, 1907; Муганский, 1914 и др.).

К числу этой категории публикаций следует отнести и ряд работ В.И. Ленина, в которых автор анализирует своеобразие и направленность, а также механизмы реализации колониальной политики царизма в национальных окраинах империи, в особенности в ее азиатских частях. Характерно, что автор аграрную политику царизма рассматривает в контексте представленного Думе столыпинского правительственного курса. При этом ради справедливости следует отметить, что крестьянская колонизация им по праву характеризуется в качестве сущности этой самой аграрной политики империи в национальных окраинах, носившая откровенно насильственно-захватнический характер. Автор, анализируя ход реализации процесса заселения русскими крестьянами хозяйственных территорий национальных окраин, приходит к выводу, что вне зависимости от наличия или отсутствия т.н. «свободных», «излишних» в тех или иных национальных регионах земель эти территории в любом случае ожидала колонизация. И конечная цель этой политики сводилась к «русификации окраин» (Ленин, 1968: 325-336). От себя добавим, что как завершающего акта их окончательного завоевания.

Первый выпуск академического издания «История Казахстана» в 1943 году в сущности положил начало следующего этапа в историографии вопроса. К сожалению, в нем рассматриваемому вопросу посвящена буквально одна страница: вскользь упоминается лишь выступление только члена Думы Б. Каратаева с осуждением им переселенческой политики правительства (История Казахской ССР, 1943: 349). В последующих аналогичных изданиях изучение этой проблематики (да и других не менее актуальных вопросов истории Казахстана) практически велось в русле идеологии и методологии «единственно верного учения» – этой воинственно ориентированной марксистско-ленинской парадигмы (Абылхожин, Алимбай и др., 2022: 40). Так, в «Истории Казахской ССР» 1949 года полным молчанием обойдена деятельность казахских депутатов в Государственной думе первых двух созывов, а избранные в члены Государственной думы А. Букейхан и Б. Каратаев характеризовались как «видные казахские буржуазные националисты», которые, на взгляд авторов, «вели националистическую антирусскую агитацию» (История Казахской ССР, 1949: 424). Отметим, что даже в указанном выше первом издании «Истории Казахстана» подобные ярлыки в отношении того же Б. Каратаева и других политических деятелей не применялись.

Начало процесса десталинизации в СССР, связанной со известным докладом Н.С. Хрущева на XX съезде КПСС (февраль 1956 года), не привело к пересмотру оценки деятельности казахских депутатов I и II Дум. Так, в изданной в 1957 году

академической «Истории Казахстана» их деятельность опять же обойдена молчанием. Зато авторы убежденно пытались доказать, что в I Думе «оказались избранными представители феодально-байских, буржуазно-националистических элементов, кадетов и представители мелкобуржуазных партий» (История Казахской ССР, 1957: 507). В сущности, та же оценка дана и относительно членов II Думы: «казахские буржуазные националисты провели в Государственную думу своих депутатов» (История Казахской ССР, 1957, Т. 1: 510).

Начало третьего этапа изучения проблематики с известной долей условности следует отнести к концу 70-х гг. XX в., ознаменовавшемуся изданием пятитомной «Истории Казахской ССР». К сожалению, и в третьем томе данного труда аграрному вопросу в Думах посвящено фактически чуть больше одной страницы. Характерно, что при этом имена и фамилии депутатов Думы от казахского населения не упоминаются вообще: исследователи обозначают их обобщенно как «представителей народов многонациональной России» (История Казахской ССР, 1979: 408-409). Авторы издания вслед за В.И. Лениным были склонны даже обвинять депутатов от нерусских регионов империи в стремлении решать «свой» земельный вопрос, проявляя равнодушие в тех случаях, когда речь шла о крестьянском вопросе в ее центральных русских губерниях. Эти и тому подобные «научные издержки» в изданиях советского периода очевидно следует объяснить все еще сохранявшимся тогда во всех сферах жизнедеятельности общества всесилием марксистско-ленинской идеологии и институтов (Абылхожин, Алимбай и др., 2022: 67-68).

Следующий этап в историографии вопроса, начавшийся (и продолжающийся по настоящее время) с обретением независимости Казахстаном в начале 90-х гг. XX в., по понятным причинам необычайно актуализировал обращение отечественных ученых к вопросам национально-освободительной борьбы, колониационной политики царизма в Степном крае и т.д. Особый интерес исследователей вызывала также деятельность представителей казахской интеллектуальной элиты в общеимперском политикуме, в особенности участие ряда выдающихся личностей, как Алихан Букейхан, Мухамеджан Тынышпаев, Бакытжан Каратаев и др. в таком высшем законодательном органе империи, как Дума. В условиях независимости одним из первых к этой теме обратился О. Озганбаев, опубликовавший во второй половине 90-х гг. XX в. несколько исследований. В них автор предпринял попытку изучить историю законотворческой и политической деятельности представителей от казахского населения Степного и Туркестанского краев в качестве депутатов Думы. В частности, в специальной статье О. Озганбаева получили освещение некоторые аспекты политической биографии Алихана Букейхана, Мухамеджана Тынышпаева, Алпыспая Кальменева и др. (Озганбаев, 1996: 1, 2). Однако в этой работе имеются некоторые упущения источниковедческого порядка: в частности, при указании представителей от казахского населения в первых двух Думах в числе депутатов от казахов автором отмечен и «Д.С. Ноян-Тундутов». В действительности, в «Списке членов Государственной думы» первого созыва нойон Давид Цанджинович Тундутов представлен как депутат «от калмыков по Астраханской и Ставропольской губерниям» (Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Заседания 1-38, 1907: 1).

В вышедшей вслед за этой работой в своей другой статье автор пытался проанализировать научное наследие Алихана Букейхана по вопросам колонизации казахских земель в широком хронологическом диапазоне. При этом опирается на материалы исследований ряда современных ему авторов по истории российского парламентаризма. Данный труд ученого, безусловно, представляет интерес, особенно в части вопроса организации предвыборной кампании в Степном крае, сопровождавшейся стремлением имперских властей не допустить в Думу некоторых представителей от казахов (например, Шаймердена Косшыгулова) (Озганбаев, 1997: 99-109).

Аграрный вопрос в деятельности членов Думы от казахского населения получил отражение и в новом академическом издании «Истории Казахстана» (История Казахстана, 2000, Т. 3), вышедшем в конце 90-х XX в., то есть после провозглашения независимости страны, в котором дается обобщающая характеристика деятельности таких казахских депутатов Думы, как Ахмет Беремжанов, Алпыспай Кальменев и др. (История Казахстана, 2000, Т. 3: 621-622.). При этом допущена не совсем научно обоснованная трактовка их деятельности в качестве членов данного законодательного органа. Дело в том, что в силу некоторых допущенных со стороны властей откровенных препятствий, носивших порой насильственный характер (о этом будет сказано несколько ниже), казахи-депутаты, особенно первой Думы, не смогли должным образом вынести аграрный вопрос в повестку дня данного органа. Вследствие этого утверждения авторов об «особой активности в Государственной думе» (История Казахстана, 2000, Т. 3. С. 621) казахских депутатов (конкретно речь идет об Алпыспае Кальменове и Ахмете Беремжанове) вряд ли можно признать достаточно обоснованными. В трактовке этого вопроса имеются и следующие существенные неточности. Так, например, утверждается, что «...А. Беремжанов прибыл в Петербург только в середине июля 1906 года», якобы «...высказавший ряд соображений о земельной реформе в Казахстане» (История Казахстана, 2000, Т. 3: 621). Это высказывание абсолютно не соответствует исторической действительности. Во-первых, имеется достоверная информация о выступлении Ахмета Беремжанова в I Думе 30 июня 1906 года по вопросу о составе членов ее аграрной комиссии (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 19-38, 1906: 1859, 1863). Во-вторых, как известно, роспуск I Думы произошел 8 июля 1906 года, что сам по себе полностью исключает физическую возможность выступить депутату на заседании Думы.

Следует отметить также, что во всех работах, так или иначе касающихся депутатов II Думы от казахского населения империи, полным молчанием обойдены два ее члена – туркмен Махтум-Кули-Хан Нурбердыханов и калмык Сереп-Джап Батыкович Тюмень. На самом же деле первый из них был избран «от туземного населения Закаспийской области». Дело в том, что в административном отношении, как известно, указанная область в тот период включала практически всю территорию современного Туркменистана и Мангистаускую область Казахстана. Поэтому формулировка «от туземного населения» области достаточно недвусмысленно означает представителя как от туркмен, так и казахов. В отношении же второго депутата в «Указателе к стенографическим отчетам...» прямо говорится, что нойон Сереп-Джап Батыкович

Тюмень является членом Думы «от калмыков и киргизов (казахов. – авт.) Астраханской и Ставропольской губерний» (Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Заседания 1-53, 1907: 4, 9). Контекст приведенных официальных данных, таким образом, не оставляет сомнений в том, что оба депутата представляли, помимо калмыков и туркмен, и интересы местного казахского населения.

Заслуживает особого внимания монография С.Н. Малтусынова под характерным названием «Аграрный вопрос в Казахстане и Государственной думе России 1906–1917 гг. (Социокультурный подход)» (Малтусынов, 2006). Казалось бы, само название исследования автора изначально предполагало изучение обстоятельств избрания в Думу и участия казахских депутатов в законотворческой деятельности в данной властной структуре. Однако ученый в полном соответствии со сформулированной им же предметно-целевой установкой своей работы акцентировал основное внимание по большей части на исследовании предвыборной кампании будущих казахских членов Думы. Очевидно, этим и объясняется то обстоятельство, что в его монографии непосредственное участие казахских депутатов Думы первого и второго созывов упоминается лишь эпизодически.

Как уже отмечалось, повышенный интерес ученых (да и общественности в целом) к прошлому был характерен в начале 90-х гг. XX в. и для российского общества, что вызвало волну публикаций, прямо или косвенно затрагивавших и исследуемую тему (См., напр., Аврех, 1991; Первая государственная дума, 1991 и др.). Были опубликованы сборники документов по работе Государственных дум, речи и выступления политических деятелей (Избранные выступления, 2012; История деятельности, 2013). В настоящее время отдельные аспекты участия представителей от казахского населения Казахского края рассматриваются и в работах современных российских исследователей. Однако участие представителей Степного края в избирательном процессе в Думу ими рассматривается по большей части лишь в качестве одного из направлений сибирской или общеимперской выборной кампании (Шиловский, 2012; 2013; Фризен, 2017; Циунчук, 2020; Омельченко, 2013 и др.). Путь политического восхождения одного из выдающихся представителей степной аристократии Бактыгеря Кулманова до уровня депутата I Думы был предметом специального изучения в статье Н.А. Ермухановой (Ермуханова, 2016). Однако вместо того, чтобы изучить обстоятельства как объективного, так и субъективного порядка избрания Бактыгеря Кулманова в качестве члена этого высшего законодательного органа империи, автор, к сожалению, ограничил свое видение проблемы тем, что будущий депутат в большей степени занимался сбором денежных средств с населения (Ермуханова, 2016: 5). На взгляд автора, Б. Кулманов эту свою линию поведения обосновал тем, что он якобы «содержал свое семейство исключительно только получаемым по службе содержанием, так как своих личных средств он не имеет, назначенное же членам Государственной думы вознаграждение по 10 руб. в сутки... может обеспечить лишь только его самого...» (Ермуханова, 2016: 5). Этот свой «оценочный» взгляд на проблему Н.А. Ермуханова пыталась аргументировать вовлеченностью Б. Кулманова в так называемое «фронтирное пространство» империи, в котором ему (и другим подвластным представителям «иностранцев») пришлось адаптироваться в материально-финансовом отношении в нарушение традиционных

норм и принципов членов кочевого социума (Ермуханова, 2016: 5). Думается, такой несколько предвзятый, так сказать, «трансгрессивный» подход к теме не позволил автору изучить первопричины столь запоздалой (в сущности, специально затянутой) регистрации Б. Кулманова со стороны властей в качестве думского депутата.

В контексте современной историографической традиции, безусловно, выделяются труды российских ученых В. Козодоя и Д. Усмановой как с точки зрения обширности и репрезентативности источниковой базы, так и основательности системо- и смыслообразующих положений и выводов своих работ. Тем не менее следует признаться и в том, что законотворческая и политическая деятельность казахских депутатов Думы ими рассматривается лишь как эпизод их многогранной и насыщенной политической жизни (Козодой, 2021; Усманова, 2001 и др.).

Анализ

Попытки привлечения внимания к вопросу крестьянской колонизации Степного края и Туркестана в I Государственной думе (27 апреля – 8 июля 1906 г.). Препятствование властей казахским депутатам. Официальный правительственный курс на колонизацию казахских земель крестьянами из европейской части империи вызывал недовольство самых широких слоев казахского общества. Тем не менее, несмотря на явное дискриминационное отношение к коренному населению, что особенно ярко проявилось в выборном имперском законодательстве², его немалая часть все еще продолжала верить в принятие I Думой более справедливого закона, адекватно регулирующего землепользование и землевладение с учетом интересов кочевых скотоводов, а также перешедших на оседлость казахов (Малтусынов, 2006: 149-151). Это обстоятельство, вероятно, объясняется тем, что весьма авторитетные в казахской среде такие политические деятели, как Алихан Букейхан, Бакытжан Каратаев, Мухамеджан Тынышпаев и др. в своих многочисленных статьях и выступлениях в противовес имперской программе заселения крестьянских семей на изъятых у кочевников землях предлагали свой порядок землепользования, базирующийся на строгом учете интересов казахского населения (Малтусынов, 2006: 149-150; Омельченко, 2013: 247-248). В то же время ряд представителей казахской элиты все еще продолжал верить в положительное решение императором Николаем II сильно волновавшего местное население земельного вопроса. Тем более эта надежда, казалось бы, получила подкрепление и известным высказыванием монарха в своем послании I Государственной думе 27 апреля 1906 года: «необходима не одна свобода, необходим порядок на основе права» (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 1-18, 1906: I).

Следует сказать, что аналогичную позицию заняли и другие представители казахской интеллигенции, участвовавшие в предвыборных баталиях в Думу I созыва. В результате проведенных выборов членами высшего законодательного органа империи указанного созыва от Казахского края стали «от киргизов (казахов. – авт.) внутренней

² Например, по Правилам о выборах в Государственную думу от 22 февраля 1906 года четыре степные области (Акмолинская, Семипалатинская, Тургайская и Уральская) русское население, составлявшее в степных областях от 8% до трети населения, получило шесть депутатских мест, а казахи, составлявшие большинство населения, – лишь четыре (Малтусынов, 2006: 153-162; Циунчук, 2020: 124).

орды» по «Астраханской и Ставропольской губерниям» Бактыгерей Кулманов, от Семипалатинской области – Алихан Букейхан, Тургайской – Ахмет Беремжанов («от киргизского населения» Тургайской области) и Алпыспай Кальменев³ («от киргизского населения» Уральской области) (Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Заседания 1-38, 1907: 1, 14, 16). По Акмолинской области из 118 выборщиков 94 поддержали кандидатуру Шаймердена Косшыгулова (Андреев, 2020: 307). Однако в числе избранных членов I Думы его фамилия не значится. Причина тому – резкое неприятие властями его оппозиционно ориентированной деятельности. В первую Думу фактически было избрано 478 членов, из которых кадетов было 179, трудовиков – 97, автономистов – 63, социал-демократов – 18, октябристов – 16, а беспартийных – 105 (Первая государственная дума, 1991: 82).

Обращает на себя внимание и то, что аграрный вопрос рассматривался в период с 4 мая по 4 июля 1906 года на целых 19 думских заседаниях. И это при том, что Дума данного созыва проработала чуть более 70 дней. Однако на этих заседаниях в основном речь шла о судьбе помещичьих и частновладельческих хозяйств в европейских (центральных русских, украинских, белорусских, прибалтийских и т.д.) губерниях империи. Вопросы же крестьянской колонизации Казахского края рассматривались по остаточному принципу, хотя именно в это время данный процесс шел с наибольшей активностью, вызывавший естественные протесты со стороны казахского населения, что нашло отражение в многочисленных публикациях и выступлениях наиболее активных представителей политических и интеллектуальных кругов народа. Тем не менее отдельные члены I Думы лишь пытались обратить внимание на такие, на их взгляд, ключевые проблемы, как учет местных условий и особенностей, которые способствовали бы более рациональному регулированию крестьянской колонизации края. Так, говоря о разработке аграрного закона, депутат Л.И. Петражицкий (Санкт-Петербург) на заседании Думы 15 мая 1906 года отметил, что в этом вопросе «сталкиваются различные взгляды областей и серьезнейшие территориально-национальные интересы» (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 1-18, 1906: 382). Как бы дополняя эту мысль своего коллеги, на этом же заседании член Думы от Нижнего Новгорода А.А. Савельев заявил о необходимости учитывать «разнообразные условия, которые существуют в разных местностях: в Западном крае, например, в Малороссии, в степях киргизских...» (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 1-18, 1906: 384). И все же значительная часть депутатов по понятным причинам не проявляла заинтересованности хотя бы в более или менее удовлетворительном для коренного населения решении землеустроительных работ. Выступавший от русского (казачьего) населения Астраханской, Саратовской и Самарской областей Х.А. Скворцов даже с иронией заметил, что «...кочевникам на душу нужно не 15, а сотни десятин, а зверолову нужно еще больше» (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 1-18, 1906: 505). В сущности, позицию не только представителей правительства, но и значительной части депутатского корпуса Думы

³ В соответствующих источниках, в том числе и документах Думы, фамилия и имя данного политического деятеля даны по-разному: «Алпыспай Кальменев» или «Алпыспай Кальменов» и т.д. В дальнейшем нами будет использована фамилия «Кальменев» – авт.

данного созыва в этом вопросе концентрированно выразил товарищ (заместитель) министра внутренних дел на заседании Думы от 19 мая 1906 года: «землеустройство [в центральных губерниях Российской империи]...» в силу отсутствия излишних земель означало бы переселение части крестьян в северные регионы Европейской России с их непростым климатом. К тому же они находятся вдали. И это неприемлемо. Выход из этой ситуации, по убеждению этого чиновника, один – заселение «избыточной» части крестьянского населения главным образом на «пустующих» просторах Казахского края (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 1-18, 1906: 517).

Представители же Степного края и Туркестана в I Думе по не зависящим от них причинам не смогли принять полноценного участия в ее работе, главным образом, ввиду затяжного характера выборного процесса на территории Казахстана (а также и Сибири). Не в последнюю очередь свою отрицательную роль в этом сыграло и кратковременное существование самой Думы. Так, избранный членом Думы Алихан Букейхан смог прибыть в Санкт-Петербург уже после ее роспуска (Козодой, 2021: 106). Полномочия же Ахмета Беремжанова и Бактыгерее Кулманова как членов Думы были подтверждены лишь 27 июня 1906 года, то есть за неделю до последнего заседания этого органа. Сама же Дума просуществовала после этого заседания всего 4 дня (напомним, что 8 июля этого же года указом императора первая Дума была распущена). При этом заметим, что полномочия Бактыгерее Кулманова получили официальное признание только после рассмотрения их специальной комиссией⁴ (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 19-38, 1906: 1760). Вследствие этих и тому подобных бюрократических препон и мытарств Алпыспай Кальменев вместе с 39 другими членами Думы успел подписать лишь один из депутатских запросов⁵, касавшийся Северного Кавказа, только незадолго до роспуска этого законодательного органа – 23 июня 1906 г. (Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Заседания 1-38, 1907: 60; Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 19-38, 1906: 1693).

В целом обсуждение аграрного и других вопросов в Думе шло в условиях острого противостояния между правительством и ее депутатским корпусом. Это

⁴ В решении этой комиссии от 27 июня 1906 года говорится следующее: «поступило производство по выборам членов Государственной думы от киргизов (казахов. – авт.) внутренней орды. Комиссия, которой было поручено предварительное рассмотрение правильности выборов, нашла, что из 88 выборщиков на избирательное собрание явилось 62 выборщика. Они наметили записками двух кандидатов. Один отказался, а другой, именно Кулманов, согласился баллотироваться и получил 60 избирательных шаров и один неизбирательный. Таким образом, он оказался избранным. Жалоб на выборы не поступало. Комиссия признала выборы правильными и предлагает Государственной думе утвердить их. VIII отдел поддерживает заключение комиссии. В Государственной думе было предложено признать выборы от киргизов (казахов. – авт.) внутренней орды члена Бахты-Гирея Ахмедовича Кулманова. Выборы признаны правильными» (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 19-38, 1906: 1760).

⁵ В «Указателе к стенографическим отчетам» Думы первого созыва говорится о подписании Алпыспаем Кальменевым еще двух депутатских запросов: по поводу голодовки заключенных в Таганрогской тюрьме (подписали 33 члена Думы) и содержания под стражей в Харькове члена крестьянского союза Щербак (31 член Думы). На самом деле в стенографическом отчете по указанным запросам в числе других подписавших данные запросы фамилий членов Государственной думы фамилия Алпыспая Кальменева не значится (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 1-18, 1906: 556, 557; Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Заседания 1-38, 1907: 60).

стало значительным препятствием к решению многих социально-экономических и политических вопросов. К примеру, конституционные демократы (кадеты) требовали формирования такого правительства, которое было бы ответственно перед Думой (Омельченко, 2013: 248). В этом их поддерживали и депутаты от других партий. Так, на очередном заседании член Думы от оседлого населения Акмолинской области, один из представителей социал-демократической фракции В.И. Ишерский сделал резкое заявление относительно того, что «... рассчитывать на Думу, на такую Думу, над которой издевается правительство, не только ошибочно, но преступно перед нашими выборщиками. По всем вопросам, как об отмене смертной казни, об объявлении об амнистии, о привлечении к ответственности правительственных злодеев...» (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 19-38, 1906: 2000). В контексте такой политической обстановки нетрудно понять, почему одним из нерешенных проблем по-прежнему оставался и земельный вопрос, крайне обострившийся в Степном крае и Туркестане вследствие все более усиливавшейся крестьянской колонизации практически во всех регионах Казахстана. Между тем интересы коренного населения по этому вопросу достаточно основательно и обоснованно отстаивались в многочисленных выступлениях, публикациях и обращениях представителей казахской интеллигенции и кочевой знати к имперским властям. В этой связи заслуживают быть особо отмеченными смелые, яркие и научно обоснованные публикации и выступления Алихана Букейхана. Среди них выделяются написанные им в 1908-1910 гг. научно-публицистические построения по вопросам аграрной колонизации, в которых автор выражал тревогу относительно потери казахами лучших земель на севере, северо-западе, северо-востоке и востоке Степного края, а также их физического вытеснения в полупустынные районы (Кравченко, 2016: 60; Букейханов, 1903; 2018; «Киргиз-кайсак», 2018). Ведь как непосредственный участник проводившихся в Степном крае статистических экспедиций и один из ключевых авторов 4, 6, 9 и 11-го томов материалов экспедиции Ф.А. Щербины, а также как ответственный работник Переселенческого управления Алихан Букейхан как никто другой изнутри знал чаяния и нужды своего народа, оказавшегося в период активного массового изъятия своих исконных земель в пользу крестьянских мигрантов, практически в безвыходном положении. Так что продолжавшийся процесс массового заселения крестьян на хозяйственные территории казахских скотоводов, вызывавший естественный протест, был хорошо известен правительственным кругам. Вследствие такого насильственного акта, как с горечью выразился Алихан Букейхан, «целый народ остался без права на землю» (Белоус, 2019: 72).

Сказанное объясняет, почему казахские представители практически не смогли как следует использовать думскую трибуну для отстаивания интересов своего народа. Исключение составляет, пожалуй, Ахмет Беремжанов. Однако ему удалось выступить лишь один-единственный раз на заседании Государственной думы 30 июня 1906 года, когда обсуждался вопрос о составе и числе членов аграрной комиссии Думы. Казахский депутат изо всех сил старался отстоять в этом вопросе интересы своего народа. Дело в том, что указанная комиссия была сформирована в Государственной думе в мае 1906 года (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 1-18, 1906: 387-388).

Предполагалось, что она будет включать 99 членов Думы. Однако к моменту прибытия казахских депутатов 91 место было уже занято. Ахмет Беремжанов же настаивал на том, что в комиссии должно быть не 99, а 103 или 104 человека (из расчета: 1 член аграрной комиссии на 5 членов Думы). Требование казахского депутата заключалось в том, чтобы «...три места (в аграрной комиссии. – авт.) или по крайней мере два, предоставить киргизским областям...» (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 19-38, 1906: 1859, 1863). Справедливости ради следует отметить, что в этом казахского депутата поддержал и ряд членов Думы. Например, депутат от Томской области А.И. Макушин требовал обязательного присутствия в аграрной комиссии и представителей сибирских регионов, обосновывая это тем, что «мы явились из Сибири несвоевременно не потому, что устраивали свои дела, а потому, что нас сюда не пускали» (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 19-38, 1906: 1864). Более конкретен в своем выступлении вышеупомянутый депутат Л.И. Петражицкий, заявивший, что поддерживает «ходатайство представителей степных областей и Сибири, чтобы им было предоставлено по крайней мере пропорциональное представительство», поскольку «при сравнительном малом числе депутатов от этих областей... [они] будут представлены гораздо слабее, чем другие местности и интересы» (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 19-38, 1906: 1864). В свою очередь член Думы от башкирского населения Уфимской губернии Ш. Сыртланов, высказываясь за большее присутствие в аграрной комиссии представителей от Казахского края, отметил, что «эти местности обижены прежним правительством в том смысле, что от них было назначено маленькое число членов Думы» (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 19-38, 1906: 1864). В итоговом решении число членов аграрной комиссии было увеличено до 101 человека (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 19-38, 1906: 1866-1867). Тем не менее большинство запланированных казахской депутацией вопросов относительно крайне обострившегося в это время земельного вопроса в крае оказалось нерешенным.

В таких условиях интересы казахского народа пришлось отстаивать члену Думы от казачества Оренбургской области, соратнику и соавтору ряда публикаций Алихана Букейхана по истории, этнографии и хозяйственной жизни казахов Т.И. Седельникову. Как хорошо знавший историю и традиции местного населения, а также как прогрессивно мыслящий ученый и политический деятель со свойственной ему прямоотой заявил, что для того, чтобы учесть интересы казахского населения следует приступить к «безотлагательному и всестороннему исследованию Степи в целях поземельного устройства местного населения; немедленно приостановить колонизацию Степи до тех пор, пока имеющийся там земельный излишек не выяснится как остаток от поземельного устройства местного населения». И это позволит определить «нормы надела, которую будут получать киргизы... законодательным порядком, а не чисто административным путем, как это делается сейчас» (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 1-18, 1906: 204). В русле этой же позиции он настоятельно требовал прекращения земельных изъятий земель у казахов. Дело в том, как заявил на заседании Думы 4 мая 1906 года тот же Т.И. Седельников, «у киргиз землю отбирают принудительно без всякого выкупа, и они совершенно ничего не получают; отбирают

те земли, на которые они имеют гораздо более законное право, чем наши частные владельцы в России» (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 1-18, 1906: 203). В продолжение этой мысли он с горечью подчеркнул, что «работа по образованию переселенческих участков в Киргизской степи началась, и три области – Акмолинская, Семипалатинская и Семиреченская – объявлены в настоящее время на военном положении⁶. Это показывает, что положение тех народов, в особенности киргизского, далеко не так блестяще, если понадобилось для успокоения его ввести военное положение...», хотя «киргизы хлопотали перед всяким начальством, прибегали ко всяким законным способам в защиту своих прав...» (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 1-18, 1906: 203). Контекст этих выступлений достаточно определенно показывает, что политик безусловно обладал полной информацией о той конфликтной ситуации, которая складывалась в это время между местным казахским населением и крестьянами-переселенцами. И потому он не без оснований предупреждал о ее возможных неблагоприятных последствиях в будущем, с сожалением констатируя отсутствие какой бы то ни было внятной реакции властей на разного рода обращения и ходатайства со стороны казахского населения: «Я прошу Государственную думу», подчеркнул он, специально обращаясь к депутатам, заострить «внимание на то, что работы по образованию переселенческих участков производятся фактически, вызывая всеобщее неудовольствие со стороны киргизов, и мы можем ожидать печальных вестей оттуда, где работают чиновники. Для того, чтобы предотвратить этот печальный факт, который может вызывать отчаяние киргизского народа, особенно если он будет забыт... в этом важном акте, который предпринимает первая Государственная дума, мы должны упомянуть про это поземельное устройство» (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 1-18, 1906: 203, 204).

Тем не менее откровенное игнорирование властями обращений местного населения по поводу справедливого решения проблем землеустройства, показавшее правоту Т.И. Седельникова, вызвало новые формы протестных выступлений кочевников (петиции, апелляции и т.д.). И надо сказать, это сыграло свою определенную роль в политическом просвещении в казахском обществе. Так, препятствуя различными способами работе переселенческих партий в Степном крае, местные казахи ссылались на то, что они «давно знают о существовании дарственной грамоты русского царя киргизскому хану относительно всех киргизских земель и имеют в Государственной думе членов ее своего ходатая⁷ относительно оставления всей земли в пользовании киргиз» и что «до решения Думы они (казахи. – *авт.*) к работам по отводу земли чиновников не допустят» (Центральный государственный архив Республики Казахстан, ф. 25, оп. 1, д. 2822, лл. 18, 41 об.).

Между тем напряжение, все более нараставшее между правительством и депутатским корпусом Думы, пришло к своему логическому концу. Начиная с 5 мая 1906 года в «Правительственном вестнике» начинают печататься телеграммы, в которых Думу обвиняли в «стремлении захватить верховную власть... разрушить само государство», а

⁶ Военное положение было введено в Степном крае в начале 1906 г. (Малтусынов, 2006: 166).

⁷ Приведенный в тексте пример относится к Тургайской области. Из чего мы заключили, что под «ходатаем», вероятно, имеется в виду Ахмет Беремжанов, поскольку он являлся членом Думы от казахского населения указанного региона. – *авт.*

также в том, что она якобы «действует в революционном духе» (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 1-18, 1906: 389). Это напряжение еще больше возросло в связи с избиением полицией члена Думы Т.И. Седельникова⁸.

И Государственная дума на заседаниях 22, 27 и 30 июня 1906 года в своих обращениях к правительству требовала наказания виновных, указывая на неприкосновенность членов Думы. В конечном счете все это закончилось роспуском указом императора I Думы 8 июля 1906 года и назначении созыва новой Думы на 20 февраля 1907 года. В изданном на другой день царском Манифесте отмечалось, что Дума I созыва не оправдала надежд императора, ибо члены ее «уклонились в непринадлежащую им область». Поэтому вопрос о крестьянской колонизации национальных окраин, в том числе Казахского края, так и остался в нерешенном (Первая государственная дума, 1991: 82; Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 19-38, 1906: 1572, 1797, 1866-1867).

Вопросы крестьянской колонизации края во II Государственной думе (20 февраля – 2 июня 1907 г.). Деятельность казахских депутатов и других политических партий и сил. 20 февраля 1907 года началась работа II Думы. Ее партийный и фракционный состав оказался достаточно сложным, включавшим в себя представителей самых разных политических сил и течений: имел в своем составе социал-демократическую фракцию и примыкающих к ней членов Думы – 65 депутатов, эсеров и примыкающих к ним – 37, представителей народно-социалистической партии и примыкающих к ним депутатов – 16, трудовую группу и фракцию Всероссийского крестьянского союза и примыкающих к ним – 104, польское коло – 46, мусульманскую фракцию – 30, кадетов и примыкающих к ним – 98, казачью группу – 17, партию демократических реформ – 1, фракция «Союза 17 октября» и группу умеренных – 44, группу правых и монархистов – 10 и беспартийную группу – 50 (Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Заседания 1–53, 1907: 27-30).

Интересы «инородческого населения» Акмолинской области в Думе представлял Шаймерден Косшыгулов⁹, Тургайской – Ахмет Беремжанов, Семипалатинской – Темиргали Нурекенов¹⁰, Семиреченской – Мухамеджан Тынышпаев, Уральской – Бакытжан Каратаев, Сыр-Дарьинской – Тлеули Аллабергенев и «внутренней киргизской орды» – Бактыгерей Кулманов (Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Заседания 1-53, 1907: 1, 3, 20, 21, 23, 24; Казиев, 2015: 80). Кроме того, членом новой Думы «от туземного населения» Закаспийской области стал туркмен Махтум-

⁸ Согласно представленной членам Думы информации, «Т.И. Седельников стоял на 8-й Рождественской улице около дома № 1, в котором он проживает, и смотрел на разгоняемую полицией толпу, собравшуюся в сквере против указанного дома по Греческому проспекту. В это время подошел к нему наряд городских, и один из них обратился к Седельникову с вопросом: «Ты кто такой?». Седельников назвал себя и объяснил, что он – член Государственной думы. Когда же на второй вопрос: «А что у тебя в кармане?», Седельников ответил: «Револьвер», городские окружили его и стали наносить ему удары, после чего избитый и окровавленный Седельников был отведен в свою квартиру, где в настоящее время находится в тяжелом состоянии здоровья» (Государственная дума. Стенографические отчеты. Заседания 19-38, 1906: 1573).

⁹ В документах Думы значится как «Шаймордан Кошегулов» (Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Заседания 1-53, 1907: 1).

¹⁰ В документах Думы проходит как «Хаджи-Темир-Гали Тютиевич Нороконеv» (Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Заседания 1-53, 1907: 20).

Кули-Хан Нурбердыханов, а интересы казахского и калмыцкого населения Нижней Волги представлял калмык Нойон Сереп-Джап Батыкович Тюмень (Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Заседания 1-53, 1907: 4, 9). В Думе Мухамеджан Тынышпаев и Тюмень вошли в кадетскую фракцию, остальные же – в мусульманскую (Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Заседания 1-53, 1907: 1, 3, 4, 9, 20, 21, 23, 24).

В ходе работы Думы представители Казахского края столкнулись с непреклонной позицией правительства, заключавшейся в продолжении им политики более активной крестьянской колонизации казахских земель. Так, выступая в марте 1907 года в Думе, глава правительства П.А. Столыпин особо отметил роль и значение переселения как едва ли не основного «способа устранения острого малоземелья» в центральных губерниях империи (Избранные выступления, 2012: 29). Он эту свою мысль развил в выступлении на очередном думском заседании в мае 1907 года, еще раз подчеркнув, что переселение части крестьян в другие регионы империи является способом снизить остроту крестьянского вопроса (Избранные выступления, 2012: 52).

Тем не менее в Думе правительственная политика подвергалась критике, зачастую достаточно жесткой. С осуждением переселенческой политики правительства высказывался представитель Уральской области И.И. Космодамианский (Фризен, 2017: 170-171). Будучи членом аграрной комиссии Думы, депутат Бакытжан Каратаев на заседании от 16 мая 1907 года, выступавший «от имени киргиз-кайсацкого (казахского. – *авт.*) народа», подверг резкой критике колониционную политику имперских властей в Казахском крае: «ведомство земледелия и землеустройства уже не только занимается переселением туда (в Казахский край. – *авт.*) крестьян, не только зазывает их в степные области, но оно в то же время занимается групповым выселением киргизов с их насиженных мест, из их домов, которые в большинстве случаев составили поселки, деревни, так что переселение в настоящее время сопряжено с выселением киргиз-кайсацкого, осевшего в плодородных уездах, то есть приобретшего оседлость, занимающегося хлебопашеством, с выселением народа из их домов и домов – оседлых пунктов (Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Заседания 1-53, 1907: 673-674). В качестве возможного варианта решения крестьянского вопроса в европейских губерниях империи Бакытжан Каратаев назвал «принудительное отчуждение частновладельческих земель» 130 тыс помещиков этих регионов в пользу мало- и безземельных крестьян (Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Заседания 1-53, 1907: 675).

В Думе данного созыва резкой критике подверглась и деятельность Переселенческого управления. Так, некоторые члены II Думы из числа депутатов от сибирских областей выступали в адрес Переселенческого управления с обвинениями в его «нежелании... считаться при землеотводных работах с использованием уже всех удобных земель» в Сибири и степных областях. Однако данная группа депутатов в первую очередь отстаивала интересы т.н. русских старожилов и переселенцев, утверждая, что они не обеспечиваются хорошими участками, тем самым нарушаются их интересы (Фризен, 2017: 2). Относительно же колонизации земель Степного края эти депутаты занимали весьма уклончивую позицию: на их взгляд, все пригодные для земледелия территории

уже отведены под переселенческие участки в прежние годы. Это с одной стороны. С другой – из системы казахского землепользования уже изъяты все земли с лучшими почвами и естественными водохранилищами, поэтому дальнейшие работы «будут лишь без нужды стеснять киргизов, ничего не давая переселенцам». И, наконец, начавшиеся в это время работы по отводу переселенческих участков в Уральской и Семиреченской областях и открываемые с 1906 года в Сыр-Дарьинской области никаких хороших по качеству переселенческих земельных участков не дадут (Успенский, 1907: 3).

Депутаты же от правых националистических партий (В.М. Пуришкевич, В.В. Шульгин, С.И. Келеповский и др.) в отношении территорий казахских скотоводов занимали крайне жесткую позицию: по их мнению, у местных народов якобы «слишком много пустующих земель» (Некрасов, 2017: 3). Поэтому-де необходимо безоглядно ускорить процесс переселения крестьян в Степной край и Туркестан (Некрасов, 2017: 3).

Вопросы земельной колонизации края в III Государственной думе (1 ноября 1907 – 9 июня 1912 г.). 3 июня 1907 года император Николай II издал указ о роспуске II Думы, а созыв III Думы был назначен на 1 ноября 1907 года. В отличие от двух предыдущих Дум, новый законодательный орган проработал весь положенный срок. Опираясь на правооктябристское (283 члена) и октябристско-кадетское (225 членов) большинство, правительство получило реальную возможность маневрировать и реализовывать свою программу действий (Омельченко, 2013: 249).

Работа новой Думы проходила в условиях, когда казахи и другие т.н. «инородцы», согласно царскому манифесту об изменении положения о выборах, были лишены избирательных прав¹¹ (Кузина, 2007: 102; Омельченко, 2013: 249). Тем не менее ряд проблем, прямо или косвенно связанных с далеко зашедшей в это время крестьянской колонизацией Степного края и Туркестана, был предметом острого обсуждения и споров и в III Думе. Главным образом, рассматривались вопросы дальнейшего регулирования процесса земельной колонизации тех или иных регионов края. В этой связи было уделено особое внимание структурной реорганизации и функциональному совершенствованию Переселенческого управления, а также обустройству и финансированию переселенцев и т.д.

Согласно регламенту работы Думы, все соответствующие законопроекты предварительно проходили обсуждение в постоянных и временных думских комиссиях и отделах: «Государственная дума приступает к разрешению подлежащих ее ведению законодательных дел не прежде как по рассмотрении их в соответственных комиссиях и по поступлении от последних докладов» (Обзор деятельности... Ч. 1, 1912: 109). В период деятельности в новой Думе в первую сессию¹² была создана временная комиссия по переселенческому делу (Обзор деятельности... Ч. 1, 1912: 110). Заявление об образовании комиссии было внесено 30 членами Думы (фракция Союза 17 октября). За время существования данной комиссии она представила 23 доклада общему собранию

¹¹ Статьи 9, 10 и 11 «Положения о выборах в Государственную думу» от 3 июня 1907 года устанавливали ряд ограничений на участие в выборах отдельных категорий и групп населения. В числе лишенных такого права были и т.н. «бродячие инородцы» (ст. 9) (Положение о выборах, 1907). Контекст данного Положения не оставляет сомнений в том, что имеются в виду в том числе и казахи-кочевники.

¹² Сессии III Думы: 1-я сессия – 1 ноября 1907 г. – 28 июня 1908 г.; 2-я – 15 октября 1908 г. – 2 июня 1909 г.; 3-я – 10 октября 1909 г. – 17 июня 1910 г.; 4-я – 15 октября 1910 г. – 13 мая 1911 г.; 5-я – 15 октября 1911 г. – 9 июня 1912 г. (Обзор деятельности... Ч. 1, 1912: 6-7).

Думы. В Переселенческую комиссию вносились практически все законопроекты, касавшиеся колониционного вопроса (Обзор деятельности... Ч. 1, 1912: 118; Обзор деятельности... Ч. 2, 1912: 273). При этом российский император имел право наложить вето, то есть он мог отказаться утвердить любой законодательный акт (История деятельности, 2013: 26).

Член Думы, общественный деятель Н.Л. Скалозубов¹³ пытался обратить внимание имперских властей на наболевших, на его взгляд, вопросах аграрной проблемы в Степном крае и Туркестане. В частности, в 1908 году он в числе 60 депутатов подписал «Положение об учреждении землеустроительных комиссий в Акмолинской, Тургайской, Семипалатинской, Уральской, Семиреченской, Сыр-Дарьинской и Закаспийской областях» (т.н. «проект 60-ти»), в котором III Думе настоятельно предлагалось принять законопроект о новом порядке землеустроительных работ для казахского населения Степного и Туркестанского краев (Белоус, 2019: 72-73).

Вместе с тем имперские власти, придерживаясь откровенной дискриминационной позиции в отношении казахов, практически продолжали игнорировать их земельные интересы. Ряд представителей российской власти склонен был утверждать, что острота «казахского» вопроса несколько преувеличена под влиянием сиюминутных обстоятельств. Наиболее характерна в этом отношении позиция члена Думы, правого октябриста А.Л. Трегубова¹⁴. Он после совершения поездки в ряд районов Степного края со свойственными ему шовинистическими взглядами совершенно предвзято заявил о своем категорическом несогласии с утверждениями о том, что казахское население вытесняется в непригодные районы, отметив, что якобы «лучшие земли остались за киргизами, за ними остались и все водные хранилища». В русле этой позиции он также отверг и утверждения о низкой оценке стоимости казахских зимовок, подлежащих компенсации и сносу для подготовки переселенческих участков (Кузнецов, 2017: 155). Конечный смысл этих и других тому подобных суждений А.Л. Трегубова нашел концентрированное выражение в его следующем утверждении: колонизация национальных окраин, в том числе и Казахстана, преследует как минимум три цели: 1) частичное решение крестьянского вопроса; 2) эксплуатация природных ресурсов нерусских регионов; и 3) «... самая важная цель – укрепление за Россией наших богатых окраин» (Рассмотрение сметы, 1907: 482-483).

Неблагоприятный для казахов курс правительства П.А. Столыпина в земельном вопросе наглядно проявился и в выступлениях его представителей в Думе. Так, 5 декабря 1907 года главноуправляющий землеустройством и земледелием князь Б.А. Васильчиков выступил в комиссии Думы с обширной программной речью относительно намерений и планов правительства П.А. Столыпина в аграрном вопросе в национальных окраинах, в том числе и Казахском крае. Касаясь вопроса крестьянской колонизации казахских земель, Б.А. Васильчиков прямо заявил о неизменности принятого правительственного курса и в дальнейшем. Эту свою позицию он пытался обосновать

¹³ Скалозубов Николай Лукич – агроном, литератор, 1861 г.р., православный, русский, беспартийный, Тобольский избирательный округ (Обзор деятельности... Ч. 1, 1912: прил. 1, 48).

¹⁴ Трегубов Александр Лаврентьевич – 1874 г.р., православный, русский, сословие священников, Киевский избирательный округ, правый октябрист (Обзор деятельности... Ч. 1, 1912: прил. 1, 54).

тем, что казахи занимают «245 млн десятин казённой земли, в значительной части удобных и плодородных...» и «...размер того наделения киргизов... ни в коем случае не может совпасть с теми размерами их пользования, которые нынче осуществляются...». Поэтому «конечным результатом киргизского землеустройства будет изъятие многих миллионов десятин для заселения их русскими», заключил главноуправляющий (Речь главноуправляющего, 1907: 423, 424).

Позиции политических партий по вопросу крестьянской колонизации территории Казахского края нашли особенно яркое проявление при рассмотрении в III Думе комплекса вопросов относительно расселения и обустройства переселенцев из европейских губерний империи. Так, при обсуждении в марте 1910 года на общем собрании Думы сметы Переселенческого управления на 1910 год новый главноуправляющий землеустройством и земледелием статс-секретарь А.В. Кривошеин заявил о насущной необходимости продолжать процесс колонизации казахских земель не только Степного края, но и Туркестана. Он пытался обосновать это тем, что заселение «киргизской степи русскими переселенцами, особенно по границам нашим с Китаем...» объясняется «не только по целому ряду соображений экономических и политических, а главное под давлением естественного стремления сюда русского народа» (Рассмотрение сметы, 1907: 432). Представитель партии октябристов князь Голицын поддерживал в целом курс правительства на дальнейшую и более активную колонизацию казахских территорий. В этой связи он предлагал организацию колонизационного дела возложить на местные земские учреждения, поскольку, на его взгляд, хотя Переселенческое управление и «употребляло все усилия, чтобы наилучшим образом поставить дело... оно не в состоянии организовать его так, как следовало бы» (Рассмотрение сметы, 1907: 440). В противовес этому мнению другой член Думы, докладчик по смете Переселенческого управления Г.Е. Червинский в своем выступлении заявил, что «колонизация и переселение есть дело государственной важности и потому не может быть поручаемо каким-то местным организациям; оно всегда должно оставаться в руках государства» (Рассмотрение сметы, 1907: 501). Депутат от националистов отец Волков пошел еще дальше, высказавшись за «снятие ограничений на переселение и ходачество...», в том числе и против того, чтобы ограничиваться при переселении «элементом состоятельным», поскольку при подобной ситуации это «сыграет бесспорно совершенно отрицательную роль и отодвинет от нас переселение на дальше» (Рассмотрение сметы, 1907: 443). В сущности, в русле этой же позиции высказался и представитель от националистов К.Е. Сувчинский в пользу расселения на землях Казахского края не только крестьян, но и представителей других сословий, то есть за «привлечение не только труда, но и знаний и капитала» для промышленного освоения всех ресурсов колонизируемых территорий (Рассмотрение сметы, 1907: 501). Представитель кадетской партии В.А. Виноградов подвергал критике организацию колонизационного дела, указывая на большое число неустроенных переселенцев: по его данным, если на 1 января 1907 года в Акмолинской области их насчитывалось 30 тыс чел., то к январю 1910 года их число достигла 106 тыс чел. (Рассмотрение сметы, 1907: 449). Епископ Митрофан от фракции правых выступил в сущности с позиции идеологии земельной колонизации, заявив, что заселение русских крестьян в национальных окраинах есть естественный народный процесс, который

«выношен в недрах народного духа и давно уже ищущим для себя выхода», а между тем «... у нас имеется еще большой запас свободных земель и в Сибири, а главным образом в Туркестанском крае и на Кавказе...» (Рассмотрение сметы, 1907: 472). Поэтому он ратовал за быстрейшую колонизацию, в первую очередь, «киргизских земель, которые теперь ревниво оберегаются, вместо того, чтобы оросить их, приложить к ним рабочие человеческие руки и обратить в плодоносные нивы и, быть может, в житницу России» (Рассмотрение сметы, 1907: 481). Беспартийный А.М. Масленников высказался за более организованное осуществление колонизационного движения, особо подчеркнув, что «... задача нашего правительства – понять то естественное переселенческое движение населения, которое уже создано, и помочь ему перейти из стихийного движения в правильное, нормальное положение» (Рассмотрение сметы, 1907: 493).

Таким образом, в III Думе представители октябристов, русских националистов, правых придерживались правительственного курса на масштабную и углубленную колонизацию территории Казахского края. Что касается «главной оппозиционной силы – кадетов», то она в целом также поддерживала действия правительства по переселенческой колонизации Сибири, Степного края, Туркестана и других территорий Российской империи, высказываясь лишь против способа осуществления этой политики – несколько насильственного навязывания ее крестьянам (Володин, 2012: 108-109).

Итак, за весь период работы III Думы были рассмотрены и одобрены следующие законопроекты, связанные с вопросами земельной колонизации Казахского края:

- *законопроект о кадровом обеспечении Переселенческого управления.* Увеличение штатного состава ведомства диктовалось быстрым ростом переселенческого движения по сравнению с предыдущими годами (около 90 тыс переселенцев в 1896 году и свыше 500 тыс в к 1 октября 1907 года) и общим развитием переселенческого дела в целом, в особенности в Степном крае, Туркестане и Сибири (за период 1908–1911 гг. смета Переселенческого управления увеличилась более чем вдвое) (Обзор деятельности... Ч. 2, 1912: 273-274). В этой связи Дума в конце созыва приняла законопроект, направленный на кадровое обеспечение местных переселенческих управлений необходимыми медицинскими работниками. В этой связи в данном законопроекте было предусмотрено учреждение стипендий в высших медицинских учебных заведениях. Лица, получающие стипендию (размер стипендий от 360 до 420 руб.), должны были прослужить в переселенческих организациях по одному году за каждый год пользования стипендией (Обзор деятельности... Ч. 2, 1912: 275-276);

- *законопроект о подготовке земель для колонизации в южных регионах Казахстана.* В Думе был рассмотрен и принят законопроект об отпуске средств на окончание работ по орошению северо-восточной части Голодной степи на правой стороне р. Сырдарья (представление от 28 февраля 1910 года, № 1556). Как указывалось в нем, «Голодная степь используется в качестве пастбища для кочевников, вообще же, вследствие совершенно недостаточного орошения она не могла быть до сих пор признана годным колонизационным пространством. Между тем интересы Туркестана неразрывно связаны с искусственным орошением его земель и предпринять серьезные шаги для окончания начатых в этом направлении весьма крупных работ представлялось необходимым» (Обзор деятельности... Ч. 2, 1912: 279);

• *законопроект о невостребованных переселенческих участках.* В принятом в Думе данном законопроекте был рассмотрен вопрос и об уменьшении срока сохранения переселенческих участков за отсутствующими в данный момент ходоками и крестьянами (представление от 3 октября 1909 года, № 27159). Ранее по закону от 15 апреля 1896 года ходоки имели право зачислить за своими доверителями переселенческие участки на срок до двух лет. Однако, как заметили авторы законопроекта, ситуация изменилась: за последние годы значительно облегчились условия переселения крестьян и ускорился оборот земельного фонда. Поэтому сохранение прежнего порядка было признано нецелесообразным. Однако данный порядок нуждался в изменениях. И на заседании от 9 апреля 1910 года Дума одобрила законопроект со следующими оговорками: 1) срок сохранения земельных участков был ограничен сроком «не далее 1 августа следующего зачислением года»; 2) если переселенцы самовольно покинули место заселения, то через один год оставленный земельный участок признавался свободным для устройства новых переселенцев (Обзор деятельности... Ч. 2, 1912: 281). Также в Думе было решено выделить на части Сыр-Дарьинской области (Чимкентский и часть Аулие-Атинского и Ташкентского уездов) земельные участки для устройства на них в будущем крестьян-переселенцев из центральных губерний империи (Обзор деятельности... Ч. 2, 1912: 282);

• *законопроект об оказании финансовой поддержки переселенцам.* В данном законопроекте речь шла об установлении правил о выдаче ссуд на «общепользные надобности переселенцев» (представление от 16 марта 1907 года, № 7366) и об изменении правил о выдаче ссуд на хозяйственное устройство переселенцев (представление от 4 января 1912 года, № 7). Как видно из его названия, законопроект предусматривал выдавать ссуды исключительно остро нуждающимся крестьянам в создании таких жизненно важных бытовых и хозяйственных объектов и предметов, как жилье, скот, орудия труда и т.д. (Обзор деятельности... Ч. 2, 1912: 282-283). В итоге указанный законопроект был принят в июне 1912 года (Сысоева, 2009: 44);

• *законопроект о сдаче в аренду изъятых у местного населения земельных участков.* В феврале 1912 года А.В. Кривошеин внес на рассмотрение Думы проект, предусматривавший возможность сдачи в аренду земельных наделов в азиатской части Российской империи с последующей продажей зажиточным переселенцам. Однако в результате рассмотрения этого проекта в комиссиях Думы его одобрение было признано нецелесообразным (Сысоева, 2009: 44);

• *законопроект о введении специальных вагонов для перевозки переселенцев.* Целесообразность этой меры диктовалась активизировавшимся в это время процессом земельной колонизации национальных окраин, в том числе и Казахского края. В законопроекте речь шла о выделении финансовых средств на производство чуть более 12 тыс переселенческих вагонов, напоминавших пассажирские вагоны III–IV классов, и которые должны были заменить 15 тыс теплушек. Обсуждение данного вопроса затянулось практически до конца марта 1908 года. В итоге было принято положительное решение по данному, хотя и отмечалось, что в течение указанного года постройка такого количества переселенческих вагонов невозможна. Осенью 1910 года к эксплуатации было подготовлено 2364 вагона, а в 1913 году насчитывалось 3333 переселенческих вагонов (Сафронов, 2011: 311);

Указанные «технические» меры были направлены на дальнейшую колонизацию, в первую очередь, северных, северо-западных, северо-восточных и восточных регионов края за счет вытеснения основной массы местного населения в более южные части казахской земли. Однако плану переселения казахов указанных регионов в южные части Казахстана не суждено было реализоваться по причине того, что вслед и вся его территория, включая Туркестанский край, также превратилась в объект активной земельной колонизации.

Вопросы ввода в хозяйственный оборот колонизированных земель Степного края и Туркестана в IV Государственной думе (15 ноября 1912 – 6 октября 1917 гг.). В Думе IV созыва¹⁵ основными, наиболее обсуждаемыми вопросами в части колонизации Степного края и Туркестана являлись: 1) «о привлечении частной предприимчивости к разработке впусе лежащих казенных земель в малонаселенных местностях» (представление от 17 ноября 1912 года № 3647); 2) «о продаже переселенческих участков в некоторых местностях Азиатской России» (24 февраля 1912 года № 201); 3) «о преобразовании центральных и местных установлений Главного управления землеустройства и земледелия» (4 ноября 1910 года № 7690 и 7691); 4) «о поземельном устройстве крестьян и инородцев на казенных землях сибирских губерний и областей» (16 ноября 1910 года № 29838); 5) «о производстве за счет частных средств оросительных работ в Сыр-Дарьинской, Ферганской, Самаркандской, Семиреченской и Закаспийской областях» (29 мая 1913 года № 9195) (Муганский, 1914: 1-2).

Судя по датам представления проектов, некоторые из обозначенных выше вопросов выносились на повестку дня еще в III Думе. Однако и они не нашли своего решения и в IV Думе. Так, например, нерешенный вопрос о реорганизации Переселенческого управления и его местных отделений в III Думе имел свое печальное продолжение и в новой Думе. Любопытно, что крайне обострившийся в это время данный вопрос долгое время обсуждался в специальных комиссиях предыдущей Думы.

Отметим, что законопроект о землеустройстве в Сибири и на территориях Степного края изначально столкнулся с возражениями со стороны членов Думы из сибирских губерний. Причина тому – депутаты от этих регионов опасались, что данный законопроект прежде всего чреват «нарушением интересов старожильческого населения Сибири». Что касается вопроса об орошении Туркестанского края, имевшего «широкое колонизационное значение», в том числе и в части заселения крестьянами из центральных губерний южных (по Сырдарье) и юго-восточных (Жетысу) территорий, а также Закаспийской области, то рассмотрение данного вопроса также затянулось на уровне обсуждений в различных думских комиссиях (Муганский, 1914: 2-3).

Более удачной оказалась судьба указанного выше первого вопроса – законопроекта о привлечении частной предприимчивости к разработке т.н. «впусе лежащих земель» («пустующие земли». – *авт.*). Суть законопроекта состояла в том, чтобы привлечь для

¹⁵ За период деятельности IV Государственной думы прошло пять ее сессий: 1-я – 15 ноября 1912 – 25 июня 1913 года; 2-я – 15 октября 1913 – 14 июня 1914 года; чрезвычайная – 26 июля 1914 года; 3-я – 27–29 января 1915 года; 4-я – 19 июля 1915 – 20 июня 1916 года; 5-я – 1 ноября 1916 – 25 февраля 1917 года. Сессией считался «период времени ежегодных занятий от Государственной думы от начала ее занятий осенью и до их перерыва в силу Высочайшего указа на летнее вакационное время» (Обзор деятельности... Ч. 1, 1912: 5).

«освоения» обширных земельных ресурсов Степного края и других территорий частных предпринимателей, поскольку обычные переселенцы-крестьяне, как считалось, не в состоянии «по своим средствам и знаниям» использовать земельные ресурсы в полной мере. В целях обеспечения привлекательности этой затеи земельные участки на первых порах предполагалось предоставлять в аренду (в размере до 5 тыс десятин) с возможностью дальнейшего их выкупа в собственность. Обсуждение данного вопроса началось в Переселенческой комиссии еще в первую сессию IV Думы. Всего было проведено 11 заседаний: четыре заседания в первую сессию и семь – во вторую. В феврале 1914 года обсуждение законопроекта было завершено и было передано для дальнейшей оценки в судебную и финансовую комиссии. В ходе его обсуждения было уточнено понятие «впусте лежащих земель». В результате этого было рекомендовано оперировать данным понятием как эквивалентом понятия «пустопорожние земли», уже находящего применение в двух Положениях Российской империи («Положение об управлении Туркестанским краем» от 2 июня 1886 г. и «Степное положение» от 25 марта 1891 г.) (Муганский, 1914: 6).

Острую полемику вызвал также вопрос о предоставлении предпринимателям права сдавать арендованный им земельный участок в субаренду. На взгляд представителей оппозиции, в случае одобрения отношений субаренды предприниматель фактически может превратиться в помещика, который в этом своем качестве ничего не сделает для «приведения земли в культурное состояние», поскольку не вложит для этого никаких собственных финансовых средств. Поэтому в ходе обсуждений было выработано компромиссное решение: субаренда разрешается, но «в поднаем» можно сдать не более 10% от всей заарендованной земли (Муганский, 1914: 9-10).

Отметим также, что в кулуарах IV Думы среди членов Переселенческой комиссии из числа прежде всего националистов и октябристов, некоторые возражения встретил и законопроект о продаже земельных участков земледельцам и земледельческим хозяйствам. Многие члены комиссии считали излишним регулировать данный вопрос отдельным законом, поскольку этот вопрос якобы уже регулируется соответствующим положением о предоставлении земельных участков в аренду предпринимателям. В этой связи представителям правительства пришлось разъяснять, что в данном случае речь идет не о «впусте лежащих землях», а об обычных землях, то есть о землях «во всех более или менее обжитых местах, в старожильческих районах, в ближайших к железной дороге киргизских волостях и в плодородных долинах Туркестана, где земля уже приобрела значительную ценность» (Муганский, 1914: 11). Данный вопрос в конце концов был отложен на неопределенное время, что вызвало естественное недоумение со стороны представителей правительства, которые в обоснование своих доводов ссылались на то, что в европейской части Российской империи право собственности на землю уже существует (Муганский, 1914: 11).

Незадолго перед I мировой войной в комиссиях IV Думы рассматривался также и ряд других вопросов относительно заселения и обустройства мигрантов из российской глубинки на т.н. «казенных землях» азиатской части империи. В русле этой правовой инициативы Переселенческая комиссия поддержала и законопроект об отводе десятиверстной полосы вдоль р. Иртыш под заселение русских крестьян как «отвечающего государственным интересам» (Муганский, 1914: 12-13).

Полученные результаты

В целом в I и II Думах ввиду того, что намеренное затягивание выборного процесса властями и недолгое их существования по времени, а также откровенного препятствования со стороны представителей царского режима осуществлять казахским депутатам свои прямые обязанности последним практически не удалось повлиять на правительственный курс по колонизации земель Казахского края. Что касается III и IV Дум, эти высшие законодательные органы в условиях отсутствия в них представителей от казахского населения заняли откровенно дискриминационную позицию, что, в частности, проявилось в открытой поддержке ими процесса дальнейшего захвата традиционных хозяйственных земель казахских скотоводов, занимавших, кстати, львиную часть наиболее плодородных зон территории края. В то же время эти же депутаты, активно поддерживавшие выделение необходимых финансовых средств для обустройства крестьянских семей на захваченных ими пастбищно-сенокосных угодьях, в отношении практически обезземеливавшихся казахских скотоводов в этом вопросе занимали крайне неопределенную позицию (Обзор деятельности... Ч. 3, 1912: 627-650; Аврех, 1991: 64-84; Аронов, 2005: 166-168). Подобное отношение высшего законодательного органа этих созывов большинство представителей политических и интеллектуальных кругов империи пытались объяснить тем, что крестьянское переселение теперь означает не только решение крайне обострившегося на тот момент земельного вопроса в европейской части империи, но и имеет четко выраженную геополитическую цель – создание т.н. «Азиатской России» преимущественно за счет крестьянской колонизации Казахского края. Сказанным объясняется, почему на заседании бюджетной комиссии IV Думы 29 ноября 1913 года было высказано пожелание о «всесторонней колонизации азиатских владений» Российской империи, означавшее не только в русско-крестьянской колонизации национальных окраин, но и в окончательном введении в экономический оборот всех их ресурсов. В полном соответствии с идеологией и практикой крестьянской колонизации национальных окраин, в том числе Казахского края, на заседании 30 мая 1914 года Дума пришла к весьма важному для империи заключению о необходимости разработки плана этой колонизации «вглубь и вширь» (Муганский, 1914: 20-21, 22).

Выводы

Во-первых, вопросу крестьянской колонизации территории Зауралья, в том числе по понятным причинам и Казахского края, в деятельности Думы всех созывов придавалось первостепенное значение. Объясняется это тем, что русское крестьянство властями по праву рассматривалось в качестве основной социальной базы и силы (в известном смысле и средства) окончательного завоевания Казахстана путем русификации местного населения и создания в крае отвечающей колониальным интересам империи инфраструктуры. Казахский край с его обширной территорией и богатыми природными ресурсами в ряду других национальных территорий Зауралья должен был стать своего рода основной «полевой лабораторией» по реализации т.н. геополитического проекта «Азиатская Россия». Во-вторых, само участие казахских представителей в деятельности

высшего законодательного органа Российской империи, каковым является Дума, достаточно определенно демонстрирует возросший уровень национального самосознания и политической активности казахского населения. В-третьих, власти открыто препятствовали представителям казахов в процессе выборной кампании, а также де-юре избранным казахским депутатам приступить к осуществлению своих прямых обязанностей в Думе. Для этой цели представители колониального режима искусственно затягивали процесс их утверждения в качестве членов Думы. Режим не гнушался даже фабрикацией надуманных уголовных дел. Подробно изученные эти факты хорошо демонстрируют истинную сущность политики властей в отношении насильственно инкорпорированных в состав империи коренных народов национальных окраин. Эту самую сущность колониальной политики властей можно выразить как культурно-антропологически надменное, этнически дискриминационное, политически спекулятивное отношение империи к презрительно именовавшимися ими «иностранцам», в том числе и казахам.

Литература

Абылхожин Ж.Б., Алимбай Н.А., Турганбаева Л.Р., Орынбаева Г.У., Жумадил А.К., 2022. Очерки по истории традиционной структуры казахов в первые советские десятилетия: социально-экономические и социокультурные аспекты. Алматы: LEM. 455 с. илл.

Аврех А.Я., 1991. Столыпин и судьбы реформ в России. М.: Политиздат. 286 с.

Алимбай Нурсан, 2015. Российская историография Казахстана дореволюционного периода как историко-этнографический источник: введение в проблематику // История и культура казахов Западного Казахстана в российской историографии XIX – 20-30-х гг. XX вв. / Научн. ред. проф. Нурсан Алимбай. Атырау: Ағатай. С. 5-31.

Алимбай Н.А., Смагулов Б.К., 2020. Коренные изменения традиционной системы землепользования у казахов-кочевников в контексте колониальной политики Российской империи (конец XIX – начало XX вв.): факторы и последствия // *Bylye Gody*. Vol. 58. Is. 4. С. 2765-2776.

Алимбай Н.А., Смагулов Б.К., 2021. Вклад российских исследователей в сбор и изучение материалов по обычному праву казахов (конец XVIII – начало XX вв.) // *Bylye Gody*. 16 (1). С. 85-96.

Аронов Д.В., 2005. Законотворческая деятельность либералов в Государственной думе (1906-1917 гг.). М.: Юрист. 410 с.

Андреев А.А., 2020. Организация выборов среди туземного и инородческого населения в первую государственную думу // Научный диалог. № 3. С. 298-316.

Белоус С.Г., 2019. Аграрный вопрос в Казахстане в конце XIX – начале XX веков и его отражение в курсе «История Казахстана». Алматы. 211 с.

Букейханов А., 2018. Отчуждение киргизских орошаемых пашен // Сибирские вопросы. Санкт-Петербург, 1908. № 16. С. 14-20 // Әлихан Бөкейхан. Шығармалары. VI-том. Астана: Алаш-Орда. С. 237-241.

Букейханов А. и др., 1903. Исторические судьбы Киргизского края и его культурные успехи // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Т. XVIII. Киргизский край. Санкт-Петербург. С. 156-175.

Володин В.М., 2012. Уроки Столыпинской аграрной реформы // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. № 2 (22). С. 107-116.

Государственная дума. Стенографические отчеты. 1906 год. Сессия 1-я. Т. 1. Заседания 1-18 (27 апреля – 30 мая 1906 г.). 1906. Санкт-Петербург: Государственная типография. 866 с.

Государственная дума. Стенографические отчеты. 1906 год. Сессия 1-я. Т. 2. Заседания 19-38 (1 июня – 4 июля 1906 г.). 1906. Санкт-Петербург: Государственная типография. 2013 с.

Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Первый созыв. Заседания 1-38 (27 апреля – 4 июля 1906 года). 1907. Санкт-Петербург: Государственная типография.

Государственная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Второй созыв. Заседания 1-53 (20 февраля – 2 июня 1907 года). 1907. Санкт-Петербург: Государственная типография.

Ермуханова Н.А., 2016. Трансгрессия казахов Букеевской орды на территории Нижневолжского фронта // Научный журнал КубГАУ. № 124 (10). С. 1-13.

Избранные выступления П.А. Столыпина в Государственной думе и Государственном совете. 1906-1911 гг., 2012. М.: Изд. Государственной думы. 228 с.

История деятельности первых Государственных дум дореволюционной России. 2013. М.: Изд. Государственной думы. 240 с.

История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). / Под ред. М. Абдыкалыкова и А. Панкратовой. 1943. Алма-Ата: КАЗОГИЗ. 672 с.

История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). / 2-е изд., испр. и доп., 1949. Алма-Ата. Т. 1. 512 с.

История Казахской ССР. 1957. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР. Т. 1. 610 с.

История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. 1979. Алма-Ата: «Наука» КазССР. Т. III. 544 с.

История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах, 2000. Алма-Ата: Атамұра, 2000. Т. 3. 768 с.

Казиев С.Ш., 2015. Ислам, тюркизм и становление казахской этнонациональной идентичности в начале XX в. // Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М.К. Амосова. Т. 12. № 1. С. 75-83.

«Киргиз-кайсақ» [Букейханов А.], 2018. Судьба киргизского землепользования // В мире мусульманства. 1911. № 27. 21 октября (3 ноября) // Элихан Бөкейхан. Шығармалары. VIII-том. Астана: Алаш-Орда. С. 335-338.

Козодой В.И., 2021. Алихан Букейханов: человек-эпоха. Алматы. 312 с.

Кравченко А.И., 2016. Бюджетные исследования Ф. А. Щербины // Academy. № 6 (9). С. 56-62.

Кузина С.В., 2007. Интеллигенция национальных окраин и центральная власть в начале XX в.: некоторые вопросы взаимодействия // Вестник РУДН. Сер. «История России». № 2. С. 99-104.

Кузнецов Д.В., 2017. Колонизационная и землеустроительная политика самодержавия в Степном крае в период проведения Столыпинской аграрной реформы (Часть 2) // Вестник Омского государственного аграрного университета. № 2 (26). С. 153-163.

Ленин В.И., 1968. Переселенческий вопрос // Полное собрание сочинений. Москва: Изд-во политической литературы. 5-е изд. С. 325-336.

Малтусынов С.Н., 2006. Аграрный вопрос в Казахстане и Государственной думе России 1906–1917 гг. (Социокультурный подход). Алматы: Дайк-Пресс. 332 с.

Муганский В., 1914. Вопросы колонизации в Четвертой Государственной думе // Вопросы колонизации. № 16. С. 1-24.

Некрасов Н.В., 2017. Скандалист и провокатор: деятельность С.И. Келеповского в Государственной думе второго созыва // Вестник Пермского университета. № 1 (36). С. 168-177.

Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва. 1907–1912 гг. Ч. 1. Общие сведения. 1912. СПб.: Государственная типография. 515 с.

Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва. 1907–1912 гг. Ч. 2. Законодательная деятельность. 1912. СПб.: Государственная типография. 708 с.

Обзор деятельности Государственной думы третьего созыва. 1907-1912 гг. Ч. 3. Рассмотрение государственных росписей. 1912. СПб.: Государственная типография. 935 с.

Озганбаев О., 1996. Казахи-депутаты в I и II Государственных думах // Казахстанская правда. 23 апреля. С.1, 2.

Озганбаев О., 1997. Некоторые вопросы историографии российской Государственной думы и о депутатах Государственной думы из Степного и Туркестанского краев // Саясат: события, проблемы, анализ, прогнозы. № 2. С. 99-109.

Омельченко Н.А., 2013. Народное представительство и судьбы парламентаризма в истории России (из опыта становления и эволюции российского парламентаризма в начале XX века) // Вестник университета. № 8. С. 245-251.

Первая государственная дума. Документы и материалы, 1991. // Вестник Челябинского государственного университета. № 1. Т. 1. С. 81-111.

Положение о выборах в Государственную думу от 3 июня 1907 года // Полное собрание законов Российской империи. Т. XXVII. № 291042.

Рассмотрение сметы переселенческого управления на 1910 год в общем собрании Государственной думы. 1907. // Вопросы колонизации. №2. С. 429-508.

Речь главноуправляющего землеустройством и земледелием князя Б.А. Васильчикова в комиссии Государственной Думы 5 декабря 1907 года. 1907. // Вопросы колонизации. № 2. С. 418-25.

Сафронов С.А., 2011. Перевозка переселенцев в период Столыпинской аграрной реформы // Вестник ТГУ. Вып. 11 (103). С. 309-315.

Сысоева Л.Н., 2009. Оформление нормативно-правовой базы Столыпинской аграрной реформы // Берегиня. 777. Сова. № 1. С. 35-45.

Усманова Д., 2001. Новые фотографии членов мусульманской фракции Государственной думы // Гасырлар авазы – Эхо веков. № 1. С. 48-53.

Успенский А., 1907. Действительность, а не мечты // Вопросы колонизации: периодический сборник. № 2. С. 1-28.

Шиловский М.В., 2012. Механизмы преодоления конфликтных ситуаций между сибирскими крестьянами и властными структурами путем подачи жалоб, прошений и петиций во второй половине XIX – начале XX в. // Известия Иркутского государственного университета. № 2 (3). Ч. 1. С. 33-40.

Шиловский М.В., 2013. Организация и проведение выборов в I–IV Государственные думы в Сибири (1906-1913) // Вестник Томского государственного университета. История. № 5 (25). С. 29-34.

Фризен Д.Я., 2017. Западный Казахстан и аграрная политика Российской империи // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. С. 167-172.

Циунчук Р.А., 2020. Перводумская избирательная система для степных областей: интеграция или/и дискриминация инородцев Востока Российской империи // Вестник экономики, права и социологии. № 3. С. 122-125.

Reference

Abylkhozhin Zh.B., Alimbay N.A., Turganbayeva L.R., Orynbayeva G.U., Zhumadil A.K., 2022. Ocherki po istorii traditsionnoy struktury kazakhov v pervye sovetkiye desyatiletia: sotsialno-ekonomicheskiye i sotsiokulturnye aspekty [Essays on the history of the traditional structure of the Kazakhs in the first Soviet decades: socio-economic and socio-cultural aspects]. Almaty: LEM. 455 p. ill. [in Russian].

Avrekh A.Ya., 1991. Stolypin i sudby reform v Rossii [Stolypin and the fate of reforms in Russia]. M.: Politizdat. 286 p. [in Russian].

Alimbay Nursan, 2015. Rossyskaya istoriografiya Kazakhstana dorevolutsionnogo perioda kak istoriko-etnografichesky istochnik: vvedeniye v problematiku [Russian historiography of Kazakhstan in the pre-revolutionary period as a historical and ethnographic source: an introduction to the problem], Istoriya i kultura kazakhov Zapadnogo Kazakhstana v rossyskoy istoriografii XIX – 20-30-kh gg. XX vv. / Nauchn. red. prof. Nursan Alimbay [History and culture of the Kazakhs of Western Kazakhstan in Russian historiography of the XIX – 20-30s. XX centuries / Scientific. ed. prof. Nursan Alimbay]. Atyrau: Agatay. P. 5-31. [in Russian].

Alimbay N.A., Smagulov B.K., 2020. Korennyye izmeneniya traditsionnoy sistemy zemlepolzovaniya u kazakhov-kochevnikov v kontekste kolonialnoy politiki Rossyskoy imperii (konets XIX – nachalo XX vv.): faktory i posledstviya [Fundamental changes in the traditional system of land use among Kazakh nomads in the context of the colonial policy of the Russian Empire (late XIX - early XX centuries): factors and consequences], Bylye Gody [Bygone Years]. Vol. 58. Is. 4. P. 2765-2776. [in Russian].

Alimbay N.A., Smagulov B.K., 2021. Vklad rossyskikh issledovateley v sbor i izucheniye materialov po obychnomu pravu kazakhov (konets XVIII – nachalo XX vv.) [The contribution of Russian researchers to the collection and study of materials on the customary law of the Kazakhs (late XVIII - early XX centuries)], Bylye Gody [Bygone Years]. 16 (1). P. 85-96. [in Russian].

Aronov D.V., 2005. Zakonotvorcheskaya deyatelnost liberalov v Gosudarstvennoy dume (1906-1917 gg.) [Legislative activity of liberals in the State Duma (1906-1917)]. M.: Yurist. 410 p. [in Russian].

Andreyev A.A., 2020. Organizatsiya vyborov sredi tuzemnogo i inorodcheskogo naseleniya v pervuyu gosudarstvennyuyu dumu [Organization of elections among the native and foreign population to the First State Duma], Nauchny dialog [Scientific dialogue]. № 3. P. 298-316. [in Russian].

Belous S.G., 2019. Agrarny vopros v Kazakhstane v kontse XIX – nachale XX vekov i ego otrazheniye v kurse «Istoriya Kazakhstana» [The agrarian issue in Kazakhstan in the late XIX – early XX centuries and its reflection in the course «History of Kazakhstan»]. Almaty, 2019. 211 p. [in Russian].

Bukeykhanov A., 2018. Otchuzhdeniye kirgizskikh oroshayemykh pashen [Alienation of Kyrgyz irrigated arable land], Sibirskiy voprosy [Siberian issues]. Sankt-Peterburg, 1908. № 16. P. 14-20 // Alikhan Bokeykhan. Shygarmalary. VI-tom. Astana: Alash-Orda. P. 237-241. [in Russian].

Bukeykhanov A. i dr., 1903. Istoricheskiye sudby Kirgizskogo kraya i ego kulturnye uspekhi [Historical fate of the Kyrgyz region and its cultural success], Rossiya. Polnoye geograficheskoye opisaniye nashego Otechestva. T. XVIII. Kirgizsky kray [Russia. A complete geographical description of our Fatherland. T. XVIII. Kyrgyz region.]. Sankt-Peterburg. P. 156-175. [in Russian].

Volodin V.M., 2012. Uroki Stolypinskoy agrarnoy reformy [Lessons from the Stolypin agrarian reform], Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedeny. Povolzhsky region [News of higher educational institutions. Volga region]. № 2 (22). P. 107-116. [in Russian].

Gosudarstvennaya дума. Stenograficheskiye otchety. 1906 god. Sessiya 1-ya. T. 1. Zasedaniya 1–18 (27 aprelya – 30 maya 1906 g.) [The State Duma. Verbatim reports. 1906 Session 1st. Vol. 1.

Sessions 1-18 (April 27 - May 30, 1906)], 1906. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennaya tipografiya. 866 p. [in Russian].

Gosudarstvennaya дума. Stenograficheskiye otchety. 1906 god. Sessiya 1-ya. T. 2. Zasedaniya 19-38 (1 iyunya – 4 iyulya 1906 g.) [The State Duma. Verbatim reports. 1906 Session 1st. Vol. 2. Sessions 19-38 (June 1 – July 4, 1906)], 1906. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennaya tipografiya. 2013 p. [in Russian].

Gosudarstvennaya дума. Ukazatel k stenograficheskim otchetam. Pervy sozyv. Zasedaniya 1-38 (27 aprelya – 4 iyulya 1906 goda) [The State Duma. Index to verbatim records. First convocation. Sessions 1-38 (April 27-July 4, 1906)], 1907. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennaya tipografiya. [in Russian].

Gosudarstvennaya дума. Ukazatel k stenograficheskim otchetam. Vtoroy sozyv. Zasedaniya 1-53 (20 fevralya – 2 iyunya 1907 goda) [The State Duma. Index to verbatim records. Second convocation. Sessions 1-53 (February 20-June 2, 1907)], 1907. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennaya tipografiya. [in Russian].

Ermukhanova N.A., 2016. Transgressiya kazakhov Bukeyevskoy ordy na territorii Nizhnevolzhskogo frontira [Transgression of the Kazakhs of the Bukey Horde on the territory of the Lower Volga frontier], Nauchny zhurnal KubGAU [Scientific journal KubGAU], 2016. № 124 (10). P. 1-13. [in Russian].

Izbrannye vystupleniya P.A. Stolypina v Gosudarstvennoy dume i Gosudarstvennom sovete. 1906-1911 gg., 2012 [Selected speeches by P.A. Stolypin in the State Duma and the State Council. 1906-1911]. M.: Izd. Gosudarstvennoy dumy. 228 p. [in Russian].

Istoriya deyatelnosti pervykh Gosudarstvennykh dum dorevolyutsionnoy Rossii [The history of the activities of the first State Dumas of pre-revolutionary Russia], 2013. M.: Izd. Gosudarstvennoy dumy. 240 p. [in Russian].

Istoriya Kazakhskoy SSR (s drevneyshikh vremen do nashikh dney) / Pod red. M. Abdykalykova i A. Pankratovoy [History of the Kazakh SSR (from ancient times to the present day) / Ed. M. Abdykalykov and A. Pankratova]. 1943. Alma-Ata: KAZOGIZ. 672 p. [in Russian].

Istoriya Kazakhskoy SSR (s drevneyshikh vremen do nashikh dney) [History of the Kazakh SSR (from ancient times to the present day)], 1949. Alma-Ata. T. 1. 512 p. [in Russian].

Istoriya Kazakhskoy SSR [History of the Kazakh SSR], 1957. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR. T. 1. 610 p. [in Russian].

Istoriya Kazakhskoy SSR (s drevneyshikh vremen do nashikh dney). V pyati tomakh [History of the Kazakh SSR (from ancient times to the present day). in five volumes], 1979. Alma-Ata: «Nauka» KazSSR. T. III. 544 p. [in Russian].

Istoriya Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dney). V pyati tomakh [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day). in five volumes], 2000. Alma-Ata: Atamura, 2000. T. 3. 768 p. [in Russian].

Kaziyev S.Sh., 2015. Islam, tyurkizm i stanovleniye kazakhskoy etnonatsionalnoy identichnosti v nachale KhKh v. [Islam, Turkism and the formation of the Kazakh ethno-national identity in the early twentieth century], Vestnik Severo-Vostochnogo federalnogo universiteta imeni M.K. Ammosova [Bulletin of the North-Eastern Federal University named after M.K. Ammosov]. T. 12. № 1. P. 75-83. [in Russian].

«Kirgiz-kaysak» [Bukeykhanov A.], 2018. Sudba kirgizskogo zemlepolzovaniya [The fate of Kyrgyz land use], V mire musulmanstva [In the Muslim world]. 1911. № 27. 21 oktyabrya (3 noyabrya) [in Russian].

Kozodoy V.I., 2021. Alikhan Bukeykhanov: chelovek-epochka [Alikhan Bukeikhanov: man-epoch]. Almaty. 312 p. [in Russian].

Kravchenko A.I., 2016. Byudzhetye issledovaniya F. A. Shcherbiny [Budget research by F.A. Shcherbina], Academy. № 6 (9). P. 56-62. [in Russian].

Kuzina S.V., 2007. Intelligentsiya natsionalnykh okrain i tsentralnaya vlast v nachale KhKh v. nekotorye voprosy vzaimodeystviya [The intelligentsia of the national outskirts and the central government at the beginning of the twentieth century. some issues of interaction], Vestnik RUDN. Ser. «Istoriya Rossii» [Bulletin of RUDN University. Ser. «Russian history»]. № 2. P. 99-104. [in Russian].

Kuznetsov D.V., 2017. Kolonizatsionnaya i zemleustroitel'naya politika samodержaviya v Stepnom krae v period provedeniya Stolypinskoy agrarnoy reformy (Chast 2) [The colonization and land management policy of the autocracy in the Steppe region during the period of the Stolypin agrarian reform (Part 2)], Vestnik Omskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta [Bulletin of the Omsk State Agrarian University]. № 2 (26). P. 153-163. [in Russian].

Lenin V.I., 1968. Pereselenchesky vopros [Resettlement issue], Polnoye sobraniye sochineniy [Full composition of writings, complete set of works, omnibus edition]. Moskva: Izd-vo politicheskoy literatury. 5-e izd. P. 325-336. [in Russian].

Maltusynov S.N., 2006. Agrarny vopros v Kazakhstane i Gosudarstvennoy dume Rossii 1906–1917 gg. (Sotsiokulturny podkhod) [The Agrarian Question in Kazakhstan and the Russian State Duma in 1906–1917 (Sociocultural approach)]. Almaty: Dayk-Press. 332 p. [in Russian].

Mugansky V., 1914. Voprosy kolonizatsii v Chetvertoy Gosudarstvennoy dume [Issues of colonization in the Fourth State Duma], Voprosy kolonizatsii [Issues of colonization]. № 16. P. 1-24. [in Russian].

Nekrasov N.V., 2017. Skandalist i provokator: deyatelnost S.I. Kelepovskogo v Gosudarstvennoy dume vtorogo sozyva [Brawler and provocateur: activities of S.I. Kelepovsky in the State Duma of the second convocation] Vestnik Permskogo universiteta [Bulletin of the Perm University]. № 1 (36). P. 168-177. [in Russian].

Obzor deyatelnosti Gosudarstvennoy dumy tretyego sozyva. 1907-1912 gg. Ch. 1. Obshchiye svedeniya [Review of the activities of the State Duma of the third convocation. 1907-1912 Part 1. General information], 1912. SPb.: Gosudarstvennaya tipografiya. 515 p. [in Russian].

Obzor deyatelnosti Gosudarstvennoy dumy tretyego sozyva. 1907-1912 gg. Ch. 2. Zakonodatelnaya deyatelnost [Review of the activities of the State Duma of the third convocation. 1907-1912 Part 2. Legislative activity], 1912. SPb.: Gosudarstvennaya tipografiya. 708 p. [in Russian].

Obzor deyatelnosti Gosudarstvennoy dumy tretyego sozyva. 1907-1912 gg. Ch. 3. Rassmotreniye gosudarstvennykh rospisey [Review of the activities of the State Duma of the third convocation. 1907–1912 Part 3. Consideration of state murals], 1912. SPb.: Gosudarstvennaya tipografiya. 935 p. [in Russian].

Ozganbayev O., 1996. Kazakhi-deputaty v I i II Gosudarstvennykh dumakh [Kazakh deputies in the I and II State Dumas]. Kazakhstanskaya Pravda [Kazakhstan truth]. 23 aprelya. P.1, 2. [in Russian].

Ozganbayev O., 1997. Nekotorye voprosy istoriografii rossyskoy Gosudarstvennoy dumy i o deputatakh Gosudarstvennoy dumy iz Stepnogo i Turkestanskogo krayev [Some questions of the historiography of the Russian State Duma and about the deputies of the State Duma from the Steppe and Turkestan regions], Sayasat: sobytiya, problemy, analiz, prognozy [Politics: events, problems, analysis, forecasts]. № 2. P. 99-109. [in Russian].

Omelchenko N.A., 2013. Narodnoye predstavitelstvo i sudby parlamentarizma v istorii Rossii (iz opyta stanovleniya i evolyutsii rossyskogo parlamentarizma v nachale XX veka) [Popular representation

and the fate of parliamentarism in the history of Russia (from the experience of the formation and evolution of Russian parliamentarism at the beginning of the 20th century)], Vestnik universiteta [University Bulletin]. № 8. P. 245-251. [in Russian].

Pervaya gosudarstvennaya дума. Dokumenty i materialy [First State Duma. Documents and materials], 1991, Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of Chelyabinsk State University]. № 1. T. 1. P. 81-111. [in Russian].

Polozheniye o vyborah v Gosudarstvennuyu dumu ot 3 iyunya 1907 goda [Regulations on the elections to the State Duma of June 3, 1907], Polnoye sobraniye zakonov Rossyskoy imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. T. XXVII. № 291042. [in Russian].

Rassmotreniye smety pereselencheskogo upravleniya na 1910 god v obshchem sobranii Gosudarstvennoy dumy [Consideration of the estimate of the resettlement administration for 1910 in the general meeting of the State Duma], 1907 Voprosy kolonizatsii [Issues of colonization]. № 2. P. 429-508. [in Russian].

Rech glavnoupravlyayushchego zemleustroystvom i zemledeliyem knyazya B.A. Vasilchikova v komissii Gosudarstvennoy Dumy 5 dekabrya 1907 goda [Speech of the chief manager of land management and agriculture, Prince B.A. Vasilchikov in the commission of the State Duma on December 5, 1907], 1907, Voprosy kolonizatsii [Issues of colonization]. № 2. P. 418-425. [in Russian].

Safronov S.A., 2011. Perevozka pereselentsev v period Stolypinskoy agrarnoy reformy [Transportation of immigrants during the period of the Stolypin agrarian reform], Vestnik TGU [Bulletin of TSU]. Vyp. 11 (103). P. 309-315. [in Russian].

Soysoyeva L.N., 2009. Oformleniye normativno-pravovoy bazy Stolypinskoy agrarnoy reformy [Registration of the legal framework of the Stolypin agrarian reform], Bereginya.777.Sova. № 1. P. 35-45. [in Russian].

Usmanova D., 2001. Novye fotografii chlenov musulmanskoj fraktsii Gosudarstvennoy dumy [New photos of members of the Muslim faction of the State Duma], Gasyrlar avazy – Ekho vekov [Echoes of Ages]. № 1. P. 48-53. [in Russian].

Uspensky A., 1907. Deystvitelnost, a ne mechty [Reality, not dreams], Voprosy kolonizatsii: periodichesky sbornik [Issues of Colonization: Periodical Collection]. № 2. P. 1-28. [in Russian].

Shilovsky M.V., 2012. Mekhanizmy preodoleniya konfliktnykh situatsy mezhdru sibirskimi krestyanami i vlastnymi strukturami putem podachi zhalob, prosheny i petitsy vo vtoroy polovine XIX – nachale KhKh v. [Mechanisms for overcoming conflict situations between Siberian peasants and power structures by filing complaints, petitions and petitions in the second half of the 19th - early 20th centuries.], Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta [News of Irkutsk State University]. № 2 (3). Ch. 1. P. 33-40. [in Russian].

Shilovsky M.V., 2013. Organizatsiya i provedeniye vyborov v I-IV Gosudarstvennye dumy v Sibiri (1906–1913) [Organization and conduct of elections to the I-IV State Dumas in Siberia (1906-1913)], Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya [Bulletin of Tomsk State University. History]. № 5 (25). P. 29-34. [in Russian].

Frizen D.Ya., 2017. Zapadny Kazakhstan i agrarnaya politika Rossyskoy imperii [Western Kazakhstan and the agrarian policy of the Russian Empire], Izvestiya Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta [News of the Volgograd State Pedagogical University]. P. 167-172. [in Russian].

Tsiunchuk R.A., 2020. Pervodumskaya izbiratel'naya sistema dlya stepnykh oblastey: integratsiya ili/i diskriminatsiya inorodtsev Vostoka Rossyskoy imperii [First-Duma Electoral System for the Steppe Regions: Integration and/or Discrimination of Non-Russians in the East of the Russian Empire], Vestnik ekonomiki, prava i sotsiologii [Bulletin of Economics, Law and Sociology]. № 3. P. 122-125. [in Russian].

***Н. Әлімбаев^a**

*^aҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: burgan555@gmail.com).*

**Байланыс үшін автор: burgan555@gmail.com*

З.Е. Қабылдинов^b

*^bҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: kabulzia@rambler.ru)*

Б.К. Смагулов^c

*^cҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: bolat_alemdar@mail.ru)*

Ресей империясы Мемлекеттік думасындағы Далалық өлкені крестьяндардың отарлау мәселесі (1906-1917 жж.)

Аннотация. Мақалада Ресей империясы Мемлекеттік думасының (бұдан әрі – Дума) бірінші және екінші шақырылымдағы Далалық өлкені крестьяндардың озбырлықпен отарлауы мәселесін талқылау мен іс жүзінде шешу үдерісіне қазақ депутаттарының қатысуы әрі саяси іс-әрекеттерінің мән-жайы егжей-тегжейлі зерттеледі. Думаның алғашқы екі шақырылымына қазақ депутаттарын толық қатыса алмауының себеп-салдары бұрын-соңды ғылыми айналымға енгізілмеген мәліметтердің, соның ішінде, әсіресе, Думаның ресми құжаттарының негізінде жан-жақты зерделенуі ұсынылып отырған мақалаға тың сипат береді. Сөйтіп, аталмыш өрескел жайттың бірден-бір себебі – патшалық биліктің қазақ депутаттарына ашық кемсітушілікке толы кедергілер жасағандығы ғылыми негізделді. Айтылған уәжбен сол кезеңдегі қазақтың саяси қозғалысының біртуар қайраткері әрі басшысы Әлихан Бөкейханға байланысты Ресей билігі тарапынан ойдан шығарылған қылмыстық істің қозғалу себебін де түсіндіруге болады. Сондай-ақ III және IV Думада көтерілген аграрлық мәселені, соның ішінде қазақ жерін крестьяндардың асқан озбырлықпен тартып алу ісі туралы жайттарды талқылауға тікелей қатысқан империядағы әртүрлі партия мен саяси күштердің депутат өкілдерінің саяси тұғыры мен көзқарастарына да талдау жасалады. Сонымен бірге II Думаның таратылуынан кейін «бұратана» жұрттардың, соның ішінде қазақтардың заң шығарушы империялық органдарға сайлануы және сайлау құқығынан

күштеп айырылуы, түптеп келгенде, патшалық режимнің ұлттық аймақтарға, әсіресе қазақтарға да байланысты саясаты мен іс-әрекетінің шынайы отарлық болмыс-бітімін айғақтайды.

Кілт сөздер: крестьяндық отарлау, Далалық өлке, Мемлекеттік дума, қазақ депутаттары, Әлихан Бөкейхан, Бақытжан Қаратаев, Бақтыгерей Құлманов.

***N. Alimbay^a**

*^aScience Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan,
Sh. Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: burgan555@gmail.com).*

**Байланыс үшін автор: burgan555@gmail.com*

Z.Ye. Kabyldinov^b

*^bScience Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan,
Sh. Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: kabulzia@rambler.ru)*

B.K. Smagulov^c

*^cScience Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan,
Sh. Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: bolat_alemdar@mail.ru)*

Issues of peasant colonization of the Steppe Region in the State Duma of the Russian Empire (1906-1917)

Abstract. The article considers the process of participation of Kazakh deputies of the State Duma (hereinafter – the Duma) of the Russian Empire of the first and second convocations in the discussion and practical solution of the peasant colonization of the Kazakh region, which was aggressive in nature. The novelty of this part of the study is based on the involvement of factual data that had not previously entered scientific circulation, especially official documents of the Duma, it was possible to find out the reasons for the «inferior» participation of Kazakh deputies in the legislative activities of the Duma of the first two convocations. The reason was the discriminatory attitude towards representatives of the Kazakh population on the part of the tsarist authorities. They artificially delayed the official registration of elected Kazakhs as members of the Duma. In relation to an outstanding leader of the Kazakh political forces, Alikhan Bukeikhan, a deliberately fictitious criminal case was opened. The activities of those members of the III and IV Duma who represented various political forces and parties in the empire were also studied in detail. Special attention is paid to the study of political platforms and positions of individual deputies regarding the process of forced settlement of peasants in communal tribal territories of Kazakh pastoralists. The deprivation by the imperial authorities of the so-called «foreigners», including Kazakhs, the right to be elected and to elect, which followed immediately after the dissolution of the II Duma, quite eloquently demonstrates the true colonization policy of the Russian Empire, including in the field of land relations and land management.

Keywords: peasant colonization, Steppe Region, State Duma, Kazakh deputies, Alikhan Bukeikhan, Bakytzhan Karatayev, Baktygerey Kulmanov.

Авторлар туралы мәлімет:

Нұрсан Әлімбай, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Шевченко көшесі, 28, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-6122-8741

Scopus ID: 57192665106

Қабылдинов З.Е., тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Шевченко көшесі, 28, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-9625-0535

Scopus ID: 56801877800

Смагулов Б.К., тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Шевченко көшесі, 28, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7323-0515

Scopus ID: 56801877800

Сведения об авторах:

Нұрсан Әлімбай, кандидат исторических наук, профессор, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК, ул. Шевченко, 28, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-6122-8741

Scopus ID: 57192665106

Кабылдинов З.Е., доктор исторических наук, профессор, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК, ул. Шевченко, 28, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-9625-0535

Scopus ID: 56801877800

Смагулов Б.К., кандидат исторических наук, доцент, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК, ул. Шевченко, 28, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7323-0515

Scopus ID: 56801877800

Information about authors:

Nursan Alimbay, Candidate of Historical Sciences, Prof., Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Institute of History and Ethnology named after Sh. Sh. Ualikhanov, 28 Shevchenko str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-6122-8741

Scopus ID: 55860087100

Kabyldinov Z.Ye., Doctor of Historical Sciences, Prof., Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Institute of History and Ethnology named after Sh. Sh. Ualikhanov, 28 Shevchenko str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-9625-0535

Scopus ID: 56195670100

Smagulov B.K., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Institute of History and Ethnology named after Sh. Sh. Ualikhanov, 28 Shevchenko str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7323-0515

Scopus ID: 57221562721

Қаңлы дәуірі ескерткіштерінің археозоологиялық материалдарын талдау (2022 ж. Бурнооктябрьское және Бақатөбе материалдары бойынша)¹

*М.С. Шагирбаев^а, *Е.Ш. Ақымбек^б

^аӘ.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан
(E-mail: tambet_87@mail.ru)

^бӘ.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан
(E-mail: eraly_a@mail.ru), *Байланыс үшін автор: eraly_a@mail.ru

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

Талас өңірі,
Бурнооктябрьское,
Бақатөбе,
ескерткіштер,
қаңлы дәуірі, түркі
дәуірі, остеология,
археозоология, мал
шаруашылығы.

Мақалада 2022 жылы зерттеу жүргізілген Талас өңірінде орналасқан Бурнооктябрьское және Бақатөбе ескерткіштерінің (б.з. I–IV ғғ.) археозоологиялық материалдары қарастырылды. Зерттеу жұмысының мақсаты Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі ежелгі қоныстар мен қалалардың археозоологиялық материалдарына зертханалық талдау жүргізу және көршілес аймақтардағы хронологиялық мерзімі жақын ескерткіштердің материалдарымен салыстыру болып табылады. Жануар сүйектері археозоологиялық әдістерге сай зерттеліп, археофаунаның құрамы, үй жануарларының түрлері, жас ерекшеліктері, қаңқа элементтері мен қаңқа бөліктерінің құрамы анықталды. Зертханалық талдау барысында Талас өңіріндегі ежелгі ескерткіштерден табылған жалпы саны 740 дана жануар сүйегі сарапталып, оның 707 дана сүйегі (95,5%) нақты түрге дейін ажыратылды. Қоныс тұрғындарының шаруашылығында уақ мал негізгі орын алған, екінші орында ірі қара, саны жағынан үшінші орында жылқы сүйектері. Остеологиялық материалдардың арасынан аздаған мөлшерде түйе, есек және ит сүйектері кездесті. Жабайы жануарлар фаунасынан: ірі тұяқтылар (құлан және бұғы), ұсақ тұяқтылар (елік, қарақұйрық, арқар, ақбөкен), жыртқыштар (түлкі), қоян (құм қояны – *Lepus tolai*), кеміргіштердің (суыр) сүйектері анықталды. Зерттеу нәтижелері Шу, Талас, Сырдария, Ташкент және Амудария өңірлеріндегі ескерткіштердің археозоологиялық мәліметтерімен салыстырылды. Талас өңіріндегі ескерткіш материалдары негізінде қаңлы және ерте түркі дәуірлеріндегі мал шаруашылығының даму динамикасы, үй жануарларының түрлері және аңшылық бағыттары талданады.

FTAMP: 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-41-71>

Received 05 March 2023. Revised 10 March 2023. Accepted 20 July 2023. Available online 30 September 2023.

Дәйексөз үшін:

М.С. Шагирбаев, Е.Ш. Ақымбек Қаңлы дәуірі ескерткіштерінің археозоологиялық материалдарын талдау (2022 ж. Бурнооктябрьское және Бақатөбе материалдары бойынша) // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 3. – Р. 41-71. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-41-71>

For citation:

M.S. Shagyrbaev, Y.Sh. Akymbek Analysis of archaeozoological materials of sites of the Kangyu period (Adapted from Burnooktyabrskoye and Bakatobe 2022) // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 3. – С. 41-71. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-41-71>

¹ Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруы бойынша № ВР20280993 «Ежелгі және ортағасырдағы Қазақстан: археологиялық деректерді жүйелеу және талдау» жобасы аясында орындалды.

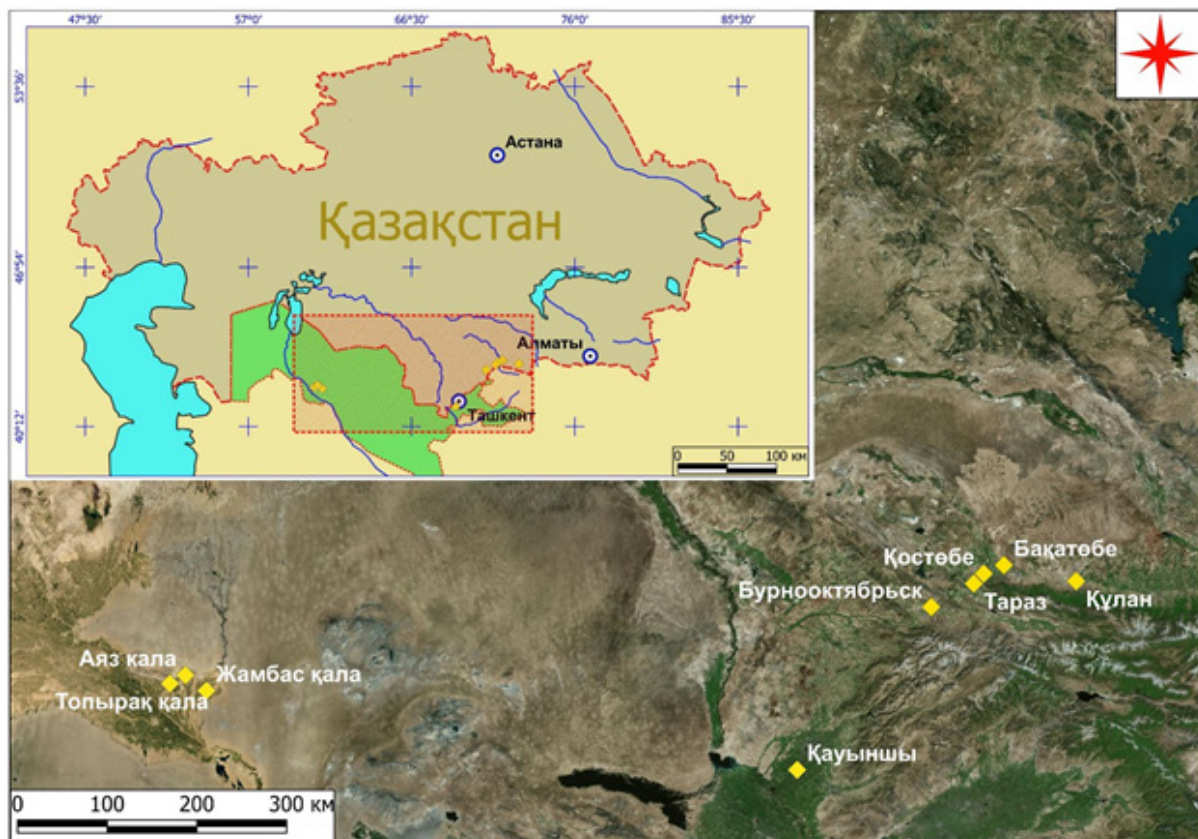
Кіріспе

Қазақстан территориясындағы қаңлы (б.з.б. II – б.з. V ғ.) және түркі дәуірлеріндегі (VI-XII ғғ.) мал шаруашылығы Отандық археология ғылымында әлі күнге дейін жеке зерттеу нысаны ретінде қарастырылмаған. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) еңбегінің бірінші томында қаңлы дәуіріндегі мал шаруашылығы жалпылама сипаттаумен шектеледі. Бұл орта ғасырлардағы мал шаруашылығының өзіне дейінгі уақыттағы шаруашылық түрлерімен сабақтастығы, жануар түрлері мен санындағы өзгерістер, үй жануарларының конституциялық/экстерьерлік ерекшеліктері, аңшылық кәсіптері туралы зерттеулер жүргізуде бірқатар қиындықтарға әкеліп соғады.

Қазақстандағы ежелгі және ортағасырлық мал шаруашылығының даму ерекшеліктері туралы мәселелер іргелі еңбектердің өзінде жұпыны жазылған және көп жағдайда жазба деректердегі мәліметтерге сүйенеді. Жазба деректерде мал шаруашылығының мәселелері жан-жақты қамтылған деп айту қиын. Негізгі мәліметтер халықтың көшу бағыттары, үй жануарларының сыртқы сипаты, сауда-саттықтағы жануарлардың жоғары бағаланғаны, үй жануарларының және одан алынатын өнім түрлері жалпылама қарастырумен ерекшеленеді. Бұл белгілі бір тарихи-географиялық аймақ шаруашылығының даму динамикасын сипаттауда жеткіліксіз. Сонымен қатар, зерттеу аймағындағы нақты ескерткіштер мен олардың шаруашылығы жазба деректерде мүлдем айтылмауы да мүмкін. Мұндай ақтаңдақ мәселелер қаңлы және түркі дәуірлерінің мал шаруашылығын сипаттағанда байқалады.

Қаңлы және ерте түркі дәуірімен мерзімделетін ескерткіштерге әртүрлі уақыттарда археологиялық зерттеулер жүргізілгенімен, жануар сүйектеріне жеке сараптама жасалмаған. Осы тұрғыдан алғанда, ежелгі мал шаруашылығының ерекшеліктерін анықтауда археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылатын жануар сүйектерін зертханалық талдау нәтижелерін ғылыми айналымға енгізу өзекті болып табылады.

Зерттеу жұмысының мақсаты қаңлы дәуіріндегі ежелгі мал шаруашылығының құрылымы, аймақтық ерекшеліктері және шаруашылықтағы жануарлардың басымдығы, оларды пайдалану (ет, сүт, мініс көлігі, жүн-тері өнімдері) ерекшеліктерін анықтауда нақты жануар сүйектерін зерттеу нысаны ретінде алып, археозоологиялық әдістер бойынша талдау арқылы мәселені жаңа қырынан қарастыру болып табылады. Зерттеу жұмысының құрылымында бірнеше міндеттерді шешу көзделген болатын. Атап айтқанда, Бурнооктябрьское және Бақатөбе ескерткіштерінен табылған жануар сүйектеріне археозоологиялық талдаулар жүргізу, аталған екі ескерткіштің остеологиялық материалдарын өмір сүрген мерзімі ұқсас ескерткіштермен салыстырмалы талдау және Талас өңіріндегі мал шаруашылығының біздің заманымыздың басындағы даму динамикасын анықтау (1-сурет).

Сур. 1. Жануар сүйектері зерттелген ескерткіштердің картасы

Ескерткіштер туралы сипаттама

Зерттеу жұмысында негізінен Бурнооктябрьское және Бақатөбе ескерткіштерінен қазба және барлау жұмыстары кезінде жиналған археозоологиялық материалдар, сонымен қатар Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстік аймақтарындағы қаңлы дәуірінде өмір сүрген бірқатар ескерткіштердің материалдары жанама дерек ретінде қарастырылады.

Бурнооктябрьское қаласы – Жамбыл облысы, Жуалы ауданы, 1924-2007 жылдар аралығында Бурнооктябрьское деп аталған Нұрлыкент ауылының оңтүстігінде, Теріс ауылының шығысында 0,6 км жерде, Теріс өзенінің оң жағалық тепсеңінде орналасқан (Жамбыл облысы., 2014: 192-193). Орталық бөлігі биік төбе күйінде сақталған ескерткішті 1893 ж. В.В. Бартольд анықтаған (Бартольд, 1897: 8). Сатыланып келген бірнеше алаңқайдан тұратын орталық бөлігінің көлемі: 110 × 100 м, биіктігі 7-8 м (сур. 2). Солтүстік жағы биік келген. Ескерткіштің айналасы ауылшаруашылық жұмыстары барысында қатты бүлінушілікке ұшыраған. Зерттеу жұмыстарын жүргізген Г.И. Пацевич осы маңнан үш ескерткіштің орнын анықтап, барлығының жоспарын түсірген. Үстінен жинастырылған материалдар бойынша үш ескерткішті де орта ғасырлармен

(VII-X; X-XII; XI-XII ғғ.) мерзімдеген. Бүгінде зерттеуші сипаттаған ескерткіштерден біз қарастырып отырған, өзі шартты түрде бірінші деп берген қала орны ғана сақталған. Қалған екеуінің нақты орны белгісіз. Г.И. Пацевич бірінші ескерткіштің көлемі шағын болса да, ортағасырлық қаланың барлық бөліктері бар немесе қала көлеміне дейін (цитадель, шағын шахристан және рабад) дамыған ірі бекіністі қамал деп береді (Агеева, Пацевич, 1958: 138-139). Дегенмен ескерткіштің төменгі қабаттарында ерекше құрылыстың барын айтып өткен. Кейінгі жылдары жүргізілген зерттеулер ескерткіштің үстінен орта ғасырларға жататын керамиканың сынықтарын анықтаған болса, қазба жұмыстары барысында астынан ерекше қызықты құрылыстың қалдықтарын ашуда.

2018-2020 жж. аралығында ескерткіштің биік келген төбесінің үстіне қазба жұмыстарын жүргізген экспедиция (жет.: Д.Ә. Талеев) археологиялық зерттеулер қорытындысы бойынша, Бурнооктябрьское қаласынан ашылған құрылыстарды қаңлы дәуіріне, яғни б.з. I-IV ғасырларға жатқызады. Әрі мұндай тұжырым жасауға жазба және археологиялық материалдар мен ескерткіштің топографиялық құрылымы негіз болғанын айтады. Автор өзінің мерзімдеуін радиокөміртекті талдаулар бойынша дәлелдейді (Талеев Торбеков, 2020: 53; 60).

Сур. 2. Аэрофото. Бурнооктябрьское. 2022 ж. қараша.

Бақатөбе төрткүлі – Жамбыл облысы, Байзақ ауданы, Жаңатұрмыс ауылының солтүстік-шығыс бағытында 5,5 шақырымда, құмға жақын Бақы/Бақа деген жерде орналасқан. Жоспарында шаршылы келгендіктен, «төрткүл» ескерткіштер қатарына жатқызылған. Бұрыштары әлемнің төрт тарабына бағытталған, көлемі: 107×107 м, ортасы төбешік болып келген, жалпы биіктігі 3,5 м (Байбосынов, 2010: 154). Барлық жағы жал болып жатқан қабырғаларының бұрыштары мұнаралармен күшейтілген (3-сурет).

Ескерткішті 1978 ж. Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейінің экспедициялық отряды (С. Алипчиев, К. Байбосынов) ашып зерттеген. Үстіндегі жерлеу орындарынан шығып қалған керамикалар бойынша ескерткішті VII-XI ғғ. мерзімдейді (Алипчиев, Байбосынов, 1982: 176).

2015-2017 жылдар аралығында Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейі мен Ресейдің Мемлекеттік Эрмитажының бірлескен экспедициясы қазба жұмыстарын жүргізіп, қамал ансамбль жоспарының бөліктерін ашады. Екі қабаттан тұратын құрылыстың үстіңгі қабатының едені, ал астыңғы қабаты біршама толық сақталған. Анықталған құрылыс қалдықтары мен материалдарына қарап, ескерткішті «қамал» деп б.з. II ғ. ортасы – III ғ. жатқызады (Торежанова және т.б., 2018: 218-219).

Сур. 3. Аэрофото. Бақатөбе. 2022 ж. қараша.

Материалдар және зерттеу әдістері

Бурнооктябрьское және Бақатөбе ескерткіштерінен табылған жалпы саны 740 дана сүтқоректілер және 14 дана құс сүйегіне *археозоологиялық әдістерге* сай зерттеу жүргізіліп, 707 данасы нақты түрге (*species*) және туысқа (*genus*) дейін ажыратылды (1-кесте). Зерттеу барысында: әрбір жануар түрінің қаңқа элементінің құрамы, сүйектердің бөлшектену үдерісі, эпифиздердің жағдайы (жетілген – жетілмеген), тістердің өсу кезеңдері қарастырылды.

Бурнооктябрьское қаласына 2018-2020 жылдары археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді (Талеев, Торбеков, 2020: 50-64). 2018-2019 жылдары табылған жануар сүйектері уақытша Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының зертханасына өткізіліп,

палеозоологтар П.А. Косинцев және М.С. Шагирбаев талдау жасады (Талеев, Шагирбаев, 2020: 234). 2020-2021 жылдары қазба барысында табылған жануар сүйектеріне палеозоолог М.С. Шагирбаев археозоологиялық сараптама жасады (4-сурет).

Сур. 4. Жуалы аудандық тарихи-өлкетану музейі қорындағы Бурнооктябрьское қаласынан 2020-2021 жылдары табылған жануар сүйектерін археозоологиялық талдау

Бүгінде 2018, 2019 және 2020 жылдары табылған жануарлар сүйектері Жамбыл облысы, Жуалы ауданы, Б. Момышұлы ауылында орналасқан Жуалы аудандық тарихи-өлкетану музейінің қорына тұрақты сақтауға тапсырылған. 2021 жылы табылған остеологиялық материалдар Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының Археологиялық технологиялар зертханасында сақтаулы.

Бақатөбе төрткүлінің остеологиялық материалдары 2022 жылы Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының Теріс-Аса отряды (жет.: Е.Ш. Ақымбек) жүргізген барлау жұмыстары кезінде жинап алынады. Жануар сүйектеріне М.С. Шагирбаев археозоологиялық талдау жүргізеді. Бүгінде остеоматериалдар Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының Археологиялық технологиялар зертханасының эталондар коллекциясының құрамында.

Салыстырмалы мәліметтерді Ташкент қаласынан оңтүстік-батыста 20 шақырым жерде орналасқан Қауыншытөбе (б.з.д. VII-III ғғ.) қаласынан табылған жануар сүйектері (Громова, 1940: 42) және С.П. Толстовтың Хорезм өлкесіне жүргізген зерттеулері кезінде табылған материалдардың археозоологиялық зерттеу нәтижелері құрап отыр (Цалкин, 1952: 215).

Сүйек қалдықтарынан жануар түрлерін бөліп шығаруда *салыстырмалы-морфологиялық әдіс* басшылыққа алынды (Акаевский 2005: 103–124; Жаңабеков, Мақашев 1996: 18-58). Қаңқаның жеке элементтерін қаңқа бөліктеріне топтауда *қаңқа бөліктерінің қатынасы әдісі* қолданылды (Косинцев и др., 2020: 200-201). Аталған әдіс бойынша 2-кестеде жануардың қаңқа элементтері «бас сүйек», «жеке тістер», «кеуде», «аяқтың жоғарғы бөлігі» және «аяқтың төменгі бөлігі» деп жүйеленді (2-кесте). «Бас сүйек» бөлігіне бас сүйектің фрагменттері, төменгі жақ сүйек, тіл асты сүйегі (*os hyoideum*) жатады. «Жеке тістерге» барлық изоляцияланып, жеке сақталған бүтін және фрагмент тістер енеді. «Кеуде» бөлігіне омыртқалар, төс, құйымшақ және қабырғалар жатқызылады. «Аяқтың жоғарғы бөлігіне» жануардың «етті» бөлігі болып есептелетін жауырын, жамбас, тоқпан жілік, кәрі жілік, шынтақ сүйегі, сан және асықты жілік кіреді. «Аяқтың төменгі бөлігіне» жануардың «етсіз» бөлігі саналатын аралық сүйектер немесе карпальды және тарзальды сүйектер, сесамоидты сүйектер, сирақ және фалангалар (тұсамыс, топай, тұяқ) енеді.

Жануарлардың жас ерекшеліктерін анықтауда *Сильвер әдісі* басшылыққа алынды: жас жануарлар (жақ сүйекте 1 немесе 2 моляр жоқ), ересек (жақ сүйекте моляр 3 жоқ) және үлкен жануарлар (жақ сүйекте моляр 3 бар). Бірқатар түтікшелі сүйектердегі эпифиздердің жетілмеуі де жануарлар жасын анықтауда ескеріліп отырды (Silver, 1969: 250-268).

Талқылау

Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) еңбегінің бірінші томында қаңлы дәуіріндегі мал шаруашылығы төмендегідей сипатталады: «...Тұрғын үйлерінің жанында малды қоршауда ұстауға арналған орындар кездеседі. Малдың негізгі бөлігі қоныстан алыста, табында ұсталған секілді. Кангюйлердің қоныстарын қазған кезде, үй жануарларының сүйектері көп кездеседі. Олардың ішінде қойдың, сиырдың, ешкінің, жылқының сүйектері басым. Палеозоологтар елік, таутеке, арқар, марал, қабан сияқты жабайы аңдардың сүйектерін анықтаған. Мүйіздерден әдемі бұйымдар жасаған. Үйрек, қаз, бірқазан сияқты суда жүзетін құстар аулаған. Балық аулау ісі дамыған, мұны балық сүйектері мен қабыршақтарының табылуы дәлелдейді. Балықты сүңгімен түйреп аулаған» (Қазақстан тарихы, 2010: 284). Бірақ көрсетілген остеологиялық материалдарды кім зерттегені және қандай ескерткіштерден анықталғаны жөнінде мәлімет көрсетілмеген.

Осы кезең тікелей қарастырылған «Древности Чардары» еңбегінде Ақтөбе 1 және Ақтөбе 2 қалаларынан табылған остеологиялық материалдардың ішінде 80% уақ мал сүйегі, 11% жылқы, 4,5-7% аралығында ірі қара және санаулы мөлшерде түйе сүйектері кездесті деп нақты статистикалық мәліметтер береді. Сонымен қатар,

Ақтөбе 1-2 қалаларынан ірі балық сүйектері (жайын – *Silurus glanis*) мен қыштан жасалған ауыртпалықтар (грузило), Шауышқұмтөбеден балық аулауға арналған темір шанышқының табылуына қарап, бұл аймақтағы тұрғындар балық шаруашылығымен айналысқан деп тұжырым жасайды (Максимова и др., 1968: 172, 245). Шауышқұмтөбеден балық аулаумен қатар, аңшылықпен байланысты қарсақ (*Vulpes corsac*) сүйектері анықталған (Максимова и др., 1968: 245).

Байқағанымыздай, екі еңбектегі мәліметтер аздаған айырмашылықтарға қарамастан, бір ақпаратты беріп отыр. Жалпы археофауна бойынша келтірілген статистикалық мәліметтерде уақ мал санының көп болуы және жабайы жануарлар фаунасы бойынша марал, елік секілді бұғы тектес жануарлардың сүйектерінің табылуы біздің зерттеу нәтижелерімізбен ішінара сәйкес келеді. Алайда, үй жануарларының ішінде жылқы сүйектерінің саны ірі қараға қарағанда басым болуы қызықты болып отыр. Өкінішке қарай, жалпы остеологиялық материалдардың саны берілмегендіктен, көрсетілген статистикалық талдаулар белгілі бір қазба аумағы бойынша жасалып, жоғарыдағы сандар кездейсоқ шығуы да мүмкін екендігін жоққа шығармаймыз. Аталған еңбектің авторлары қазба барысында табылған қыш ыдыстардың ішінде сүт құюға арналған «арнайы ыдыстардың» табылуына қарап, ескерткіш тұрғындарының үй жануарларының сүтін көбірек өндіруі мүмкін екендігін алға тартады. Сонымен қатар, авторлар археологиялық жәдігерлердің ішінде қошқар бейнесі мүсінделген қыш ыдысты «қауыншы» типіндегі деп атайды (Максимова и др., 1968: 86, сур. 6).

Н.В. Кюннер өзінің «Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока» еңбегінде Қауыншы мәдениетімен тікелей байланысты қаңлы мемлекетінің шаруашылық ресурстары туралы келесі мәліметті келтірген: «Елдің климаты жылы, тунг, көктал секілді ағаштар көп, жүзім өсіреді, малы көп, қой мен жылқыны жақсы адамдар өсіреді» (ауд.: авт.) (Кюннер, 1961: 129).

С.А. Яценко қаңлылардың саяси тарихына жүргізген талдауында қаңлы елшілері Қытайға б.з.б. III ғ. соңына дейін жақсы жылқылар сыйға тартқанын айтады (Яценко, 2020: 28). Ал қаңлылардың сауда-саттығында бұлғындар болғанын С.А. Яценко солтүстік көршілерінен келген деп түсіндіреді (Яценко, 2020: 39). Автордың бұл пікірімен келісеміз, себебі бұлғын (*Martes zibellina*) тек солтүстік өңірлерде, көбіне қалың ағашты ормандарда өмір сүреді. Қазақстан аумағында тек Алтайдың қылқан жапырақты ормандарында кездеседі.

Қаңлы және ерте түркі дәуіріндегі мал шаруашылығын сипаттауда жануар сүйектерімен қатар құрылыс түрлерін негізге алу маңызды. Себебі бірқатар археологиялық зерттеулерде тұрғын үй құрылыстарының құрылымын археологтар мал қамауға арналған арнайы бөлмелермен байланыстырады.

Бақатөбе ескерткішінің қазба құрылыстарын зерттеушілер бекіністің сыртқы қамал-қоршауы мен «донжон» арасында шағын ғана қабырға болғанын және ол қабырғаның ауланы бөліп тұрғанына қарап, аталған нысан ірі қара мен уақ малға арналған қора болуы мүмкін деп жазады. Әрі бұл болжамдарын осы жердегі мәдени қабаттың бірыңғай қарашіріктен (көң, қорда) тұруымен байланыстырады (Торгоев и др., 2020: 73). Бақатөбеге ұқсас құрылыс түрлерін Түркістандағы Күлтөбе қаласынан да кездестіруге болады. Күлтөбенің айқастырып салған құрылыстарының V құрылыс қабатынан

анықталған №40 бөлме уақыт өте келе, мал қамайтын қораға айналдырылған (Торгоев, Кулиш, 2020: 95). VI құрылыс қабатынан анықталған жіңішке бөлменің еденінен бірыңғай қарашірік (қорда) қабаты анықталған. Зерттеушілер мұны мал қамаудан қалыптасқан деп тұжырымдайды (Торгоев, Кулиш, 2020: 99). А.И. Торгоев пен А.В. Кулиштің пікірінше, Күлтөбе қаласының орнындағы ежелгі қоныстың тұрғындары көктемнен бастап, қара күзге дейін Қаратауда малымен бірге қоныстанып, тек қысқы уақытта ғана келген (Торгоев, Кулиш, 2020: 101). Авторлар зерттеу қорытындысы ретінде қаңлылардың шаруашылығы жартылай отырықшы деген ойды алға тартады. Қаңлылардың жартылай отырықшы болғанын К. Ақышев те бұрынырақ жазған, бірақ ғалым жазғы жайлауы ретінде Қаратау өңірін емес, одан әрі Орталық Қазақстанға дейін жеткен және онда ордасы орналасуы мүмкін деген болжам жасайды (Акишев, 1973: 41).

Қаңлы дәуірімен мерзімделетін «үсті алаңша келген» ескерткіштердің тұрғын үйге арналған құрылыстарының жанында шаруашылық бөлмелері және мал қамауға арналған қоралары орналасатынын Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевич өз зерттеулерінде айтып өтеді (Агеева, Пацевич, 1958: 210). Жалпы мал қоралардың тұрғын үйлерге жанама түрде салынуын XIX ғасырдағы қазақ қыстауларынан да көруге болады (Ажигали, Турганбева 2021: 110; Жолдасбаев 2017: 108; Бейсенов 2019: 28;). Салыстырмалы талдау жұмыстары көрсеткендей, қыстаудағы тұрғын үйге жанама салынған мал қораларда көбіне жас төлдер (ірі қара мен уақ мал) ұсталатыны байқалады (Шагирбаев және т.б., 2022: 157). Біздің зерттеулерімізде уақ мал мен ірі қараға тиесілі жас жануарлардың сүйектері Бурнооктябрьскоеден көп анықталды. Жалпы аталған ескерткіштің құрылымы өте күрделі. Д.Ә. Талеев және И.С. Торбековтің пікірінше, аталған ескерткіштегі кешен тіршілігін тоқтатқаннан кейін, оның сырт жағында жалғасқан өмірдің іздері деуге болатын екі бөлменің солтүстік шетінде аула болған (Талеев, Торбеков, 2020: 62). Осы нысан бір кездері мал қамайтын қора немесе жас төлдерді ұстауға арналған жылы жай болуы да мүмкін деп ойлаймыз.

Қаңлы дәуіріндегі мал шаруашылығының кейбір қырлары, осы дәуірмен мерзімделетін Бақатөбенің материалдарынан да анықталған. Зерттеушілер қыш ыдыстардың сыртындағы таңбаларды малға салынатын таңбалармен байланыстырады (Яценко и др., 2020: 166).

«Древняя культура Центрального Казахстана» еңбегінде авторлар Қазақстан территориясындағы мал шаруашылығының қалыптасуын төмендегідей түсіндіреді: «Қазақстан аумағындағы ежелгі мал шаруашылығы бірнеше даму кезеңінен өтті. Оның бастапқы кезеңі б.з.д. II-мыңжылдықтың бірінші жартысының соңынан бастап қола дәуіріндегі тайпаларда мал бағу болды, тек б.з.д. IX-VIII ғғ. ол көшпелі мал шаруашылығына айналды. Осы кезеңде жайылымдар мен су көздерін маусымдық пайдалану жүйесі қалыптасты, табында өткелдерге және қыста шөпті өзі тауып жеуге (тебіндеу) бейімделген қойлар мен жылқылар басым болды» (Маргулан и др., 1966: 409-411). Бұл тұжырымды К.М. Байпақов ерекше атап өткен және мысал ретінде Жетісудағы үйсіндердің қыстауларын негізге алады (Байпаков, 2012: 135). К.М. Байпақов Жетісу жеріндегі шаруашылықтың даму динамикасын тас дәуірінен бастап, XIX ғасырға дейінгі аралықта 7 кезеңге бөліп қарастырып, мал шаруашылығының б.з.д. VIII – б.з. VIII ғғ. және XV-XVIII ғғ. аралығындағы 1400 жылдық мерзімде қарқынды дамығанын айтады

(Байпаков, 2012: 140). Бұл мәлімет біздің қарастырып отырған кезеңімізге толық сәйкес келеді және Жетісудың батыс бөлігі саналатын Шу-Талас өңірі мен Теріс-Аса алқабында да ұқсас жағдай орын алуы мүмкін екендігін жоққа шығармайды.

Зерттеу нәтижелері

Уақ мал – *Ovis et Capra*. Екі ескерткіш (Бурнооктябрьское және Бақатөбе) бойынша қойға 155 дана, ешкіге 15 дана және 130 дана сүйек жалпы уақ малға тиесілі деп ажыратылды. Әрі қарай, қой мен ешкі сүйектері өзара біріктіріліп, жалпы «уақ мал» деп қарастырылады. Жалпы екі ескерткіш бойынша 300 дана сүйек кемінде 47 бас жануарға тиесілі (1-кесте).

Жануар сүйектерінің басым бөлігі ұсақталып шабылған (89,2%), барлығы да «ас үй қалдықтары» болып табылады. Қаңқа бөліктерінің қатынасында кеуде және аяқтың жоғары бөлігінің элементтері яғни «ең етті» бөлігінің сүйектері басым (қабырға, омыртқа, жауырын, тоқпан жілік, кәрі жілік, жамбас, сан жілік, асықты жілік) (2-кесте). Бұл көрсеткішті екі ескерткіш материалдарынан да көреміз. Бас және дене бөліктерінің сүйектері айтарлықтай аз.

Сойылған жануарлардың жас ерекшелігінде ересек және кәрі жануарлардың саны басым. Бурнооктябрьское бойынша жалпы 42 жануардың 47% кәрі, 19% ересек, 22% жас және 12% жаңа туған жануарлар (5, 1-сурет). Бақатөбе материалдарында уақ малдың жас ерекшелігінің екі белгісі анықталды: 63% ересек және 37% кәрі жануарлар (5, 4-сурет). Жаңа туған және жас жануарлардың сүйектері кездескен жоқ. Бұл көрсеткіштер қала тұрғындарының уақ малды терісі мен жүнін алу мақсатында көбірек пайдалануы мүмкін екендігін растайды.

В.И. Цалкиннің пікірінше, егер уақ малдың басым бөлігі мүйізді болса, мүйіздің мөлшері кемінде 1,35% құрауы тиіс, егер жануарлардың басым бөлігі мүйізсіз болса, онда остеоатериалдардың ішінде мүйіз фрагменттерінің үлесі 0,23% - 0,88% аралығында ауытқиды (Цалкин, 1966: 11-13). Бурнооктябрьское қаласынан табылған уақ мал сүйектерінің ішінде 1,8% мүйіз қалдықтары екендігі анықталды. Бұл мәлімет қала тұрғындарының шаруашылығында уақ малдың басым бөлігі мүйізді болған деп тұжырым жасауға негіз бола алады.

Бурнооктябрьское және Бақатөбе ескерткіштерімен мерзімі шамалас бірнеше ескерткіштердің материалдары аналогиялық тұрғыдан қарастырылып отыр. Шу-Талас өңірінде орналасқан Құлан (51,2%), Қостөбе (39,7%) және Тараз (73,8%) (Карачаровский, 1949: 200), Ташкент өңірі бойынша Қауыншытөбе (42,8%) (Громова, 1940: 42) және Әмудария өңірі бойынша Жамбасқала (57,8%), Аязқала (87,4%) және Топыраққала (69,4%) (Цалкин, 1952: 215) ескерткіштерінде уақ мал сүйектері басқа үй жануарларына қарағанда басым.

Бүтін сақталған элементтердің морфометриялық өлшемдері келесі көрсеткіштерді беріп отыр. Тоқпан жілік (Humerus): дистальды эпифиз ені (Bd) – 30,6-37,2 мм. Асық (Talus): латеральды ұзындығы (Gl) – 30 мм, медиальды ұзындығы (Gm) – 31,6 мм, сагиттальды ұзындығы (sag) – 25,6 мм, дистальды ені (Bd) – 20,3 мм.

Бурнооктябрьское материалдарының ішінде 8 сүйекте тің мүжуінен қалған іздер кездеседі. 3 дана қой асығының дорсальды беті және бір дана қой жауырынында арнайы тесік жасалған. Қой асықтарындағы тесіктер ойын құралын жасау мақсатында өңделгені анық. Жауырындағы тесіктің мақсаты нақты белгісіз. Бір дана қойдың тарзальды элементі ақ түске айналғанша өртенген (кальцинацияланған). Бақатөбе ескерткішінде екі дана қой сүйегі (humerus және calcaneus) мүжіліп, кемірілген (ит?).

Жануар түрлері	Бурнооктябрьское	Бақатөбе	Барлығы	
	*с/ж	с/ж	с/ж	%
Уақ мал – <i>Ovis et Capra</i>	267/42	33/5	300/47	42,4
Ірі қара – <i>Bos taurus</i>	197/21	30/4	227/25	32,1
Жылқы – <i>Equus caballus</i>	96/5	23/3	119/8	16,8
Түйе – <i>Camelus bactrianus</i>	15/2	2/2	17/4	2,4
Есек – <i>Equus asinus</i>	13/3	–	13/3	1,8
Ит – <i>Canis familiaris</i>	3/1	4/2	7/3	1,0
Құлан – <i>Equus hemionus</i>	–	1/1	1/1	0,1
Бұғы – <i>Cervus sp.</i>	3/2	–	3/2	0,4
Елік – <i>Capreolus pygargus</i>	6/1	1/1	7	1,0
Қарақұйрық – <i>Gazella subgutturosa</i>	3/2	–	3/2	0,4
Арқар – <i>Ovis ammon</i>	3/2	1/1	4/3	0,6
Ақбөкен – <i>Saiga tatarica</i>	2/1	–	2/1	0,3
Түлкі – <i>Vulpes vulpes</i>	1/1	–	1/1	0,1
Қоян – <i>Lepus sp.</i>	–	2/2	2/2	0,3
Сарышұнақ – <i>Spermophilus fulvus</i>	1/1	–	1/1	0,1
Жиыны (дана)	610/84	97/21	707/105	100,0
Сүтқоректілер – <i>Mammalia indet.</i>	22	11	33	
Птица – <i>Aves indet</i>	14	–	14	

*Ескерту: * с – сүйек саны; ж – жануар саны

1-кесте – Бурнооктябрьское және Бақатөбе қалаларының мәдени қабатынан табылған жануар сүйектерінің түр бойынша құрамы

Ірі қара – *Bos taurus*. Бурнооктябрьское және Бақатөбе ескерткіштерінен жалпы саны кемінде 25 бас сиырдан тарайтын 227 дана ірі қараның қаңқа элементтері анықталды. Ірі қараға тиесілі сүйектердің басым бөлігі бөлшектенген (Бурнооктябрьское – 82,7%; Бақатөбе – 80%), яғни «ас үй қалдықтары» болып табылады.

Қаңқа бөліктерінің қатынасында екі ескерткіш арасында бірқатар айырмашылықтар байқалады: Бурнооктябрьское материалдарында кеуде және аяқтың жоғарғы бөлігі басым болса (29,4% – 34,5%), Бақатөбе материалдарында аяқтың жоғарғы және төменгі бөлігінің элементтері басым (33,3% – 43,3%) (2-кесте).

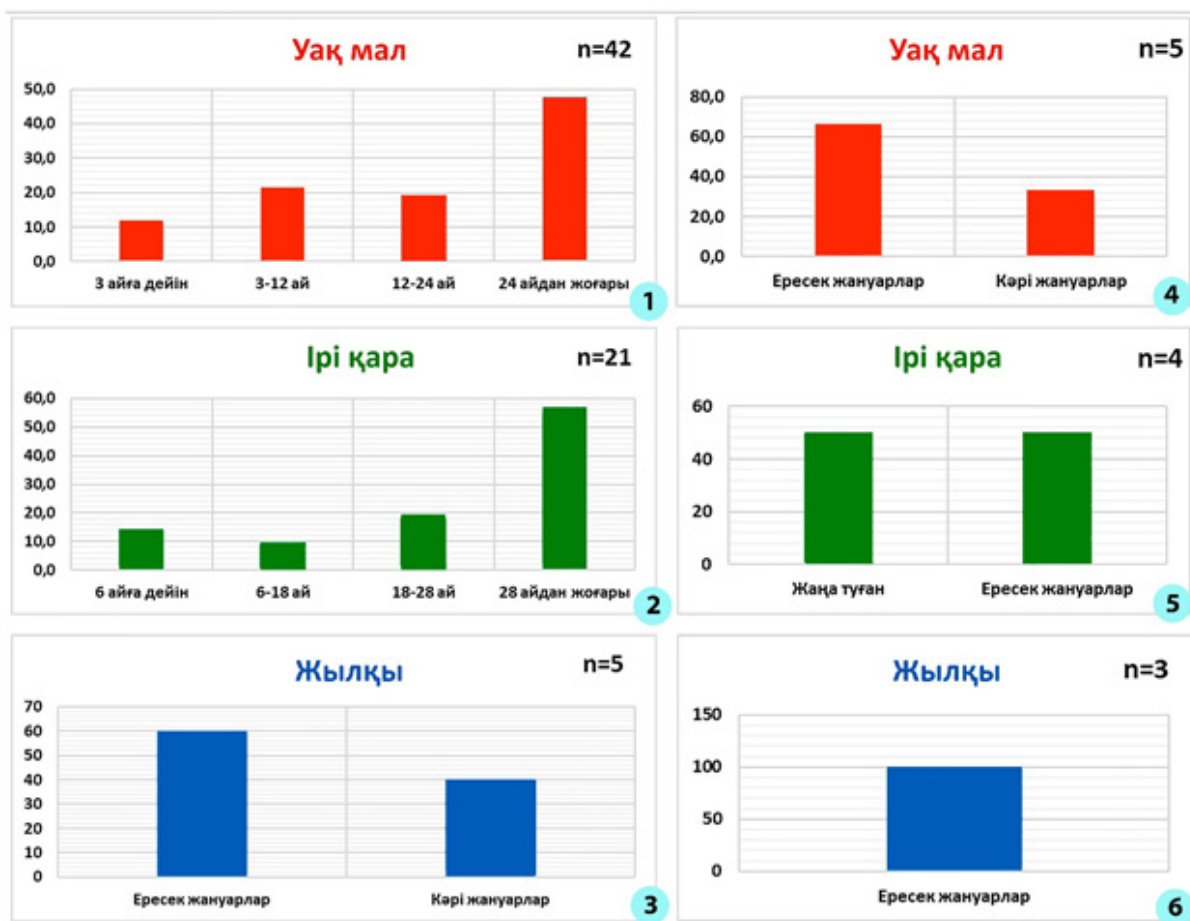
Сойылған жануарлардың жас ерекшелігінде уақ малмен ұқсастық байқалады. Бурнооктябрьское бойынша жалпы 21 жануардың 57% кәрі, 19% ересек, 10% жас және 14% жаңа туған жануарлар (сур. 5, 1). Бақатөбе материалдарында ірі қараның жас ерекшелігінің екі белгісін байқаймыз: 51% жас және 49% ересек жануарлар (сур. 5, 4).

Қазіргі материалдар бойынша, Бурнооктябрьское қаласының тұрғындары ірі қараны сүт өнімін алу үшін көбірек тұтынғанын байқап отырмыз. Бақатөбе тұрғындары ірі қараны бірінші кезекте ет өнімі үшін, одан кейін сүт өнімін алу үшін пайдаланған секілді. Алайда, Бақатөбе материалына қатысты пікіріміз алдағы зерттеулерде өзгеруі мүмкін. Себебі, жас ерекшелігіндегі үлкен айырмашылық сүйек коллекциясының аздығына байланысты кездейсоқ көрсеткіш болуы мүмкін.

Бурнооктябрьское және Бақатөбе ескерткіштерінен табылған ірі қара сүйектері саны жағынан үй жануарларының ішінде екінші орында (сәйкесінше 33,3% – 32,6%). Салыстырмалы талдаулар, мұндай үрдістің Ташкент және Амудария өңірлеріне де тән болғанын көрсетті. Мерзімделуі шамалас және территориялық жағынан жақын орналасқан Қауыншы (41,6%), Жамбасқала (17,1%) және Топыраққала (16,4%) ескерткіштерінде ірі қара сүйектерінің саны уақ малдан кейінгі орында. Талас өңірінде орналасқан Қостөбенің материалдарында ірі қара мөлшері саны жағынан бірінші орында (43,1%). Құлан және Тараз қалаларында ірі қара сүйектері уақ мал мен жылқыдан кейінгі үшінші орында (сәйкесінше 22,2% – 9,6%). Бұл көрсеткіштер Шу-Талас өңіріндегі ірі қала тұрғындарының шаруашылығында ірі қараның санын көбейту тиімді болғанын байқатады.

Бірқатар бүтін сүйектердің өлшемдері келесідей: Асық (Talus): латеральды ұзындығы (Gl) – 61,8 мм, медиальды ұзындығы (Gm) – 68,5 мм, сагиттальды ұзындығы (sag) – 53,1 мм, дистальды ені (Bd) – 43,8 мм. Өкше сүйегі (Calcaneus): жалпы ұзындығы (GL) – 111,6 мм. Тоқпан жілік (Humerus): дистальды эпифиз ені (Bd) – 64,4 мм.

Екі ескерткіштен жалпы саны 9 дана сиыр сүйегі жыртқыш жануар тарапынан мүжуге ұшыраған.

Сур. 5. Үй жануарларының жас ерекшеліктері: Бурнооктябрьское – 1-3; Бақатөбе – 4-6

Жылқы – *Equus caballus*. Аталған жануарға тиесілі 119 дана сүйек кемінде 8 бас жылқыға тиесілі және жануар сүйектерінің ішінде саны жағынан үшінші орын алады. Қаңқа элементтерінің 84% ұсақталып шабылған, яғни «ас үй қалдықтары» болып табылады.

Қаңқа бөліктерінің қатынасында екі ескерткіш арасында бірқатар айырмашылықтар байқалып отыр. Бурнооктябрьское материалдарында кеуде және аяқтың жоғарғы бөлігі басым болса (34,3% – 33,3%), Бақатөбе материалдарында аяқтың жоғарғы және төменгі бөлігінің элементтері басым (26% – 60,8%) (2-кесте).

Сойылған жануарлардың жас ерекшелігінде екі ескерткіш арасында ұқсастық пен айырмашылық кездесті. Бурнооктябрьское жылқыларының 60%-ы ересек шағында сойылса, 40%-ы қартайғанда сойылған (сур. 5, 5). Бақатөбеде бірыңғай ересек жануарлар сойылғаны анықталды (сур.5, 6). Аталған көрсеткіштер екі ескерткіш тұрғындарының да жылқыны ұзақ уақыт мініс көлігі ретінде пайдаланғанын растайды.

Бақатөбеден табылған бір дана бүтін сақталған алдыңғы сирақ (Мс III) бойынша жылқының жота биіктігі – 136-128 см құрайды. В.О. Витт анықтамасына сәйкес (Витт, 1952: 173), аталған көрсеткішке ие жануар «ортадан төмен бойлы» (малорослые) жылқыларға жатады.

Шу-Талас өңіріндегі қалалардан табылған жылқы сүйектерінің мөлшері үй жануарларының ішінде бірдей емес. Құлан және Тараз қалаларында жылқы сүйектері үй жануарларының ішінде екінші орында болса, Қостөбе қаласында үшінші орында. Бақатөбе мен Бурнооктябрьское ескерткіштеріндегі жылқының үлесіне қатысты ұқсастықты Қауыншытөбе, Аязқала және Топыраққала материалдарынан көруге болады.

Бурнооктябрьское материалдарының ішінде 4 дана жылқы сүйегі жыртқыш аңның тарапынан мүжуге ұшыраған. Бір дана қабырғаның краниальды қыры егеліп, тегістелген.

Қаңқа бөліктері	Уақ мал (Ovis et Capra)				Ірі қара (Bos taurus)				Жылқы (Equus caballus)			
	Бурноокт.		Бақатөбе		Бурноокт.		Бақатөбе		Бурноокт.		Бақатөбе	
	Дана	%	Дана	%	Дана	%	Дана	%	Дана	%	Дана	%
Бас қаңқасы	53	19,8	4	12,1	42	21,3	3	10,0	17	17,7	1	4,3
Тіс	0	0,0	0	0,0	9	4,5	2	6,7	7	7,2	2	8,6
Кеуде қаңқасы	102	38,2	8	24,2	58	29,4	2	6,7	33	34,3	0	0,0
Аяқтың жоғарғы бөлігі	79	29,5	16	48,5	68	34,5	10	33,3	32	33,3	6	26,0
Аяқтың төменгі бөлігі	33	12,3	5	15,2	20	10,1	13	43,3	7	7,2	14	60,8
Сүйек саны (дана)	267	100	33	100	197	100	30	100	96	100	23	100

2-кесте. Бурнооктябрьское және Бақатөбе ескерткіштерінен табылған жануар сүйектерінің қаңқа бөлігі бойынша қатынасы

Түйе – *Camelus bactrianus*. Түйе сүйектері екі ескерткіштен де кездескенімен, саны жағынан үй жануарларының ішінде төртінші орында. Жалпы 17 дана түйе сүйегі кемінде 4 бас жануардан тарайды. Бурнооктябрьскоелік түйелердің бірі ересек, екіншісі жас жануар. Жануарлардың жас ерекшеліктері сүйектердің эпифиздеріне негізделіп алынып отыр. Бақатөбелік түйелердің екеуі де ересек жануар болып табылады.

Бурнооктябрьское мен Бақатөбелік түйелердің бір немесе екі өркешті болғанын нақты айту қиын. Қауыншытөбеден табылған түйе сүйектеріне морфологиялық және морфометриялық талдау жүргізген В. Громова: «...қос өркешті түйелердің тірек-қимыл элементтері мен жақ сүйектері бір өркешті түйелерге қарағанда ірі. Анық морфологиялық белгіні асықтың төменгі буын бөлігінен байқауға болады. Дромедар түйелерінің (бір өркешті) түтікшелі сүйектері бактриан түйелеріне (қос өркешті)

қарағанда ұзын, жіңішке болып келеді» деген тұжырым жасайды (Громова, 1940: 56). Бактриан түйелерінің сүйектері дромедарға қарағанда ірі болып келетінін В.И. Цалкин де жазады (Цалкин, 1952: 234).

Жалпы бактриан түйелері солтүстік өңірлерде ертеден белгілі (Громова, 1940: 57). Егер Бурнооктябрьское және Бақатөбе ескерткіштерінен оңтүстікте орналасқан Қауыншытөбе, Аязқала және Топыраққала ескерткіштеріндегі түйе сүйектері бактриан түріне тиесілі болса, біздің зерттеу нысанамыз болып отырған түйе сүйектері қос өркешті түйелерге тиесілі деп ойлаймыз. Дегенмен В.И. Цалкин Хорезм өлкесінде бактрианмен қатар дромедар түйелері де кездесетінін таңбалар мен иконографиялық белгілерге сүйене отырып мысалға келтіреді (Цалкин, 1952: 234). Жамбасқаладан табылған саз балшықтан жасалған бір өркешті түйе мүсіні салыстырмалы материал ретінде қарастырылған (Толстов, 1948: 428, 81-кесте, 2-3 сур.). Бештөбе қаласынан табылған қыш тақтайдағы суретте бір өркешті түйенің бейнесі көрініс тапқан (Толстов, 1948: 74, 15-сур.).

Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі Таңбалы (Рогожинский, 2011: 76, 796, 202), Құлжабасы (Бейсенов, Марьяшев, 2014: 116, 42-44; 127-сур., 59; 141-сур., 2-кесте) және Сауысқандық (Самашев және т.б., 2014: 181-197, 359-390 сур.) секілді жартас суреттерінде де түйе бейнелері жиі кездескенімен, барлығы дерлік бактриан түйелері (қос өркешті). Талас өңіріндегі Кемер петроглифтерінде бір өркешті дромедар түйелерінің тізбектелген бейнелері кездеседі. Түйе бейнелерінің тасқа бедерлену техникасы мен көркемдік бейнелері шамамен орта ғасырларды меңзейді. Бұл түркі дәуірінде Қазақстан территориясында түйенің бір өркешті дромедар түрлерінің де шаруашылықта қолданылғанын көрсетеді.

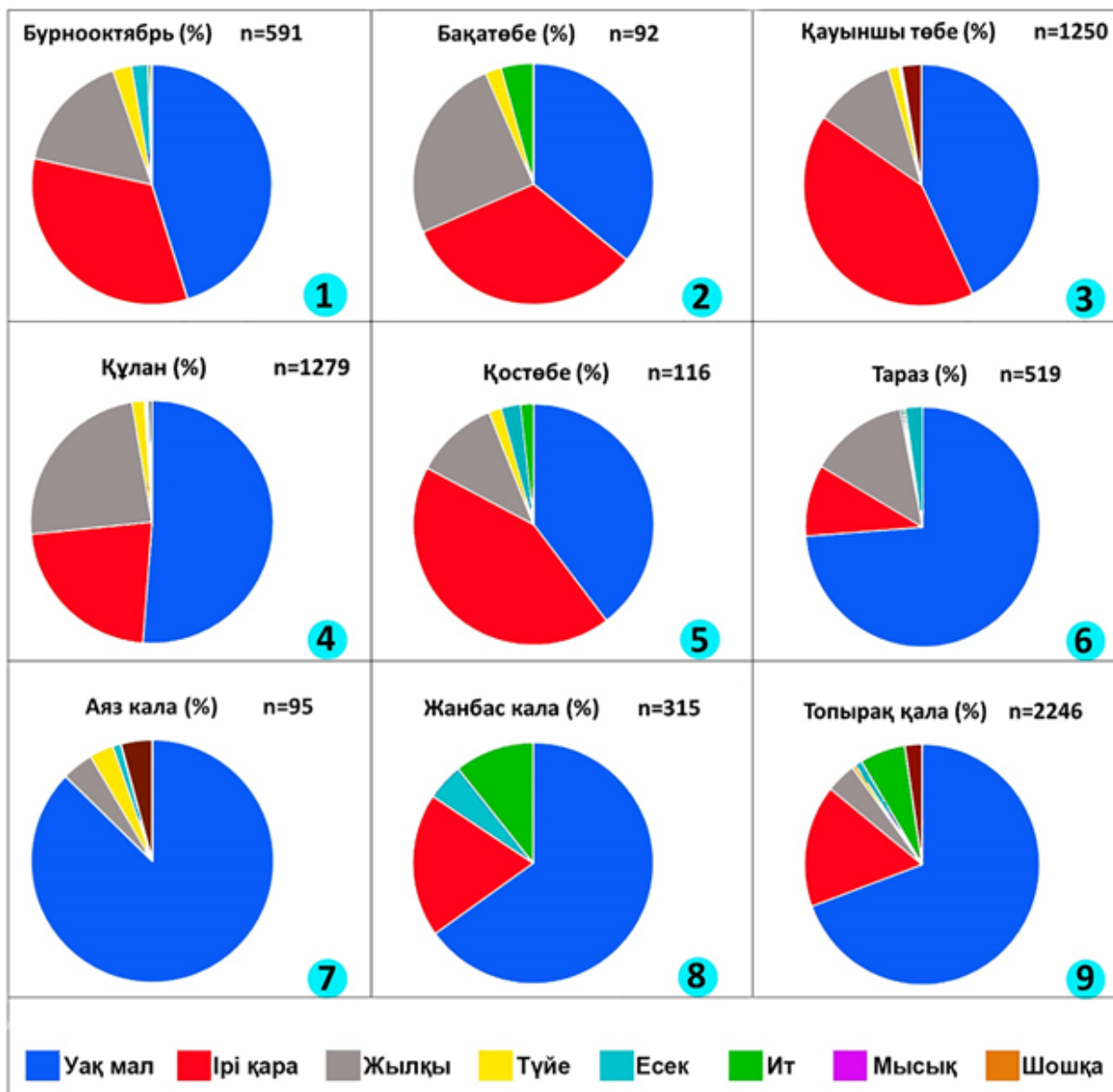
Орталық Азиядағы аңыздар бойынша түйе мифологиясын қарастырған Ә.К. Ақшевтің пікірінше, бактриан түйелері Орталық Азияда қола дәуірінің өзінде-ақ ғұрыптық нысан болған (Акишев, 1984: 71). Б.И. Вайнбергтің пікірінше, қос өркешті түйелер ерте темір дәуірінде Қазақстан, Орталық Азия және Оңтүстік Сібір өлкелеріндегі халықтарда тотем болған (Вайнберг, 1977: 25). А.Г. Банников өз зерттеуінде Н.М. Пржевальский және т.б. саяхатшылардың жазбаларына сүйене отырып, екі өркешті жабайы түйелер (*Camelus bactrianus fesus*) XIX ғ. соңында Солтүстік-батыс Қытай мен Оңтүстік-батыс Моңғолия аумағында мекендегенін жазады (Банников, 1975: 65). Орталық Азиядағы исламға дейінгі түйе бейнесіне ғұрыптық негізге талдау жүргізген Т.И. Гюльдің ойынша, түйе культі Орталық Азияда көшпелі/жартылай көшпелі тайпалардың миграциясымен байланысты және аталған ғұрып б.з.д. I м.ж. солтүстік – солтүстік-шығыстан, оңтүстік – оңтүстік-батысқа қарай таралған (Гюль, 2020: 125).

Бақатөбеден табылған түйенің өкше сүйегінің (*calcaneus*) жалпы ұзындығы (GL) – 149,1 мм. Салыстырмалы түрде қазіргі заманғы Талас өңірінің түйесіне тиесілі өкше сүйегінің ең үлкен ұзындығы – 145,9 мм, Орталық Қазақстандағы Нөгербек Дарасы қалашығынан табылған түйенің өкше сүйегінің өлшемі – 149,2 мм (салыстырмалы материалдар – Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының Археологиялық технологиялар зертханасындағы эталондар коллекциясынан алынды). Морфометриялық өлшемдердің арасында айырмашылықты тек қазіргі заманғы түйеден көруге болады. Алайда салыстырмалы материал ретінде қарастырылған Талас өңірінің түйесі бір

және екі өркешті түйенің будандасуынан пайда болған түр аралық будан – қоспақ деп аталды. Тек өркешінің ұшы ғана айыр болып келетін, сипаты бір өркешті түйеге жақын бұл түрдің сүйегінің өлшемі өзгеше болуы жоғарыда аталған В. Громованың пікірін айғақтай түседі. Алайда бұл көрсеткіш тек санаулы материалдарға сүйенгендіктен, кездейсоқ болуы мүмкін екендігін жоққа шығармаймыз. Түйенің өкше сүйектерінің өлшемдері өзара жақын болуына және салыстырмалы талдауларға қарай отырып, Бақатөбеден табылған түйе сүйектері қос өркешті түйеге (*Camelus bactrianus*) тиесілі деп пайымдаймыз.

Есек – *Equus asinus*. Аталған жануарға тиесілі қаңқа элементтері тек Бурнооктябрьское қаласының мәдени қабатынан анықталды. Кемінде 3 бас жануарға тиесілі сүйектер қаңқаның 4 элементіне тиесілі: тіс – 1 дана, қабырға – 5 дана, асықты жілік – 2 дана және жамбас – 5 дана. Тістің түбірлері (*radix dentis*) толық жабылған (әдетте жас жануарға тиесілі тістің жақ сүйекте орналасқан түбірінің іші қуыс болып келеді. Жануар қартайған сайын, тістің түбіріндегі қуыс толықтай бітеліп кетеді – М.Ш.), яғни ересек жануарға тиесілі. Қабырғалардың төмпешіктері (*tuberculum costae*) мен бастары (*caput costae*) сақталған, яғни ересек жануарларға тиесілі. Асықты жіліктердің бірінің проксимальды эпифизи мен диафизи бірге, ал екіншісінің дистальды эпифизи сақталған. Әдетте жас жануарлардың түтікшелі сүйектерінде эпифиздер сақталмай, бөлек түсіп қалады. Біздің мысалымызда, асықты жіліктердің екеуінде де эпифиздер сақталғанына қарап, ересек жануарлар екенін байқаймыз. Жамбас сүйектерінің бірінде мықын сүйегінің денесі (*corpus ossis ilii*) мен жартылай сербек (*tuber coxae*) сақталған. Қалған 4 дана жамбас сүйегінің фрагменттері – шонданай сүйегінің денесі (*corpus ossis ischii*) болып табылады. Жамбас сүйектерінің бәрі ересек жануарлардан тарайды. Қаңқа элементтерінің оң және сол жақ бөліктерін салыстыру арқылы 5 дана жамбас сүйегінің кемінде үш жануардан тарайтыны анықталды.

Есек сүйектері Талас өңірінде орналасқан ортағасырлық Арна (Ақымбек және т.б., 2022: 33), Ақыртас (Ақымбек, Шагирбаев, 2021: 79) төрткүлдері мен Шаруашылық (Шагирбаев, Буранбаев, 2022: 162) қаласынан аз мөлшерде анықталған. Бурнооктябрьское ескерткішімен мерзімі ұқсас қалалардан да есекке тиесілі қаңқа элементтері табылған. Оның ішінде Құлан, Тараз және Қостөбе қалаларын атауға болады (6, 4-6-сур.). Қауыншытөбе және Аязқаладан 1 данадан есек сүйегі табылса (6, 4-6-сур.), Жамбасқала мен Топыраққаладан біршама көп анықталып отыр (6, 8-9-сур.). Дегенмен В. Громова Қауыншытөбеден табылған тұсамыс сүйегін (*phalanx 1*) есектің өзіне емес, сүйектің өлшемдері мен пропорциясының ерекшеліктеріне қарап, оның жақын тұқымдасы саналатын онагрға (*Equus hemionus onager*) жатқызады. В.И. Цалкин Хорезм өлкесінде өзі зерттеген 9 ескерткіштің ішінде тек Бүркітқалада ғана есек сүйектері кездеспегенін көрсеткен (Цалкин, 1952: 215). Бүркітқаладан табылған жануар сүйектерінің аздығына байланысты, есек сүйегінің кездеспеуі кездейсоқ болуы мүмкін. Олай болса, Хорезм өлкесінде б.з.д. IV ғ. – б.з. XIV ғғ. мерзімделетін ескерткіштердің барлығынан (В.И. Цалкин остеологиялық материалдарын зерттеген ескерткіштер сөз болып отыр – авт.) да есекке тиесілі қаңқа элементтері кездесіп отыр. Соңғы жылдары жүргізілген археозоологиялық зерттеулер есектің Сырдарияның ескі арналарының бірі Қуандария алқабында б.з.б. V-II ғғ. басында үй жануарларының қатарында болғанын дәлелдеп отыр (Утубаев, Шагирбаев, 2022: 173).

Сур. 6. Үй жануарларының ескерткіштер бойынша айырмашылығы

Ит – *Canis familiaris*. Бурнооктябрьское және Бақатөбе ескерткіштерінің екеуінен де ит сүйектері аздаған мөлшерде анықталды. Бурнооктябрьское қаласынан 3 дана бүтін қабырға (1 бас жануар) және Бақатөбеден 2 дана метаподия, 1 дана тоқпан жілік және 1 дана қабырға табылды. Барлығы кемінде 2 бас жануарға тиесілі. Екі ескерткіштің сүйектеріндегі морфологиялық белгілері мен морфометриялық өлшемдеріне қарап, аса үлкен емес иттерге тиесілі екендігін аңғаруға болады. Жалпы ит сүйектері Шу-Талас, Ташкент өңірі, Сырдария мен Амударияда орналасқан ескерткіштердің барлығынан табылған. В.И. Цалкин өз зерттеуінде Хорезмдегі ескерткіштерден ит сүйектері өте көп кездескеніне тоқталып, барлығының ересек және кәрі жануар екендігін анықтайды.

Морфологиялық белгілерін талдау барысында, иттердің ішінде ұсақ және ірі тұқымдарының да кездесетінін атап өтеді (Цалкин, 1952: 238). В. Громова Қауыншы төбеден табылған ит сүйектерін остеометриялық әдістерге сай зерттеп, олардың Түрікменстан жеріндегі энеолиттік Анау ескерткішінен табылған иттердің сүйектерінің өлшемдеріне жақын екендігіне назар аударады (Громова, 1940: 58). Анау ескерткішінен табылған ит сүйектерін зерттеген Дюрст, иттерді *Canis metris optimaе* (Еуропаның қола дәуіріне тән иттері) типіне жатқызады (Дюрст, 1908: 348-354). Біздің зерттеп отырған материалдарымыз иттердің қандай да бір тұқымдық ерекшеліктерін анықтауға жеткіліксіз. Алайда жоғарыда аталған тұжырымдар, қаңлы дәуірінде иттің түрлі экстерьерлік сипаттағы (ірі, орташа және ұсақ) тұқымдары болғанын жоққа шығармайды.

Құлан – *Equus hemionus*. Бақатөбе ескерткішінен ғана 1 дана артқы сирақтың диафизі (дистальды эпифизіне жақын бөлік – авт.) анықталды. Сүйек ересек жануарға тиесілі, диафиздің ені жылқы метаподиясының (Mt III) артқы сирағының диафиз еніне қарағанда жіңішке, бірақ зертханадағы есек сүйектерімен салыстырғанда ірі. Мұндай морфологиялық ерекшелік аталған қаңқа элементін құланға тиесілі деп анықтауға негізгі себеп болып отыр. Сүйектің сыртқы сүйекқабы (*periosteum*) жыртқыш аңның тарапынан мүжіліп, бүлінуге ұшыраған.

Құлан сүйектері Талас өңіріндегі мерзімделуі жақын ескерткіштердің ішінде тек Құлан қаласынан ғана табылған (Карачаровский, 1949: 199). Аталған жануардың сүйектері В.Громова зерттеген Қауыншытөбенің мәдени қабатынан кездеспейді. В.И. Цалкин зерттеген ескерткіштердің ішінде тек Жамбасқала, Топыраққала және Шемаха қаладан жалпы 4 бас ересек жануарға тиесілі 10 дана қаңқа элементі анықталған (Цалкин, 1952: 240-241).

Сырдария аңғарындағы ерте темір дәуірімен мерзімделетін Шірікрабад мәдениетіне тиесілі ескерткіштерден құлан сүйектері табылған (Утубаев, Шагирбаев, 2022: 173). Қазіргі таңда құлан сүйектері көп табылған ескерткіш ретінде Үстіртте орналасқан ортағасырлық Жезді қаласын айтуға болады. Оғыз дәуірімен мерзімделетін Жезді қаласы орналасқан аумақта ірі тұяқты жабайы жануарларды аулайтын арнайы аран (тас қоршаулар) кездеседі. Бұл құланның миграциялық аймағы болғандықтан, ежелгі тұрғындар жиі аулағаны анық. Ал, Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде құлан көбіне Сырдарияның ескі арналары (Қуаңдария, Жаңадария) орналасқан аумақтағы ескерткіштерден жиі анықталуы, шөлді аймақтарда қауіптің аз болуына байланысты болса керек. Ортағасырлық ескерткіштердің ішінде құлан сүйектері Іле өңіріндегі Шеңгелді төрткүлінен (Савельева, Шагирбаев, 2020: 392), Қастек қаласынан (Нуржанов, Шагирбаев, 2021: 186-187), Шу өңірінде Аспара (Ақымбек, Шагирбаев, 2021), Талас өңірінде Талапты (Ақымбек, Шагирбаев, 2022: 143) және Шымкент қаласынан (Шагирбаев и др., 2021: 25) анықталған. Салыстырмалы-фауналық материалдар кешені Талас өңіріндегі Бақатөбеден табылған қаңқа элементінің құланға тиесілі деп анықтауымыздың дұрыстығын көрсетеді.

Бұғы – *Cervus sp.* Аталған жануарға тиесілі Бурнооктябрьское ескерткішінен кемінде 2 ересек жануардан қалған 3 қаңқа элементі: бір дана мүйіздің фрагменті және 2 дана бүтін асық анықталды. Мерзімделуі жақын ескерткіштерден Тараз және Құлан қаласының төменгі қабаттарынан бұғы сүйектері бір данадан кездескен (Карачаровский,

1949: 199). В. Громова Қауыншытөбеден бұғы сүйектерінің кездесуін аталған жануарды аулаумен немесе жеке мүйіздерін жинаумен байланысты болуы мүмкін деп пайымдайды және нақты қандай бұғы екенін ажырату қиын екендігін айтып, бұхарлық хангул (*Cervus aftinus bactrianus*) немесе тяньшань маралы (*Cervus canadensis songaricus*) болуы мүмкін деп болжайды (Громова, 1940: 59-60). В.И. Цалкин Топыраққаладан табылған бұғы сүйектерін жас ерекшеліктері, жыныстық диморфизмі және қаңқа элементтеріне бөле отырып, барлығын бұхар бұғысы (*Cervus elaphus bactrianus*) деп атайды. Бұхар бұғысының сүйектері Сырдария өңіріндегі ортағасырлық Қышқала (Елеуов және т.б., 2022: 37; Yeleuov, Moldakhmet, 2023: 34-48) және Қаратөбе (Талеев және т.б., 2020: 202) қалаларынан да табылған. Бурнооктябрьское қаласы орналасқан аумақтың жергілікті тұрғындарының айтуынша, XX ғасырдың екінші жартысында малшылар таулы өлкеден «мүйізі қарағайдай» бұғыларды көретінін айтады². Бурнооктябрьское ескерткішінен табылған бұғы сүйектері тяньшаньдық типке жататын бұғыға (тяньшань маралы) тиесілі деп болжаймыз және жоғарыда аталған В. Громованың пікірін қолдаймыз. В.И. Цалкин сипаттаған бұхар бұғыларының көбіне тоғайлы өлкелерде кездесуі және Сырдария мен Амудария бойында шоғырлануы; олардың Бурнооктябрьское қаласы орналасқан таулы аймақта таралмағанын көрсетеді.

Елік – *Capreolus pygargus*. Аталған жануарға тиесілі 7 дана қаңқа элементі табылды. Кемінде ересек екі жануардан тарайтын сүйектер Бурнооктябрьское қаласына 2020 жылы жүргізілген зерттеулер кезінде және Бақатөбе ескерткішіне 2022 жылы барлау жұмыстары кезінде табылды. Елікке тиесілі сүйектер салыстырып отырған ескерткіштердің ешқайсысынан кездеспейді. Бурнооктябрьское (елікке тиесілі тоқпан жіліктің дистальды эпифиз ені – 32,1 мм) және Бақатөбе қалаларынан елік сүйектерінің кездесуі таулы аймаққа жақын орналасуына байланысты болуы мүмкін. Бүгінде елік Талас өңірінің таулы алқабында кездеседі.

Қарақұйрық – *Gazella subgutturosa*. Бурнооктябрьское қаласынан бір дана бүтін сан жілік, бір дана сан жіліктің дистальды бөлігі және бүтін асықты жілік анықталды. Аталған жануардың сүйектері Шу-Талас өңіріндегі ескерткіштерден кездеспегенімен, Қауыншытөбе, Топыраққала, Бүркітқала, Қабатқала (Каватқала) және Шемахақаланың мәдени қабаттарынан табылған. Қарақұйрықтың қаңқа элементтері энеолиттік Анау (Түрікменстан) ескерткішінің мәдени қабатынан да анықталған. Аталған жануар шөлді және шөлейтті аймақта өмір сүретін болғандықтан, ежелгі тұрғындардың аңшылықтағы нысандарының бірі болғаны анық. Бурнооктябрьское қаласы орналасқан Теріс-Аса өңірінде қазір қарақұйрық кездеспегенімен, бұл өңір осыдан 2 мың жыл бұрынғы табиғи-климаттық жағдайда аталған жануардың мекендеу ареалы болуы мүмкін.

Арқар – *Ovis ammon*. Арқардың қаңқа элементтерінің саны аз болғанымен, екі ескерткіштен де кездесіп отыр. Басқа көршілес аймақтарда тек Топыраққаланың мәдени қабатынан ғана анықталған (Цалкин, 1952: 215). В.И. Цалкин оларды қызылқұмдық тұқымға жатқызады (*Ovis ammon severtzovi*) (Цалкин, 1952: 239). Бақатөбеден табылған арқардың бірінші топай сүйегінің өлшемдері: проксимальды ені – 14,9 мм; диафиз ені – 13,2 мм; дистальды ені – 16,3 мм; жалпы ұзындығы – 43,2 мм.

² Ақпарат беруші: Помашев Бекет Ерболович – Жуалы аудандық тарихи-өлкетану музейінің қызметкері, 1982 ж. туған, Қосбөлтек ауылының тұрғыны.

Ақбөкен – *Saiga tatarica*. Аталған жануарға тиесілі қаңқа элементтері аз мөлшерде тек Бурнооктябрьскоеден табылды. Салыстырмалы материалдар Құлан қаласының мәдени қабатынан анықталған. Ташкент оазисі мен Амудария алқабындағы бірде-бір ескерткіштен ақбөкен сүйектерінің табылмауы – ерекше жағдай. Түрікменстандағы энеолиттік Анау қонысының мәдени қабатында да кездеспейді. Өз кезегінде В. Громова да осыған назар аударып, нақты себебі белгісіз деп жазады (Громова, 1940: 60). Б.з.б. V-II ғасырлармен мерзімделетін Шірікрабад мәдениетіне тиесілі ескерткіштерден (Сырдарияның сол жағалау) ақбөкен сүйектері жиі кездеседі. В. Громова мен В.И. Цалкин зерттеулерінде ақбөкен сүйектерінің кездеспеуі аталған жануардың мекендеу ареалы солтүстікке қарай, далалық аймақта орналасуымен байланысты секілді.

Түлкі – *Vulpes vulpes*. 1 дана ересек түлкіге тиесілі бас сүйектің фрагменті анықталды. Түлкі сүйектерін В. Громова зерттеген Қауыншытөбеден ғана кездестіреміз.

Қоян – *Lepus tolai*. Бақатөбеден табылған қоян сүйектері – Орталқ Азияда кеңінен таралған құм қоянына (*Lepus tolai* Pallas, 1778) тиесілі. Топыраққала, Тесікқала және Қабатқаладан табылған қоян сүйектерін В.И. Цалкин құм қоянына жатқызады.

Сарышұнақ – *Spermophilus fulvus*. Аталған жануарға бір дана бүтін сан жілігі тиесілі. Сүйектің сыртқы түсі көкшіл-сұр, сүйек тіндері жақсы сақталғанына қарап, қазіргі заманғы жануардың сүйегі екенін байқау қиын емес. Әдетте ін қазып өмір сүретін кеміргіштер отрядының өкілдері, сол індерінде өліп, сүйектері кейін қазба кезінде анықталатыны – жиі кездесетін жағдай.

Қорытынды

Талас өңіріндегі ежелгі ескерткіштерден табылған остеологиялық материалдарды археозоологиялық зерттеу және орналасқан аймағы мен өмір сүрген мерзімі жақын ескерткіштердің остеоматериалдарымен салыстырмалы талдау бойынша төмендегідей қорытынды жасауға болады.

Б.з. I мыңжылдықтың басындағы мал шаруашылығының өзіндік ерекшеліктері бар екені байқалады. Шаруашылықтың отырықшылық бағыты дамыған аймақтарда (оңтүстік өңірлер мен Орталық Азия) уақ малдың саны көп болғанын ескерткіштерден табылған жануар сүйектері растайды. Талас өңірінде орналасқан Бурнооктябрьское және Бақатөбе ескерткіштерінде уақ малдың мөлшері үй жануарларының ішінде 45,2%-35,9% аралығында ауытқиды. Уақ мал санының артуын Шу-Талас өңірлеріндегі ірі қалалардың ерте түркі дәуірімен мерзімделген мәдени қабаттарынан да байқаймыз. Ал Сырдария және Амударияның бойында орналасқан ескерткіштердің материалдарында уақ малдың мөлшері шамамен 60% – 90% құрайды. Яғни аталған аймақтарда қой мен ешкінің санын арттыру тиімді болған. Уақ малдың басым бөлігі сойылған кезде 2-2,5 жаста болған. Бұл аталған жануарды бірінші кезекте жүні мен терісін пайдалану үшін өсіргенін растайды. Егер ет қажеттілігін қамтамасыз ету үшін өсірген болса, сойылған малдың ішінде жас және жартылай ересек жануарлар саны басым болуы тиіс.

Ірі қара мен жылқы санының арасында үлкен айырмашылық көрінбегенімен, аздаған мөлшерде ірі қара сүйектері санының басымдығын байқаймыз. Бұл шаруашылықтың отырықшылық бағытын ұстанған халықтардың мал шаруашылығында уақ малмен қатар,

сырлардың санын мақсатты түрде арттыруы мүмкін деген ойға жетелейді. Алайда бұл пікіріміз қазір қолда бар материалдарға негізделгендіктен, алдағы зерттеулерде өзгерістер мен толықтырулар енгізілуі мүмкін.

Түйенің сүйектері үй жануарларының ішінде (төрт түліктің ішінде) төртінші орында. Бурнооктябрьское және Бақатөбеден табылған түйе сүйектерінің көбісі ересек жануарларға тиесілі. Жалпы, археозоологиялық зерттеулерде жас түйеге тиесілі қаңқа элементтері өте сирек кездеседі. Шамасы, ежелгі тұрғындар түйені тек көлік ретінде көбірек пайдаланғанымен, ет өнімін қамтамасыз етуде үй жануарларының басқа түрлеріне назар аударған секілді.

Ит сүйектері барлық ескерткіштерден кездесті. Қаңқа элементтерінің морфологиялық белгілеріне жүргізілген зерттеулер, шаруашылықта әртүрлі тұқымдағы (ірі және ұсақ) иттердің болуы мүмкін екендігін көрсетіп отыр. Үй жануарларының ішінде есекті тұрақты пайдаланған. Аталған жануарлардың сүйектерінің саны солтүстік өңірлерде орналасқан ескерткіштерге қарағанда, оңтүстік өңірлерде артады. Мысық сүйектері біздің зерттеу материалдарымызда анықталмағанымен, Талас өңіріндегі ескерткіштерден табылған. Мысық сүйектері Қазақстанның оңтүстік аймақтарындағы ортағасырлық ескерткіштерде көбірек кездеседі.

Жалпы қазіргі зерттеу нәтижелері б.з. I мыңжылдығының басындағы мал шаруашылығының құрылымын анықтау үшін салыстырмалы материалдармен байланыста қарастырылған алғашқы археозоологиялық зерттеу жұмысы болып отыр. Қаңлы дәуірімен мерзімделетін ескерткіштер археологиялық тұрғыдан көбірек зерттелгенімен, остеологиялық материалдары туралы мәліметтер өте аз. Бурнооктябрьское және Бақатөбе ескерткіштерінің аталған кезеңмен мерзімделетін мәдени қабаттарынан табылған жануар сүйектері Орта Азия аумағында орналасқан ұқсас ескерткіштердің материалдарымен өзара ұқсастық бар екенін көрсетті. Нақты айырмашылықтар жабайы жануарлар фаунасы бойынша байқалады. Бұл айырмашылықты ескерткіштер орналасқан аймақтың табиғи-географиялық ерекшелігімен (таулы, далалы, шөлді, ірі өзен аңғарлары және т.б.) байланыстырамыз.

Бурнооктябрьское және Бақатөбе ескерткіштерінің остеологиялық материалдарын зерттеу нәтижелері мал шаруашылығының белгілі бір кезеңдегі даму динамикасын бақылауда және басқа көршілес аймақтардағы шаруашылықтың құрылымына қатысты зерттеулерде құнды салыстырмалы материал болады. Осы тұрғыдан алғанда, Талас өңірінде шоғырланған қаңлы және ерте түркі дәуірімен мерзімделетін ескерткіштерге жүргізілетін археологиялық қазба материалдарын (остеологиялық материалдар) археозоологиялық зерттеу жалғасын табуы тиіс деп есептейміз.

Әдебиет

Акаевский А.И., Юдичев Ю.Ф., Селезнев С.Б., 2005. Анатомия домашних животных. Москва: Аквариум-Принт. 640 с.

Агеева Е.И., Пацевич Г.И., 1958. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана. Труды ИИАЭ АН КазССР. Алма-Ата: Наука. Т.5. 296 с.

Ажигали С.Е., Турганбаева Л.Р., 2021. Культурно-жилищный комплекс Кайнар второй половины XVIII – начала XX в. на Северном Устюрте как историко-культурный и архитектурный памятник. Археология, этнография и антропология Евразии. Т. 49. No 4. С. 109-119.

Акишев К.А., 1972. К проблеме происхождения номадизма в аридной зоне древнего Казахстана. Поиски и раскопки в Казахстане. Отв.ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука. С. 31-47.

Акишев А.К., 1984. Образ верблюда в легендах Центральной Азии. Этнография народов Сибири. Новосибирск: Наука. С. 69-76.

Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С., 2021. Ортағасырлық Ақыртас төрткүлінің остеологиялық материалдары. Қазақстан археологиясы № 1 (11). Б. 72-100.

Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С., 2021. Ортағасырлық Ақтөбе қаласындағы мұнара маңынан анықталған жануар сүйектеріне археозоологиялық талдау (2014 жылғы қазба жұмыстарының материалдары негізінде). Омаров Ғани Қалиханұлының 60 жылдық мерейтойына арналған «Орталық Азияның ежелгі және ортағасырлық археологиясы: мәдениеттер сабақтастығы және трансформациясы» атты Халықаралық ғылыми конференция материалдары Қазақстан (Алматы, 5 маусым 2021 ж.). Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. Алматы: Қазақ университеті. Б. 124-139.

Ақымбек Е.Ш., Шагирбаев М.С., 2021д. Ортағасырлық Аспара қаласының остеологиялық материалдары (2014 ж. қазба материалдары бойынша). Электронды ғылыми журнал «edu.e-history.kz» № 2 (26), <https://edu.e-history.kz/index.php/history/issue/view/35>

Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., 2022. Ортағасырлық Талапты төрткүлінің археозоологиялық материалдарын талдау (2021 ж. қазба жұмыстары бойынша). Қазақстан археологиясы. № 2 (16). Б. 136-154.

Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б., 2022. Ортағасырлық Арна төрткүлі (2021 ж. жүргізілген зерттеулер бойынша). «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: жаңа ашылымдар мен пәнаралық зерттеулер» атты «XIV Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. Алматы: Қазақ университеті. Б. 22-44.

Алипчиев С., Байбосынов К., 1982. Свод памятников истории и культуры Джамбулской области. Джамбул: Джамбулский областной историко-краеведческий музей. 208 с.

Байпаков К.М., 2012. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга I. Урбанизация Казахстана в эпоху бронзы – раннем средневековье. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 390 с., илл.

Банников А.Г., 1975. Дикий верблюд – хавтагай. Природа. Москва: Наука. С. 62-70.

Бартольд В.В., 1897. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1894 гг. – Санкт-Петербург, Типография Императорской академии наук. 198 с.

Бейсенов А.З., 2019. К.А. Акишев и вопросы изучения памятников казахского времени. Маргулановские чтения – 2019: Материалы междунар. археол. науч.-практ. конф., посвящ. 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева (19-20 апреля 2019 г.). Гл. ред. Байтанаев Б.А., отв. ред. Хабдулина М.К. Нур-Султан: НИИ археологии им. К.А. Акишева, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. С. 10-38.

Бейсенов А.З., Марьяшев А.Н., 2014. Петроглифы раннего железного века Жетысу. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 156 с.

Вайнберг Б.И., 1977. Монеты древнего Хорезма. Москва: Наука. 223 с.

Витт В.О., 1952. Лошади Пазырыкских курганов. Советская археология. Выпуск 16. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР. С. 163-206.

Громова В.И., 1940. Материалы к изучению древнейших домашних животных Средней Азии (по раскопкам каунчи-тепа в 1935 г.). Каунчи-тепа. Ташкент: Узбекский филиал Академии наук СССР. С. 41-62.

Гюль Т.И., 2020. Образ верблюда в доисламском искусстве Средней Азии. Народы и религии Евразии. Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета. С. 117-130.

Елеуов М., Шағирбаев М., Молдахмет А., 2022. Ортағасырлық Қышқаладан табылған жануар сүйектеріне археозоологиялық талдау (2021 жылы табылған остеоматериалдар негізінде). ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. №1 (104). 2022. Б. 34-48.

Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Жуалы ауданы., 2023. Алматы: Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау және қалпына келтіру дирекциясы. 290 б.

Жаңабеков К., Мақашев Е., 1996. Жануарлар анатомиясы. Алматы: Білім. 336 б.

Жолдасбаев С., 2017. Қазақ елінің XV–XVIII ғасырлардағы тұрақты мекенжайлары. Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. X. Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институтының баспа тобы. 304 б.

Карачаровский В., 1949. Результаты определения костных остатков животных. Труды Семиреченской археологической экспедиции (1936-1938 гг.). Таласская долина. Сост.: А.Н. Бернштам. Алма-Ата: Издательство АН КазССР. С. 198-202.

Косинцев П.А., Гимранов Д.О., Ломан В.Г., 2020. Костные остатки животных из поселения финального бронзового века Донгал (Центральный Казахстан). Новые исследования. История и культура Великой Степи. Материалы международной научно-практической конференции. Под ред. М.Х. Абусейтовой. Алматы, Шығыс пен Батыс. С. 200-205.

Кюнер Н.В., 1961. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. Москва: Издательство восточной литературы. 391 с.

Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық., 2010. 1-том. Алматы: Атамұра. 544 б.

Максимова А.Г., Мерциев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М., 1968. / Отв.ред. К.А. Акишев. Древности Чардары (Археологические исследования в зоне Чардаринского водохранилища). Алма-Ата: Наука. 264 с.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М., 1966. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука. 436 с.

Нуржанов А.А., Шағирбаев М.С., 2021. Археозоологические исследования костных остатков из средневекового городища Кастек (по материалам раскопок 2020 г.). Материалы международной научно-методической конференции «XIII Оразбаевские чтения» по теме «Историко-культурное наследие древних и традиционных обществ Центральной Азии: новые открытия и междисциплинарные исследования» (20-21 мая, 2021 г.). Алматы: Қазақ университеті. С. 185-192.

Рогожинский А.Е., 2011. Петроглифы археологического ландшафта тамгалы. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 342 с.

Савельева Т.В., Шағирбаев М.С., 2020. Остеологические материалы из караван-сарая Шенгельды. Вестник КазНПУ им. Абая, серия Исторические и социально -политические науки. №1(64). С. 390-400.

Самашев З., Мургабаев С., Елеуов М., 2014. Сауысқандық петроглифтері. Астана: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының Астана қаласындағы филиалының баспа тобы. 374 б.

Талеев Д.Ә., Ержигитова А., Шағирбаев М.С., 2020. Ежелгі Сауран (Қаратөбе) қаласының остеологиялық материалдары. «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: зерттеу, түсіндіру және сақтау мәселелері» атты «ХІІ Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары (17–18 сәуір, 2020 жыл). Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. Алматы: Қазақ университеті. Б. 201-209.

Талеев Д.Ә., Торбеков Е.С., 2020. Бурнооктябрьск (Жылқышытөбе) қалашығында 2018–2019 жылдары жүргізілген зерттеулер. Қазақстан археологиясы. №2 (8). Б. 50-64.

Талеев Д.Ә., Шағирбаев М.С., 2020. Бурнооктябрьск 1 (Жылқышытөбе) қаласының остеологиялық материалдары. Марғұлан оқулары-2020: «Ұлы Дала археологиялық және пәнаралық зерттеулер аясында» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 17–18 қыркүйек 2020 ж.). 1 том. Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. Б. 230-241.

Толстов С.П., 1948. Древний Хорезм. Москва: Издание Московского государственного университета. 439 с.

Торгоев А.И., Кулиш А.В., Торежанова Н.Ж., 2020. Замок Бака-тобе и крестообразные постройки Кангюя. Археология и история кангюйского государства: монография. отв. ред. С.А. Яценко. Шымкент: Типография Әлем. С. 69-87.

Торгоев А.И., Кулиш А.В., 2020. Городище Культобе в г. Туркестане: генезис поселенческой структуры. Археология и история кангюйского государства: монография. отв. ред. С.А. Яценко. Шымкент: Типография Әлем. С. 87-103.

Торежанова Н.Ж., Торгоев А.И., Кулиш А.В., 2018. Исследование Бака тобе в округе Тараза в 2015–2017 гг. «Қазақстан мен іргелес елдердің тарихи-мәдени мұрасын зерттеудегі заманауи әдістер мен тұрғылар» атты «ХІ Оразбаев оқулары» халықар. ғыл.-әдіст. конф. м-ры. жауапты ред. Г.Қ. Омаров. Алматы: Қазақ университеті. С. 216-221

Утубаев Ж.Р., Шағирбаев М.С., 2022. Бәбіш мола 7 археологиялық кешенінен табылған жануар сүйектерін зерттеудің кейбір нәтижелері (2021 ж. қазба материалдары бойынша). Марғұлан оқулары–2022: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 12–13 сәуір 2022 ж.). Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. Б. 170-180.

Цалкин В.И., 1966. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. Москва: Издательство АН СССР. 160 с.

Цалкин В.И., 1952. Фауна античного и раннесредневекового Хорезма (по материалам раскопок С.П. Толстова. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Под ред. С.П. Толстова. Москва: Издательство АН СССР. С. 213-247.

Шағирбаев М., Сорокин Д., Казизов Е.С., Морыксин Д.В., Бычков В.С., 2021. Исследования остеологических материалов с городища Шымкент (2019-2020 гг.). Культурное наследие. Научный журнал. №2 (93). Нур-Султан: Ұлттық музей. С. 23-47.

Шағирбаев М.С., Буранбаев Р.Н., 2022. Видовой состав костных остатков животных из средневековых городищ Аспара и Шаруашылық (по результатам раскопок 2021 года). Вестник КазНУ. Серия историческая. №4 (107). С. 158-168.

Шағирбаев М., Фаниева А., Сәкенов С., 2022. Нұра-Есіл аралығындағы қазақтардың ХІХ-ХХ ғ. басындағы шаруашылығы (Бозоқ ІІ қыстауының остеологиялық материалдары бойынша). Қазақстан археологиясы. № 1 (15). Б. 146-163.

Яценко С.А., 2020. Очерк социально-политической истории «кочевой империи» Кангюй / Канга. Вассальные владения. Археология и история кангюйского государства: монография / отв. Ред. С.А. Яценко. Шымкент: Типография Әлем. С. 23-50.

Яценко С.А., Кулиш А.В., Смагулов Е.А., Тарезанова Н.Ж., 2020. Тамги Кангюя. Археология и история кангюйского государства: монография. отв. ред. С.А. Яценко. Шымкент: Типография Элем. С. 161-171.

Duerst J.U., 1908. Animal remains from the excavation at Anau and the horse of Anau and its relation to the races of domestic horse. Explorations in Turkestan, Expedition of 1904. Carnegie Institution of Washington Publications, 73(2). P. 341-442.

Yeleuov M., Moldakhmet A.A., 2023. Kumbyz (furnace) found in the medieval city of Kyshkala. Turkic Studies Journal. 2 (Vol.5). P. 34-48. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-34-48>

Silver I.A., 1969. The Ageing of Domestic Animals. Science in Archaeology. Basic books, Inc., Publishers. New York. P. 250-268.

Reference

Akaevsky A.I., Yudichev Yu.F., Seleznev S.B., 2005. Anatomiya domashnih zhivotnyh [Anatomy of pets]. Moscow: Aquarium-Print. 640 p. [in Russian].

Ageeva E.I., Patsevich G.I., 1958. Iz istorii osedlyh poselenij i gorodov Yuzhnogo Kazahstana [From the history of settled settlements and cities of Southern Kazakhstan]. In: Trudy Instituta istorij, arheologii i etnografii AN KazSSR [Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR]. Vol. 5. Alma-Ata: Nauka. 296 p. [in Russian].

Azhigali S.E., Turganbayeva L.R., 2021. Kul'tovo-zhilishchnyj kompleks Kajnar vtoroj poloviny XVIII – nachala XX v. na Severnom Ustyurte kak istoriko-kul'turnyj i arhitekturnyj pamyatnik [Kainar cult and housing complex of the second half of the XVIII - early XX century in Northern Ustyurt as a historical, cultural and architectural monument]. Archeology, ethnography and anthropology of Eurasia. Vol. 49. No. 4. P. 109-119. [in Russian].

Akischev K.A., 1972. K probleme proiskhozhdeniya nomadizma v aridnoj zone drevnego Kazahstana [On the problem of the origin of nomadism in the arid zone of ancient Kazakhstan]. In: Poiski i raskopki v Kazahstane [Searches and excavations in Kazakhstan]. Akischev K.A. (ed). Alma-Ata: Nauka. P. 31-47. [in Russian].

Akischev A.K., 1984. Obraz verblyuda v legendah Central'noj Azii [The image of a camel in the legends of Central Asia]. In: Etnografiya narodov Sibiri [Ethnography of the peoples of Siberia]. Novosibirsk: Nauka. P. 69-76. [in Russian].

Akymbek E.Sh., Shagirbayev M.S., 2021. Ortağasyrlyq Aqyrtas törtkүлінің osteologialyq materialdary [Osteological materials of the medieval Akyrtas turtkul]. In: Kazakhstan archeology. No. 1 (11). P. 72-100. [in Kazakh].

Akymbek E.Sh., Shagirbayev M.S., 2021d. Ortağasyrlyq Aqtөbe qalasyndaғы мүнара маңынан анықталған жануар сүйектеріне археозоологиялық талдау (2014 жылғы қазба жұмыстарының материалдары негізінде) [Archaeozoological analysis of animal bones found near the tower in the medieval city of Aktobe (based on the materials of excavations in 2014)]. In: Materials of the international scientific conference «Ancient and medieval archeology of Central Asia: continuity and transformation of cultures» dedicated to the 60th anniversary of Omarov Gani Kalikhanovich. (Almaty, June 5, 2021). Zhumataev R.S. (ed). Almaty: Kazakh University. P. 124-139. [in Kazakh].

Akymbek E.Sh., Shagirbayev M.S., 2021c. Ortağasyrlyq Aspara qalасының osteologialyq materialdary (2014 j. qazba materialdary бойынша) [Osteological materials of the medieval city of

Aspara (according to fossil materials 2014)]. In: «edu.e-history.kz» electronic scientific journal. No 2, 2021. <https://edu.e-history.kz/index.php/history/issue/view/35> [in Kazakh].

Akymbek E.Sh., Shagyrbayev M.S., 2022. Ortaғasyrlyq Talapty törtküliniң arheozoologialyq materialdaryn taldau (2021 j. qazba jümystary boiynşa) [Analysis of archaeozoological materials of the medieval Talgar turtkul (according to excavations in 2021)]. Kazakhstan archeology. No. 2 (16). P. 136-154. [in Kazakh].

Akymbek E.Sh., Shagyrbayev M.S., Nurgali N.B., 2022. Ortaғasyrlyq Arna törtküli (2021 j.jürgizilgen zertteuler boiynşa) [Medieval Arna turtkul (according to research conducted in 2021)]. In: Materials of the international scientific and methodological conference «14th Orazbayev readings» «Historical and cultural heritage of ancient and traditional societies of Central Asia: new discoveries and interdisciplinary research». Zhumataev R.S. (ed). Almaty: Kazakh University. P. 22-44. [in Kazakh].

Alipchiev S., Baibosynov K., 1982. Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Dzhambulskoj oblasti [History and culture of Dzhambulsky region]. Dzhambul: Dzhambulsky regional historical and cultural museum. 208 p. [in Russian].

Baypakov K.M., 2012. Drevnyaya i srednevekovaya urbanizaciya Kazahstana (po materialam issledovaniy Yuzhno-Kazahstanskoj kompleksnoj arheologicheskoy ekspedicii) [Customs and Middle-earth urbanization of Kazakhstan (on materials of the South-Kazakhstan comprehensive archaeological expedition)]. Book I. Almaty: Margulan Institute of Archaeology. 390 p., ill. [in Russian].

Bannikov A.G., 1975. Dikij verblyud – havtagaj [Dikij verblud – khavtagai]. In: Priroda. Moscow: Nauka. P. 62-70. [in Russian].

Barthold V.V., 1897. Otchet o poezdke Srediyu Aziyu s nauchnoj cel'yu 1893-1894 gg. [Report on the Middle Asia with scientific research 1893-1894]. St. Petersburg: Imperial Academy of typography Nauk. 198 p. [in Russian].

Beisenov A.Z., 2019. K.A. Akishev i voprosy izucheniya pamyatnikov kazahskogo vremeni [K.A. Akishev and the issues of the study of monuments of the Kazakh time]. In: Margulanovskie chteniya – 2019: materials of the international forum. archeol. nauch.- practice. conf., post. 95th anniversary of the birth of the Kazakh archaeologist K. A. Akisheva (April 19-20, 2019). Baitanaev B.A. (ed). Nur-Sultan: NII arheologii im. K.A. Akisheva, ENU im. L.N. Gumileva. P. 10-38. [in Russian].

Beisenov A.Z., Maryashev A. N., 2014. Petroglify rannego zheleznogo veka Zhetysu [Petroglyphs of the early Iron Age in Zhetysu]. Almaty: Margulan Institute of Archaeology. 156 p. [in Russian].

Weinberg B.I., 1977. Monety drevnego Horezma [Coin of the drevnego Khorezma]. Moscow: Nauka. 223 p. [in Russian].

Witt V.O., 1952. Loshadi Pazyryksikh Kurganov [Loshadi Pazyryksikkh kurganov]. In: Soviet archeology. Issue 16. Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. P. 163-206. [in Russian].

Gromova V.I., 1940. Materialy k izucheniyu drevnejshih domashnih zhivotnyh Srednej Azii (po raskopkam kaunchitepa v 1935 g.) [Materials for the study of the ancient domestic life of Middle Asia (in 1935)]. In: Kaunchi-Tepa. Tashkent: Uzbek branch of the Academy of Sciences of the USSR. P. 41-62. [in Russian].

Gule T. I., 2020. Obraz verblyuda v doislamskom iskusstve Srednej Azii [The image of the verb in the east of Middle Asia]. In: Narodya and the religion of Eurasia. Barnaul: Altai State University. P. 117-130. [in Russian].

Eleuov M., Shagirbayev M., Moldakhmet A., 2022. Ortaғasyrlyq Qyşqaladan tabylğan januar süiekterine arheozoologialyq taldau (2021 jyly tabylğan osteomaterialdar negızinde)

[Archaeozoological analysis of animal bones found in a medieval city (based on osteomaterials found in 2021)]. In: Bulletin of the Kazakh National University. The series is historical. №1 (104). 2022. P. 34-48. [in Kazakh].

Jambyl oblysy tarih jäne mädeniet eskertküşterinij Jinağy. Jualy audany 2023. [Collection of historical and cultural monuments of Zhambyl region. Zhualy district]. Almaty: Directorate for the protection and restoration of historical and cultural monuments. 290 p. [in Kazakh].

Zhanabekov K., Makashev E., 1996. Januarlar anatomiasy [Animal anatomy]. Almaty: Education. 336 p. [in Kazakh].

Zholdasbayev S., 2017. permanent addresses of the Kazakh people in the XV–XVIII centuries, materials and research on archeology of Kazakhstan. T. H. Astana: publishing group of the Kazakh Research Institute of culture. 304 p. [in Kazakh].

Karacharovskiy V., 1949. Rezul'taty opredeleniya kostnyh ostatkov zhitovnyh [Results of determination of animal bone remains]. In: Proceedings of the Semirechensk archaeological expedition (1936-1938). Talas Valley. Bernstam A.N. (ed). Alma-Ata: Publishing House of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. P. 198-202. [in Russian].

Kosintsev P.A., Gimranov D.O., Loman V.G., 2020. Kostnye ostatki zhitovnyh iz poseleniya final'nogo bronzovogo veka Dongal (Central'nyj Kazahstan). Novye issledovaniya [Bone remains of animals from the settlement of the final Bronze Age Dongal (Central Kazakhstan). New research. In: History and culture of the Great Steppe. Materials of the international scientific and practical conference. Abuseitovoy M.H. (ed). Almaty: East and West. P. 200-205. [in Russian].

Kuner N.V., 1961. Kitajskie izvestiya o narodah Yuzhnoj Sibiri, Central'noj Azii i Dal'nego Vostoka [Chinese news about the peoples of Southern Siberia, Central Asia and the Far East]. Moscow: Publishing House of Oriental Literature. 391 p. [in Russian].

Kazakhstan tarikhly (kone zamannan byginge dein) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present)]. Five volumes. 2010. Volume 1. Almaty: Atamura. 544 p. [in Kazakh].

Maksimova A.G., Mershchiev M.S., Weinberg B.I., Levina L.M., 1968. Akishev K.A. (ed). Drevnosti Chardary (Arheologicheskie issledovaniya v zone Chardarinskogo vodohranilishcha) [The history of Chardar (Archaeological Research in chardar water area)]. Alma-Ata: Nauka. 264 p. [in Russian].

Margulan A.Kh., Akishev K.A., Kadyrbayev M.K., Orazbayev A.M., 1966. Drevnyaya kul'tura Central'nogo Kazahstana [Ancient culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka. 436 p. [in Russian].

Nurzhanov A.A., Shagirbayev M.S., 2021. Arheozoologicheskie issledovaniya kostnyh ostatkov iz srednevekovogo gorodishcha Kastek (po materialam raskopok 2020 g.) [Archeozoological studies of bone remains from the medieval settlement of Kastek (based on the materials of excavations in 2020)]. In: Materials of the international scientific and methodological conference «13th Orazbaevskie readings» on the topic «Historical and cultural heritage of ancient and traditional societies of Central Asia: new discoveries and interdisciplinary research» (May 20-21, 2021). Zhumataev R.S. (ed.). Almaty: Kazakh University. P. 185-192. [in Russian].

Rogozhinsky A.E., 2011. Petroglify arheologicheskogo landshafta tamgaly [Petroglyphs of the archaeological landscape of Tamgaly]. Almaty: Margulan Institute of Archaeology. 342 p. [in Russian].

Savelyeva T.V., Shagirbayev M.S., 2020. Osteologicheskie materialy iz karavan-saraya Shengel'dy [Osteological materials from the Shengeldy caravanserai]. In: Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai. A series of Historical and socio-political sciences. No. 1 (64). P. 390-400. [in Russian].

Samashev Z., Murgabaev S., Eleuov M., 2014. Sauiskandyk petroglypteri [Petroglyphs of Sauyskandyk]. Astana: Publishing group of the branch of the Margulan Institute of Archaeology in Astana. 374 p. [in Kazakh].

Tolstov S.P., 1948. Drevnij Horezm [Ancient Khorezm]. Moscow: Publication of the Moscow State University. 439 p. [in Russian].

Torgoev A.I., Kulish A.V., Torezhanova N.Zh., 2020. Zamok Baka-tobe i krestoobraznye postrojki Kangyuya [Baka-tobe Castle and the cruciform buildings of Kangyu]. In: Archaeology and history of Kangju state. Yatsenko S.A. (ed.). Shymkent: Alem Printing House. P. 69-87. [in Russian].

Torgoev A.I., Kulish A.V., 2020. Gorodishche Kul'tobe v g. Turkestane: genesis poselencheskoj struktury [The settlement of Kultobe in Turkestan: the genesis of the settlement structure]. In: Archaeology and history of Kangju state. Yatsenko S.A. (ed.). Shymkent: Alem Printing House. P. 87-103. [in Russian].

Torezhanova N.Zh., Torgoev A.I., Kulish A.V., 2018. Issledovanie Baka tobe v okruge Taraza v 2015–2017 gg. [The study of the Tobe tank in Taraz district in 2015-2017]. In: «Kazakhstan men irgeles elderdin tarikhi-madeni murasyn zertteudegi zamanai adister men turgylar» atta «9th Orazbayev okulary» halykar. gyl.-adist. conf. m-ry. Omarov G.K.(ed.). Almaty: Kazakh University. P. 216-221. [in Russian].

Utubaev Zh.R., Shagirbaev M.S., 2022. Babish mola 7 archeologiyalyk kesheninen tabylgan zhanuar suyekterin zertteudin keybir natizheleri (2021 j. kazba materialdary boyynsha) [some results of the study of animal bones found in the Babish Mola 7 archaeological complex (according to fossil materials for 2021)]. In: Margulan okulary–2022: halykaralyk gylim-tajiribelik conference materialdary (Almaty k., 12-13 sauir 2022 w.). Almaty: Margulan Institute of Archaeology. P. 170-180. [in Kazakh].

Tsalkin V.I., 1966. Drevnee zhivotnovodstvo plemen Vostochnoj Evropy i Srednej Azii [Ancient animal husbandry of the tribes of Eastern Europe and Central Asia]. Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. 160 p. [in Russian].

Tsalkin V.I., 1952. Fauna antichnogo i rannesrednevekovogo Horezma (po materialam raskopok S.P. Tolstova) [Fauna of ancient and early medieval Khorezm (based on the materials of S.P. Tolstov's excavations)]. In: Proceedings of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition. Tolstova S.P. (ed.). Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. P. 213-247. [in Russian].

Shagirbayev M., Sorokin D., Kazizov E.S., Moryksin D.V., Bychkov V.S., 2021. Issledovaniya osteologicheskikh materialov s gorodishcha SHymkent (2019-2020 gg.) [Studies of osteological materials from the Shymkent settlement (2019-2020)]. In: Cultural Heritage. Scientific journal. No. 2 (93). Nur-Sultan: National Museum. P. 23-47. [in Russian].

Shagirbayev M.S., Buranbayev R.N., 2022. Vidovoj sostav kostnyh ostatkov zhivotnyh iz srednevekovykh gorodishch Aspara i Sharuashylyk (po rezul'tatam raskopok 2021 goda) [Species composition of bone remains of animals from the medieval settlements of Aspara and Sharuashylyk (according to the results of excavations in 2021)]. In: Bulletin of the Kazakh National University. The series is historical. No. 4 (107). P. 158-168. [in Russian].

Shagyrbayev M., Ganieva A., Sakenov S., 2022. Nura-Yesil aralygyndagy kazaktardyn XIX–XX g. basyndagy sharuashylygy (Bozok II kystauynn osteologiyalyk materialdary boyynsha) [Economy of Kazakhs from Nura-Ishim to the XIX–early XX centuries (based on osteological materials of the II winter of Bozok)]. In: Kazakhstan archeology. No. 1 (15). P. 146-163. [in Kazakh].

Yatsenko S.A., 2020. Ocherk social'no-politicheskoy istorii «kochevoj imperii» Kangyuj / Kanga. Vassal'nye vladeniya [An essay on the socio-political history of the «nomadic empire» Kangyu / Kanga.

Vassal possessions]. In: Archaeology and history of Kangju state. Yatsenko S.A. (ed.). Shymkent: Alem Printing House. P. 23-50. [in Russian].

Yatsenko S.A., Kulish A.V., Smagulov E.A., Tarezhanova N.Zh., 2020. Tamgi Kangyuya [Tamgi Kangyu]. In: Archaeology and history of Kangju state. Yatsenko S.A. (ed.). Shymkent: Alem Printing House. P. 161-171. [in Russian].

Durst J.W., 1908. Ostanki jivotnyh iz raskopok v Anau i loşad iz Anau i ee otnoşenie k rasam domaşnih loşadei [Animal remains from excavations in Anau and the Anau horse and its relation to the races of domestic horses]. In: Research in Turkestan, Expedition of 1904. Carnegie Institution of Washington Publications. 73 (2). P. 341-442.

Yeleuov M., Moldakhmet A.A., 2023. Kumbyz (furnace) found in the medieval city of Kyshkala. Turkic Studies Journal. 2 (Vol.5). P. 34-48. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-34-48>

Silver I.A., 1969. Starenie domashnih zivotnyh [The Ageing of Domestic Animals]. In: Science in archeology. Basic books, Inc., publisher. New York. P. 250-268.

M.S. Shagyrbaev^a

^aA.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: mambet_87@mail.ru)

***Y.Sh. Akymbek^b**

^bA.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: eraly_a@mail.ru)

*Corresponding author: eraly_a@mail.ru

Analysis of archaeozoological materials of sites of the Kangyu period (Adapted from Burnooktyabrskoye and Bakatobe 2022)

Abstract. The article considers the archaeozoological materials found in the sites of Burnooktyabrskoye and Bakatobe (I-IV centuries AD), located in the Talas Valley, studied in 2022. The purpose of the research work is to conduct a laboratory analysis of the archaeozoological materials of ancient settlements and hillforts in the southern regions of Kazakhstan and to study them in comparison with the materials of sites of a similar chronological period in neighboring regions. Animal bones were studied in accordance with archaeozoological methods and the composition of the archaeofauna, types of domestic animals, age characteristics, the composition of elements and parts of the skeleton were determined. Laboratory analysis analyzed 740 animal bones found in the ancient sites of the Talas Valley, of which 95.5% (707 bones) were identified to the species. The main place in the economy of the population of the settlement is occupied by small cattle, in second place - cattle, and horse bones are in third place. Among the osteological materials, a small number of camels, donkey and dog bones were found. From the fauna of wild animals the following were identified: large ungulates (kulan and deer), small ungulates (roe deer, jeyran, argali, saiga), predators (fox), lagomorphs (*Lepus* sp.), rodent bones (gopher). The results of the study were compared with the archaeozoological data of the sites located in the valleys of Shu, Talas, Syr Darya, Amu Darya and Tashkent oasis. Based on the materials

of the settlement in the Teris-Asa valley, the dynamics of the development of cattle breeding, types of pets and hunting directions in the Kanguy and Early Turkic eras were analyzed.

Keywords: Teris-Asa valley, sites, Burnooktyabr, Bakatobe, Kanguy period, Turkic epoch, osteology, archaeozoology, animal husbandry.

М.С. Шагирбаев^а

*^аИнститут археологии им. А.Х. Марғулана, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: mambet_87@mail.ru)*

***Е.Ш. Ақымбек^б**

*^бИнститут археологии им. А.Х. Марғулана, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: eraly_a@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: eraly_a@mail.ru*

Анализ археозоологических материалов памятников эпохи Кангюя (По материалам Бурнооктябрьское и Бакатобе 2022 г.)

Аннотация. В статье рассматриваются археозоологические материалы памятников Бурнооктябрьское и Бакатобе (I-IV вв. н.э.), расположенных в Таласской долине, исследованных в 2022 г. Целью исследовательской работы является проведение лабораторного анализа археозоологических материалов древних поселений и городищ в южных регионах Казахстана и сравнение с материалами памятников аналогичного хронологического периода в соседних регионах. Кости животных были изучены в соответствии с археозоологическими методами и определены состав археофауны, виды домашних животных, возрастные особенности, состав элементов и отделов скелета. В ходе лабораторного анализа было проанализировано 740 костей животных, найденных в древних памятниках долины Талас, из которых 95,5% (707 костей) были определены до вида. Основное место в хозяйстве населения поселения занимает мелкий рогатый скот, на втором месте – крупный рогатый скот, на третьем – по численности кости лошади. Среди остеологических материалов было обнаружено небольшое количество костей верблюда, осла и собаки. Из фауны диких животных выявлены: крупные копытные (кулан и олень), мелкие копытные (косуля, джейран, архар, сайгак), хищники (лисица), зайцеобразные (*Lepus* sp.), кости грызунов (суслик). Результаты исследования были сопоставлены с археозоологическими данными памятников, расположенных в долинах Шу, Талас, Сырдарья, Амударья и Ташкентском оазисе. На основе материалов поселения в долине Терис-Аса проанализирована динамика развития скотоводства, виды домашних животных и направления охоты в кангюйскую и раннетюркскую эпохи.

Ключевые слова: долина Терис-Аса, памятники, Бурнооктябрьское, Бакатобе, эпоха кангюй, тюркская эпоха, остеология, археозоология, животноводство.

Авторлар туралы мәлімет:

Шагирбаев Мамбет Сапарбекович, магистр, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері, Достық даңғ., 44, Алматы, Қазақстан Республикасы

ORCID 0000-0001-8176-9329

Scopus ID 58090349000

Ақымбек Ералы Шардарбекұлы, PhD, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Достық даңғ., 44, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-0603-4514

Scopus ID: 56258902800

Information about authors:

Shagyrbaev Mambet Saparbekovich, MA, Researcher at the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, 44 Dostyk aven., Almaty, Republic of Kazakhstan

ORCID 0000-0001-8176-9329

Scopus ID 58090349000

Akymbek Yeraly Shardarbekuly, PhD, Leading Researcher at the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, 44 Dostyk aven., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-0603-4514

Scopus ID: 56258902800

Сведения об авторах:

Шағирбаев Мамбет Сапарбекович, магистр, научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана, пр. Достык, 44, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-8176-9329

Scopus ID: 58090349000

Ақымбек Ералы Шардарбекулы, PhD, ведущий научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана, пр. Достык, 44, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-0603-4514

Scopus ID: 56258902800

Түркі халықтары ынтымақтастығы кейбір мәселелерінің Түркия деректері мен тарихнамасындағы көрінісі (XIX ғ. соңы – XX ғ. бірінші ширегі)

*М.Ш. Эгамбердиев^а, А.М. Азмұханова^б

^аӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com)

^бЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: aiaz67@mail.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:

Түркия, Османлы,
Ресей империясы,
деректер,
тарихнама, түркі
халықтары,
ынтымақтастық.

XFTAP 03.00.00

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-1517-2023-3-72-91>

АННОТАЦИЯ

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бірінші ширегі түркі халықтары үшін қиын-қыстау кезең болды: патшалық Ресейдің рухани отарлау саясаты белең алды, жәдидшілдік әрекеті мен түрікшілдік қозғалысы өрістей түсті, түркі халықтары осы идеялардың шеңберінде ынтымағын арттырды, Ресейдің тұтас империялық саясаты өзгеріп, қатарынан екі революциялық науқан өтті, большевиктердің атеистік және ашаршылық пен қуғын-сүргін саясаты жүзеге асырылды. Бұл кезең отандық авторлар тарапынан жан-жақты зерттеліп, оның «ақтаңдақ» беттері ашылып келеді. Дегенмен аталған тарихи кезең бауырлас ел болып табылатын Түркия деректері мен тарихнамасында әлі зерделеніп үлгерген жоқ. Хронологиялық шеңбер ретінде таңдалған кезеңге байланысты түркиялық деректердің басым бөлігі Түркия Республикасы Премьер-министрі мұрағат қорларында, Османлы мемлекетінің кеңесінде, Анкара қаласындағы Ұлттық кітапхананың сирек қорларында шоғырланған. Түркі халықтарының өзара ынтымақтастығы мәселелеріне қатысты зерттеулер мен тарихнамалық негіз екі кезең бойынша қарастырылып, түркиялық ғалымдардың еңбектері кеңінен пайдаланылды.

Мақаланың негізгі мақсаты – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бірінші ширегінде түркі халықтарының өзара ынтымақтастығын түркиялық деректер мен тарихнамасында кешенді түрде саралау. Қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін түркиялық деректер мен мұрағат қорларында сақталған материалдарды салыстырмалы әдіспен сұрыптау және Түркия тарихнамасында қалам тартылған жәдидшілдік, түрікшілдік пен ислам, мұсылмандық мәселелері, ұлттық бірегейлік және саяси-мәдени күрес тақырыптары тарихилық ұстаным негізінде зерделенді.

Received 20 May 2023. Revised 02 June 2023. Accepted 20 August 2023. Available online 30 September 2023.

Дәйексөз үшін:

М.Ш. Эгамбердиев, А.М. Азмұханова Түркі халықтары ынтымақтастығы кейбір мәселелерінің Түркия деректері мен тарихнамасындағы көрінісі (XIX ғ. соңы – XX ғ. бірінші ширегі) // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №3. – 72-91 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-1517-2023-3-72-91>

For citation:

M. Egamberdiyev, A.M. Azmukhanova Some aspects of cooperation of the Turkic peoples in Turkish sources and historiography (the end of 19th – first quarter of the 20 centuries) // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No3. – P. 72-91. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-1517-2023-3-72-91>

Кіріспе

Кезінде отаршылдық мақсатта жазылған теориялық-методологиялық еңбектер мен Кеңес өкіметі жылдарында коммунистік идеология құрсауында қалған тарихты зерттеу әдістемесін ой елегінен өткізіп, оны ұлттық ұстаным негізінде қарастырудың маңыздылығы күн өткен сайын артуда. Бұрынғы КСРО құрамы мен Түркиядағы түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының даму тарихын жаңаша тұрғыдан зерттеудің теориялық-методологиялық, деректік негіздері мен тарихнамалық деңгейі әлі күнге дейін кешенді түрде зерделенбеген. Себебі тарихты зерттеудің маркстік-лениндік методологиясы оған жол бермей, мәселені бір жақты, бұрмалап қарады және бұл әдісті зерттеушілердің санасына жоспарлы түрде енгізген-ді. Осының салдарынан түркі халықтарының тарихы бір-бірінен бөлек қарастырылып, әрбір түркі халқы өз тарихын мемлекетінің идеологиясы аясында дәріптеуді жалғастыруда. Әсіресе XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы түркі халықтарының ұлт-азаттық қозғалыс тарихы, ынтымақтастық мәселесі, идеялық бағыты мен ұлттық бірегейліктің қалыптасу мәселелерінде бірқатар терминологиялардың дұрыс пайдаланылмауын атауға болады. Сондықтан бұл мақалада түркиялық деректер мен оның тарихнамасында XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының даму тарихының кейбір мәселелері қарастырылады. Аталған мақсатқа сәйкес түркиялық деректер мен тарихшылардың төменде қозғаған мәселелері негізінде мақаланың міндеттері айқындалды: XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жәдидтік қозғалыстың өрістеуі және түркі халықтарының ұлттық санасының өсуі мен ынтымақтастығының мәдени-рухани салада дамуын саралау; Ресей империясының рухани отарлау саясатын жалғастырған большевиктік биліктің кезінде ұлттық тәуелсіздік қолданыстың саяси-идеологиялық бағытта дамуы және түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының ұлт-азаттық көтерілістер шеңберінде өрбуін талдау; 1922 жылы кеңестік биліктің орнауы мен тұтас Түркістанның межеленуі және жаңа ұлттық социалистік мемлекеттердің пайда болу тарихын ғылыми тұрғыдан сұрыптау.

Материалдар және зерттеу әдістері

XIX ғасырдың соңына таман Ресейдің отарында қалған түркі-мұсылман халықтары арасында басталған ояну мен жаңарудың тетіктері Түркия деректері мен тарихнамасында қамтылған кең тақырыптың қатарына жатады. Теңіз бен құрлық жолдарының дамуы Ресей түркі-мұсылман халықтарын Османлы еліндегі түрік халқымен араласуына және сол ынтымақтастықтың дамуы арқасында баспа өнімдері мен мерзімді басылымдардың көбеюіне себеп болды. Митхат-паша, Намық Кемал және Зия пашаның жазбалары Орталық Азия түркі халықтарына жетіп, аймақтағы саяси-мәдени ынтымақтастықтың өрбуіне әкелді. Ресейде түркі-мұсылман халықтары тек ынтымақтастықтың арқасында ұлттық бірегейлікті қалыптастыра алатындықтарына сенім артты. Ирандағы Конституциялық революцияның салдары, Үндістандағы отаршылдыққа қарсы идеялар Орталық Азияға басылымдар мен қаржылық байланыстар арқылы жетіп отырды. Ресейдің отарына енген түркі-мұсылман халықтары ұлттық саяси идеология мен мәдени-ағарту саласын

дамыту арқылы еркіндікке қол жеткізе алатындықтарын ұғынды. Дума мүшелігіне өткен түркі халықтарының өкілдері ұлттық тәуелсіздік мәселелерін тілге тиек ете бастады, жер мәселесін көтеріп, аймақтарға орыс келімсектерінің көшін тоқтатуды талап етті, тіл саласында елеулі реформаларды жүргізуді және ана тілін сақтауды, оның ерекшеліктеріне нұқсан тигізбеуді сұрады (Saburgalieva, 2022: 86-95). Революциялық толқулардан кейін әрбір түркі-мұсылман халқы өз ұлттық мүдделерін қорғай бастады. Осы тақырыптарға қатысты деректер Түркияның Ыстамбұлдағы Османлы кеңсесінде, Түркия Республикасы Премьер-министрі мұрағат қорында, Анкара қаласындағы Ұлттық кітапхананың сирек қорында сақталуда. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бірінші ширегі түркі-мұсылман халықтарының саяси-мәдени ояну кезеңі болып есептеледі. Олар ұлттық болмыстарын қорғау мақсатында алғашқыда мұсылмандық болмысты қорғауды қолға алса, XX ғасырдың басында түркілік мәселесін алға тартты. КСРО мен тәуелсіздік жылдары зерттеу нысанына айналған хронологиялық шеңбер ішіндегі түркі халықтарының ынтымақтастық тақырыбы көптеген түркиялық зерттеушілердің назарынан тыс қалмады. Атап айтқанда, XX ғасырдың басында эмиграцияға ұшырап, ғылыми-саяси қызметін Түркияда жалғастырған Зәки Уәлиди Тоған, Юсуф Ақшора, Зия Гөкалп, Азамат Абдулхамит, Ысмайыл Гаспыралы, Аяз Исхаки және т.б. «темір тор» ыдырағаннан кейін Ресейдегі мұсылмандық пен ұлт-азаттық қозғалыстар және түркі-мұсылман халықтарының ұлттық бірегейлік мәселелері мен ынтымақтастықтың мазмұнына байланысты ғылыми ізденістерді Ақдес Нимет Курат, Ибрахим Мараш, Ахат Андижан, Абдуллах Ресжеп Байсун, Шевкет Сурейя Айдемир, Рыдван Акын, Фүсун Үстөл, Нежиметдин Сеферджиоғлу, Хакан Қырымлы және т.б. жүргізді. Зерттеу барысында тарихилық принципін ұстанып, салыстырмалы талдау және деректердің шынайылық дәрежесін анықтайтын модельдеу әдіс-тәсілдері пайдаланылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Ресей империясының отарлау саясатының ерекшелігі, жаулап алған жерлерде орыс халқының жергілікті халықтармен сіңісіп қана қоймай, сол жерлерді ажырамас бөлік деп санап, тек орыс тілі мен мәдениетін дәріптеу және қазіргі британдық тарихшы және саясаттанушы Д.Ливен атап өткендей: «Ресейдің отарлық саясаты қайдан бітеді және империя қайдан басталады?» деген сұраққа жауап беру әлі күнге дейін өз маңызын жоғалтқан жоқ (Ливен, 1999: 299).

Анадолы түріктерінен басқа түркі халықтары толығымен Ресей империясының отарлық аймағына айналғаннан кейін, әкімшіліктің оларға қарсы бағытталған орыстандыру мен шоқындыру саясаты мәдени бірігуіне себеп болды. Ислам діні түркі халықтарының бірігуінің басты факторына айналды. Түркі халықтары оқу-ағарту саласын реформалау арқылы, ұлттық тәуелсіздіктеріне қол жеткізе алатындықтарына сенім артты. Осылайша, Ресей империясының барлық аймақтарында жаңа әдісті мектептер бой көтерді. Бұл жәдидтік қозғалыстың өрістеуіне әкеп соқты. Жәдидтік қозғалыс түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының негізін қалады.

Жәдидтік қозғалыстың түрікшілдік идеясының практикалық негізде жүзеге асыру қажеттілігі жөнінде, сондай-ақ оның теориясы мен идеялық бағытын белгілеп, іс жүзіне асырғандар ретінде Юсуф Ақшораның (Ақшора, 1978: 23), Ш.Марджанидің (Mardjani,

1864: 21), Садри Максудидің (Maksudi, 1934: 50), Мұстафа Шоқайдың (Çokayoğlu, 1927: 2), Зәки Уәлиди Тоғанның (Togan, 1981: 32), Зия Гөкалыптың (Gökalp, 2019: 134) жұмыстарын ерекше атауға болады. Эмиграцияға ұшыраған бұл көшбасшылар сыртта жүріп, бір жағынан Түркия Республикасының құрылуы мен дамуына орасан зор еңбек етіп, екінші жағынан ғылыми түрікшілдікті дамытқан және империалистік мемлекеттерге қарсы саяси-ғылыми күресін жалғастырған. Осыған байланысты 1996 жылғы мамыр айының 23-і мен 26-сы аралығында профессор Абдулкадир Ювалының ұйымдастыруымен Түркияның Кайсери қаласында Эржиес университетінде «Түркия Республикасының құрылуы мен дамуына қызмет еткен түрік әлемі көшбасшыларының рөлі» атты халықаралық ғылыми конференция өтті (Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş..., 1996). Конференцияға Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан, Әзербайжан, Татарстан, Башқұртстан т.б. елдерден ғалымдар қатысып, түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының дамуы туралы мәселелерді қозғаған.

1923 жылы Түркия Республикасы құрылғаннан кейін оның негізін қалаушы М.К.Ататүріктің бастауымен түрікшілдік төңірегіндегі мәселелер түрік халқының ұлттық санасының қалыптасуы бағытында дами бастады. Түркиядағы түркі халықтарының өзара ынтымақтастық мәселесі әлемнің екі – коммунистік және капиталистік бағыттарға бөлінуі салдарынан тек республика шеңберінде қалды. КСРО құрамындағы түркі халықтары «темір тордың» ішінде коммунистік идеология құрсауында қалса, Түркия Республикасының құрылуында эмиграциядағы түркі саяси элитасы елеулі орын ала бастады. Түркия Республикасының саяси-экономикалық дамуы мен ұлттық-мемлекеттілік санасының қалыптасуы, ел ішіндегі ұлтаралық қатынастардың жағдайы, М.К.Ататүріктің зайырлылық пен толеранттық саясатты ұстануы және демократиялық үрдістердің даму мәселелері туралы Бернард Левис, Ақгүн Сечил, Аныл Чечен, Дервиш Кылынккая және т.б. маңызды зерттеу жұмыстарын жүргізді. Аталған авторлар түркі халықтарының өзара ынтымақтастығына жалпы шолу жасап, идеологиялық өзгеріске ұшыраған әлемдегі Түркия Республикасының алатын орны мен қызметіне көңіл аударған. Бернард Левистің көптеген жұмыстары түрік тіліне аударылып, Орталық Азия түркілері мен Түркиядағы түріктердің өзара ынтымақтастығының көлеңкелі тұстарын зерттеудің тарихнамалық және деректік негізінің қалыптасуына әсер етті (Lewis, 2016). Оның жұмыстарындағы қарастырылған басты мәселе – Түркиядағы өнеркәсіп саласының дамуы мен оның Германиямен тығыз экономикалық байланыстарының эволюциясы болса да, зайырлы Түркия елінің құрылуын нақты деректер негізінде айқындап берген. Осы тұрғыда автор елдің қоғамдық-саяси құрылысының өзгеріске ұшырағандығын және «исламшылдық» идеологиясынан бас тартып, зайырлылық жүйесінің ішіндегі демократиялық үрдістердің дамуын баса зерттеген. Бернард Левистің ғылыми жұмысы түрік тіліне аударылған соң, «түріктер» жайлы батыста ежелден қалыптасқан «варварлар», «мәдениеттен жұрдай» халықтар деген теория мәнін сатылы түрде жоя бастады. Батыс елдері интеграцияға көңіл аударып, Түркияның стратегиялық маңызын ұғынып, елге қыруар инвестициялар құйды. Ел экономикасы өсіп, Түркия қалыптасқан «қырғи-қабақ» соғысында НАТО тарапын ұстанды. Міне, аталған зерттеулер түрік халқының даму эволюциясын жан-жақтан айқындап, қиын-қыстау жылдарында КСРО құрамындағы түркі халықтары мен Түркиядағы түрік халқының арасындағы байланыстарын ашуға мүмкіндік береді.

Талдау

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы түркі халықтарының өзара ынтымақтастығы мәселелерінің Түркия мұрағат қорларында айқындалуы. Түркия Республикасының Мұрағаттар басқармасынан 37-ші құжаттар жинағы, каталогтар, анықтамалар, Республика архивінен, Тарих құрымы мұрағатынан Түркияда жарық көрген Қазақстанға қатысты мақалалар мен кітапшалар тізімі, Османлы архивінен Қайыпханның Осман сұлтанымен жазысқан хаттары, жіберген елші мен сыйлықтары жөніндегі деректер, Черняевтың Қазақстаннан Ресейге жаңа сауда жолын салуы, қоныс аударған орыс казактары, қазақ саудегерлеріне Османлыға баруға рұқсат берілуі, Түркістаннан келген қажылар, Түркістан, Каспий және Жетісу әскерлеріне қатысты, қазақ көшпенділері туралы XVIII-XX ғасырларға қатысты 238 парақты құжаттарда түркі халықтарының ынтымақтастығы жайлы көптеген мәліметтер кездеседі. «Түркі әлемі зерттеу қорынан», «Аяз Тахир Түркістан Еділ-Орал қорынан», Баймирза Хайт кітапханасынан Қазақстан тарапына 26 кітап, 28 журнал сыйға тартылған-ды. Ол деректердің ішінде XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы Түркістан өңірінде саяси ойдың дамуы мен түркі халықтарының саяси элитасының тәуелсіздікке деген ұмтылыстары сипатталған.

Түркияға келген алғашқы қазақтардың мекені болған Ниде облысының Ұлықшыла ауданындағы Алтай ауылынан қазақтар көшіне қатысты жалпы саны 2 қолжазба, 43 фотосурет, 3 бейнекөріністе XX ғасырдың 20-30 жылдары терең із қалдырған қазақ халқының амалсыздан қоныс аударғандары туралы мәліметтер кездеседі. Түркияда тұратын қазақтар қорын біраз жыл басқарған Сыдықхан Ұлычай 5 кітап, 6 журнал, 1 қолжазбаны Қазақстан Республикасының Орталық кітапханасына сыйға тартты: Г.Ж.Қазақбаласы (Kazakbalası, 1980: 12) «*Көштен кейін*» кітабы, түрік тілінде, Мәрия Шоқай (Şokaуođlu, 1972: 18) естеліктерінің түрік тіліндегі нұсқасы, Мехмет Қатып «*Қашиқар тарихы*» кітабы, Мухаррем Еркіннің (Ergin, 1964: 108) «*Қорқыт ата кітабы*» туралы, Қожа Ахмет Ясауидің хикметтері шағатай тілінде (көшірмесі) және «*Йени Түркістан*» журналының 6 саны (түпнұсқа даналары), Зәки Уәлиди Тоғанның «*Түркістан жағрафия тарихы*» дәрістер жинағының қолжазбасында сол кездегі түркі халықтарының бірігу идеяларының түп тамырында ислам дінінің маңызды рөл атқарғандығы және Орталық Азияда сопылық әрекеті мен дін мәселелері туралы ақпараттар молынан кездеседі. Осы аталған құжаттар мен деректерге қарағанда, Ресей империясының отарлық езгісіне қарамастан, түркі халықтары аймақтағы ағарту-мәдени күресін біріге жүзеге асырғандығы айтылған.

Осман мемлекетінің кеңсесінен түркі халықтарының Осман мемлекетімен XX ғасырдың басында орнатқан байланыстары жөнінде хаттамалар мен 1905-1907 жылдардағы Ресей империясының түркі халықтарына қарсы ұстанған саясаты туралы ғылыми айналымға тартылды. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Осман мемлекетінің Түркістан өңірінде белсенді әрекет ету кезеңі жайында бірқатар орыс ғалымдары жазған. Олардың берген пайымына қарағанда, ислам діні құрал ретінде аймақтағы түріктердің геосаясатының негізін қалыптастырды. 1898 жылы Әндіжан көтерілісін де патшалық билік Түркияның аймақтағы діни саясатының салдары деп бағалайды. Ол жайында М.М. Литвинов (Литвинов, 1938: 89) бірқатар деректер ұсынады.

Патша өкіметі түркі халықтарының «халифатқа деген сенімдері» бар екендігін тілге тиек етіп отырған, бірақ Түркістандағы түркілердің ұлт-азаттық көтерілістерін диверсиялық әрекет ретінде бағалады. 1898 жылғы Әндіжан көтерілісінің себептерін зерттейтін генерал Н.И. Корольков басқарған үкіметтік комиссия: «Түрік ықпалының болуын, жақында түрік азаматтарының аймақта белгілі бір мақсаттар мен тиісті құжаттарсыз жиі пайда болуынан басталды және Түркияның гректерді жеңіп, христиандық крестті таптап, халыққа тарату үшін Түркиядан көрнекі басылымдарын жіберген», – дейді (Литвинов, 1938: 101-102). Комиссия түрік сұлтанының Түркістандағы түркі халықтары арасында бірлескен үгіт-насихат жүргізу үшін ауған әмірімен байланыс орнатқандығы туралы ақпар беріп отырған. Түркістан генерал-губернаторы С.М. Духовской 1899 жылы 22 ақпанда соғыс министрі А.Н. Куропаткинге Әндіжан ұлт-азаттық көтерілісінде түрік эмиссияларының маңызды рөл атқарғандығы және оларды Ыстамбұлдағы арнайы мекемелер дайындағандығы жайлы агентуралық ақпараттарды жіберіп отырған. 1899 жылы 2 наурызда әскери ведомствоның бастығы Сыртқы істер министрі М.Н. Муравьевқа Түркиядағы Түркістанға агенттер дайындайтын орталықтарға тұрақты бақылау орнату қажеттілігі туралы хат жазған. 1899 жылы 6 наурызда Сыртқы істер министрі Куропаткинге, Ресейдің Константинопольдегі елшісіне, нақты мемлекеттік кеңесші Зиновьевке тиісті бұйрық бергені туралы хабарлады. 2005 жылы түркиялық ғалым Юсуф Сарынай тарапынан XVI-XX ғасырлар аралығын қамтитын Османлы-Түркістан байланыстары туралы деректер жинағы жарық көрді. Бұл жинақ Түркия Премьер-министрінің Мемлекеттік мұрағатының дирекциялар басқармасы тарапынан қолдау тауып, жарық көрген (Sarınay, 2005).

1911-1918 жылдары Ыстамбұлда бой көтерген «Түрік ошақтарының» материалдары, оның ресми органы қызметін атқарған және бүгінге дейін баспа жұмысын жалғастырып келе жатқан «Түрік Юрду» журналында жарық көрген мақалалар мен ізденістер, «Йени Түркістан», «Тарих Дүниясы», «Тарих араштырмалары», 1929 жылы жарияланған «Одлу Юрт», 1934 жылы жарияланған «Шимали-Кавказия» баспа беттерінде Орталық Азияның түркі-мұсылман халықтарының саяси-экономикалық және әлеуметтік жағдайлары мен Түркістан өлкесіндегі патшалық биліктің жүргізген реформаларының мән-мазмұны туралы көптеген мақалалар жарияланған.

Түркия Республикасы Премьер-министрінің мемлекеттік мұрағатынан (ТР П-МММ) түркі халықтары ынтымақтастығының даму үрдісін айқындайтын 6-қор Мемлекеттік мұрағаттардың директорлығы, 50-қор Түркістанға байланысты шешімдер, 258-қор Өзбекстан мен Тәжікстан арасындағы байланыстар XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында ислам дінінің түркі-мұсылман халықтарының қорғанына айналғандығын көрсетеді. Сондай-ақ, 3-қордағы Кавказдағы мұсылмандардың жағдайы, 609 қор Қытайдың Шығыс Түркістандағы саясаты, 4-қор Түркістандағы мұсылмандардың жағдайы, 229-қор Германияның Түркістан туралы ақпараттық материалдары, 611-қор Зәки Уәлиди Тоған туралы хабарлар Түркістан өлкесіндегі жәдидшілдік әрекетінің белең алуы туралы біршама мағлұматтарды алға тартады. Бұл деректерде жәдидтік қозғалыс патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы бағытталған ағарту саласындағы тактикалық күресі ретінде сипатталған.

ТР П-МММ-да Уәли Каюмханның өзін Түркістан Ұлттық бірлік комитетінің басшысы ретінде көрсетіп, Түркия Республикасы мәжілісіне жіберген хаты 6-қорда жинақталған.

Онда Уәли Каюмханның Түркия Республикасынан Түркістандағы Ұлттық комитетіне материалдық және рухани көмек беру туралы өтініші сақталған. Бұл хат 1945 жылғы 18 тамызда тіркелген. Хаттың негізгі мазмұнына үңілетін болсақ, онда Түркістан легионы туралы хабар берілген. Жалпы Германиядағы түркі халықтары туралы хабарды бере отырып, Уәли Каюмханның Түркиямен тығыз байланыс орнатуды көздегені айқындалды.

ТР П-МММ-ның қорларында Түркістан тарихына байланысты көптеген материалдар кездеседі. Оның ішінде 50-қордан алынған «Түркістан» журналының жариялануы туралы деректерді атауға болады. 1920-1922 жылдар аралығында М.Шоқай Түркияда болған кезде, осы «Түркістан» журналына жариялаған мақалалары болуы мүмкін, осы қордан 1956 жылдың 7 тамызында Аднан Мендерес атына Германиядағы түркі халықтарынан жіберілген хат табылды. Бұл хатта батыстағы түркі халықтарына қаржылай көмек көрсету туралы өтініші жазылған.

ТР П-МММ-да патшалық үкіметтің Түркияның шығыс өңіріндегі әскери қимылдары жөніндегі ақпарат хаттар 3-қорда сақталған. Онда орыс тілінде жазылған «аса құпия» хабарлар кездеседі. Әсіресе Кавказдағы орыс агентурасының жұмыстары туралы мәліметтер патшалық биліктің, сонан соң большевиктердің армяндық «Дашнакцутюн» партиясымен байланыс орнатып, Қоқан қаласын талқандап, Түркістан өңіріндегі халықтарды қырып салғандықтары туралы деректер молынан кездеседі.

Кеңес өкіметі орнағаннан кейін большевиктердің Бұқара мен Хиуадағы әскери қимылдары жөніндегі ақпарат хаттар мен түркі халықтарының өтініштері 258-қорда сақталған. Бұл қордағы материалдарда Түркістан аймағында большевиктер мен меньшевиктердің өзара соғысы туралы ақпараттар берілген, бұл соғыс қимылдарының жергілікті халыққа ауыртпалық әкелгені және елде коммунистік идеологияның белең алғандығы туралы жазылған.

Түркі халықтары ынтымақтастығының Түркия тарихнамасында көрініс табуы. 1905 жылғы Бүкілресейлік мұсылмандар съезі түркі-мұсылман халықтарының саяси ынтымақтастығының айқын көрінісі болып табылатыны сөзсіз. Нижний Новгород қаласында өткен бұл съезде түркі халықтары ортақ мәселелерді талқыға салып, Дума депутаттарынан ұлттық тәуелсіздікті қарауды талап етті. Олар патшалық Ресейдің отаршылдық саясатын сынап, орыстандыру мен шоқындыру саясатына қарсы біріге күрес жүргізу қажеттілігін көтерген. Кейінгі жылдары мұндай съездер Санкт-Петербург, Ташкент, Қазан, Орынбор қалаларында өтті. Олар жайында зерттеулерді түркиялық зерттеушілер Х. Фейзи, А. Саитакбар, Зәки Уәлиди Тоған, Надир Девлет (Devlet, 1987: 93), Сейфеттин Эршахин (Erşanin S., 2007: 212), Гирай Сайнур Бозкурт (Bozkurt, 2008: 143) т.б. жүргізген. Олардың еңбектерінде XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бірінші ширегіндегі түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының саяси жағы сипатталып, өңірлердегі ислам дінінің маңызы және түрікшілдік әрекеті туралы мәліметтер берілген. Авторлардың пайымдауынша, ислам мен мұсылмандық түркі халықтарының қорғаны функциясын атқарған және ұлттық бірегейлік жолындағы маңызды факторлардың бірі еді. Осы орайда, аталған авторлардың еңбектерінде нақты фактологиялық материалдар берілгенін атап өткен жөн, себебі еңбектердің басым бөлігі КСРО ыдырағаннан кейін мұрағат материалдарына негізделген.

Түркі халықтарының өзара ынтымақтастығын түрікшілдіктің негізінде көрген, сондай-ақ оның эволюциясын зерттеген түркиялық ғалымдарды атауға болады.

Түркиялық зерттеушілердің арасында Надир Девлеттің ұстанымы мен түркі халықтары арасындағы байланыстар жайлы ойлары назар аудартады. Себебі ол өз жұмыстарында, әсіресе XX ғасырдың басында түркі съездеріндегі, сонан соң тәуелсіздік жолындағы күресін біржақты қарастырған. Түркі халықтарының саяси ойының қалыптасуы мен дамуын автор татарлардың үлесі деп біледі (Devlet, 1987: 99). 1905-1917 жылдар аралығындағы Ресей мұсылмандарының ұлттық күрес тарихын зерттеген Надир Девлет, Ресей империясының құрамындағы түркі халықтарын отарлық әкімшілік пен орыс ғалым-миссионерлері түрік халықтары деп атамайтын деген ойын білдіреді. Автор 1895 жылғы «Шопан жұлдызы» атымен шыққан Абдурашит Ибрагимовтың (İbrahim, 2003: 453) кітапшасын зерделей отырып, оның Ресей империясының отаршылдық саясатын ашық түрде сынағанын тілге тиек етеді. 1905 жылы Бірінші орыс революциясы қарсаңында түркістандықтардың саяси белсенділігі татарларларға қарағанда әлсіз болғандығын жазған Надир Девлеттің бұл тұжырымын қай деректерге сүйенгені ойландыратын мәселе болып табылады. Сондықтан түркиялық тарихшылардың еңбектерін сыни көзбен қарап, мәселені объективті түрде зерделеу басшылыққа алынғаны жөн.

Түркі халықтарының тарихын ғылыми тұрғыдан зерттеген түркиялық тарихшылардың қатарында Ақдес Нимет Кураттың (Kurat, 2014: 321), Ибрахим Мараштың (Ибрагимов, 2005: 67), Ахат Андижанның (Andican, 2009: 543), Абдуллах Ресжеп Байсунның (Baysun, 2006: 167), Шевкет Сурейя Айдемирдің (Aydemir, 2019: 489), Рыдван Акынның (Akin, 2002: 279), Фүсун Үстөлдiң (Üstel, 2010: 198), Нежиметдин Сеферджиоғлуның (Sefercioğlu, 2005: 113), Хакан Қырымлының (Kırmılı, 2016: 564) т.б. жұмыстарын атауға болады. Бұл авторлар түркі халықтарының шығу тегіне, олардың өзара саяси байланыстарда болып, бір жақтан шығыс, екінші жақтан батыс мәдениетінде елеулі рөл атқарғандығын зерттеген. Түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының дамуында мұсылмандықтың негізгі орын алғандығы және діни жаңарудағы басты фактор болып табылатын, ислам дініне деген ұстамдылықтарын зерттеген Ибрахим Мараш, 1905 жылғы Бүкілресейлік мұсылман съездеріне түркиялық көзқарасын білдірген. Ақдес Нимет Курат болса түркі халықтарының өзара ынтымақтастығын көне дәуірмен сабақтастырып, XIX ғасырдың екінші жартысында ұлттық сананың артуымен байланыстырған. Жоғарыда аталған түркиялық зерттеушілердің арасында Шевкет Сурейя Айдемирдің жұмысында түркі халықтарының ислам діні Орталық Азияға тарағаннан кейінгі кезеңі айқындалып, түркі халықтарының саяси ойының қалыптасуымен басталған мәдени бірлік тұрғысындағы мәселелері қозғалған.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы өрістей түскен сәтте большевиктік саяси қысымға ұшырап, эмиграцияға кетуге мәжбүр болған және сол жерде өз тарихын дәріптеген зерттеушілердің қатарында Баймирза Хайиттің еңбектерін атауға болады (Hayit, 1962). Ол бұл зерттеуінде Түркістан өлкесінің большевизмнің құрсауындағы саяси ахуалын жазған. XX ғасырдың басындағы түркі-мұсылман халықтарының ынтымақтастығын сынаған Баймирза Хайит, аймақтардағы жәдидтік қозғалыс туралы сипаттаған. Автордың келесі еңбегі түркі халықтарының Қытай мен Ресей империясы арасында қысымға қалғандығы туралы зерттеуі болып табылады (Hayit, 1975). Оның пайымдауынша, түркі халықтарының арасындағы ынтымақтастықтың күшеюі жәдидтік қозғалыстан бастау алып, 1924 жылы социалистік мемлекеттердің құрылуымен аяқталған. Мұндай хронологиялық шектеу қоюды автор сталиндік тоталитарлық жүйенің күшеюімен

байланыстырады. Сонымен қатар, Баймирза Хайит социалистік мемлекеттердің құрылуы салдарынан қазақ, өзбек, қырғыз, түрікмен т.б. түркі республикалардың «Түркістан мұхтариятының» немесе «Түркістан Ұлттық Республикасының» тамырына «балта шабылды» деп біледі. Орыстандыру мен шоқындыру саясатына тап болған Орта Азиядағы түркі халықтарының ұлттық болмысы мен ұлт ретінде қалыптасуын, сондай-ақ түркістандық сананың дер кезінде қолға алынбағандығын тілге тиек етеді. Шын мәнінде эмоцияға толы және антикеңестік санада жазылған Баймирза Хайиттің еңбектерінде субъективизм басым және фактілік материалдардың шынайылық деңгейі күмән тудырады. Себебі еңбектерінің ішінде кездесетін деректердің басым бөлігін Кеңес өкіметінен алынған газеттік материалдар және батыста антикоммунистік пиғылда жазылған еңбектер құрайды. Сонан соң автордың жұмыстарында кездесетін мұсылмандық оқу орындарының қызметі жайлы пікірлері шындыққа жанасатыны да күмән тудырады. Баймирза Хайит мұсылмандық оқу орындарының білім сапасының әлсіреуін зерделей отырып, жәдиттік қозғалыстың өрістеуінде өзбек халқының үлесін көрсетуге тырысқан. Түркістандағы Ресей мен Қытайдың саясатын жан-жақты зерттеген Баймирза Хайиттің еңбектері антикоммунистік тұрғыда жазылғанымен, сол уақыттағы Түркістан өңіріндегі саяси-экономикалық қатынастар тарихы туралы бірқатар мәліметтер береді. Дегенмен оның зерттеулерінен түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының дамуы туралы жалпы ойды қорытуға жетелейтін кейбір мәліметтерін пайдалануға болады.

Тарихнамалық бөлімде атап өткен түркиялық ғалымдардың арасында түркі халықтарының өзара ынтымақтастығы мен түрікшілдік негіздерін зерттеген, «түрік» атауы мағынасының кеңеюі мен түрік ұлтының санасына сіңірілу мәселесіне қатысты Айдын Танеридің көлемді монографиясын атап өтуге болады. Ол мәдениеттер соғысындағы тарихтың қызметін, «османшылдықтың» орнына «түрікшілдіктің» келуін, бұл атаудың ұлттық деңгейге көтерілу мәселесін зерттеген (Taneri, 1993). Оның «Түріктердің мемлекетшілдік дәстүрі. Кеше-бүгін» атты еңбегінде «Түрік халқы – әлемдегі ең көне халықтардың бірі. Терең тарихы бар халық болу, әрине, бұрыннан келе жатқан мәдениет пен өркениеттерді өзіне сіңіру деген сөз. Өркениеттің ұзақ өмір сүруі оның қайталанбас ерекшеліктерін сақтап, заманауи құндылықтармен жаңарту арқылы мүмкін болады. Осы тұрғыдан алғанда, тарихтың әр кезеңінде дерлік өмір сүруін жалғастырған түрік мемлекеттері белгілі бір жинақтау, мәдени инфрақұрылым және дәстүрге байланысты қалыптасқан басқару тәсілі нәтижесінде өмір сүруін әрқашан жалғастырды», – деген ойларынан түркі халықтарының ынтымақтастығының тереңде жатқандығын аңғаруға болады (Taneri, 1993: 63). Автордың еңбегі түркі халықтарының өзара ынтымақтастығының даму салаларын зерделеуге мүмкіндік береді.

«Түрік» ұғымы мен «түріктік» сананың тарихын зерделеген түркиялық зерттеуші Танери Айдын өз еңбегінде Осман империясының ыдырау барысында Түркиядағы түрікшілдіктің дамуына көңіл аударады. Осы тұрғыда автор Түркиядағы түрікшілдіктің даму мәселесін Ресей империясының қысымына шыдай алмай, эмиграцияға кетуге мәжбүр болған Юсуф Ақшора, Зәки Уәлиди Тоған және Түркістандағы түрікшілдіктің дәріптеушісі қызметін атқарған Зия Гөкалыптың сүбелі үлестерімен байланыстырады

(Taneri, 1983). Осының нәтижесінде Түркиядағы түрікшілдіктің дамуында Орталық Азиядан кеткен қоғам қайраткерлері мен ғалымдардың үлесі мол болды деген тұжырым жасауға толық негіз бар. Ал «түркілік» ұғымына келер болсақ, Ресей империясы сонан соң КСРО құрамында түркі халықтарын біріктіруге жетелеген басты фактор, ол Ресей империясының отаршылдық пен қанаушылық саясаты негіз болған деген ойды көптеген ғалымдар қолдайды. Себебі қорғану мақсатында мәдени бірлікке және ынтымақтастыққа бет бұрған түркі халықтарының науқанынан үрейі ұшқан большевиктердің ұстанымы аяқ астынан өзгеріп тұрған. Түркі халықтарының өзара ынтымақтастығы мен мәдени бірлікті идеологияға негіздеп, «пантүрікшіл», «исламшыл», «агресшіл» деген айыптар тағылды және осы бағытта провокациялық саяси жұмыстар атқарылды. Бұл саясаттың нәтижесінде ұлт-азаттық көтерілістерге көшбасшы болған, оны жан-жақты дәріптеген, түркі халықтарының бірқатар ұлттық саяси элитасы «қызыл террорға» ұшырап, тәуелсіздік жолында құрбан болды, қалғандары жер ауып, сол жерде саяси-ғылыми күресін жалғастырды. Сондықтан түркі халықтарының өзара ынтымақтастығы дәстүрлі түрде ежелден жалғасып келе жатқан табиғи үрдіс деуге әбден болады.

Осман империясы кезінде мұсылмандықтың орталығы қызметін атқарып, батыстың үрейін ұшырғаны тарихтан белгілі. Оның мемлекеттік құрылымы мен ислам философиясын, XIX ғасырдың екінші жартысында түрік ұлтының қалыптасу барысын, қоғамдық-саяси өмірі мен әлеуметтік-экономикалық қатынастарын А.Д. Алдерсом мен Шенел Жемал Осман империясы кеңсесі мұрағатынан алынған құжаттар негізінде айқындаған. Осман империясының ыдырауы барысында «түрікшілдіктің» орнына орталық билік «исламшылдықты» ұстану арқылы тұтастықты сақтай аламыз деген. Бірақ «исламшылдық» саясаты Осман империясының құрамындағы славян және араб халықтарын уысында ұстауына керісінше әсер етті. Осы мәселелерді зерттеген аталмыш ғалымдар Осман империясында ұлттық мемлекеттің қалыптасуын нақты деректер негізінде айқындай білген және «түрікшілдік» қозғалысын Түркия шеңберінде зерделеген. Сондықтан аталған ғалымдардың еңбектері салыстырмалы талдау жүргізу үшін үлкен септігін тигізген. Себебі олардың жұмыстарында Түркия мен Орталық Азия халықтарының арасындағы байланыстарға мән берілген.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы жылдарында түркі халықтарының өзара ынтымақтастығын зерттеген келесі түркиялық тарихшы – Али Бадемжи (46). Ол 1917-1934 жылдар аралығындағы Түркістандағы ұлттық қозғалыс пен құрбашылар (басмашы қозғалысының жетекшілері) және Энвер Пашаның рөлі мен қызметіне байланысты екі томдық еңбек жариялаған. Автордың Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысын жазу ұстанымы зерттеушілерді қызықтырады. Еңбегінің бірінші томын алты тарауға бөліп қарастырған Али Бадемжи Осман империясын Османлы Түрік империясы деп атап, оның Түркістанмен байланысын зерттеген және түркістандықтардың сол уақытта Энвер Пашаны «құтқарушы» ретінде қабылдағанын атайды. Осы мәселелерді саралай келе, екінші тарауда көне заманнан большевиктердің революциясына дейін Ресей империясының Азиядағы саясаты мен Түркістан өңірін отарлауының барысын айқындаған. Али Бадемжинің еңбегінің басым бөлігі болжауға негізделген, фактологиялық материалдардың аздығы салдарынан еңбегінде жасаған тұжырымдары

да бір жақты жасалған. Оның пайдаланған деректерінің шынайылық дәрежесі ғылыми тұрғыдан анықталмағандықтан, еңбегі күмән тудырады. Дегенмен Али Бадемжинің аталған жұмысында пайдаланған түрік деректері құнды. Мәселен, Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы Энвер Паша мен құрбашылар арасындағы ымыралы ұстанымның айқындалуы, түркі халықтарының сол уақыттағы өзара ымақтастығының бет пердесі мен жағдайын жазған.

Нәтижелер

Түркиялық деректердің ішкі мазмұнына қарағанда Анадолы және Ресей отарына енген түркі-мұсылман халықтарының XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бірінші ширегіндегі саяси және ұлттық ынтымақтастығын этникалық мағынада «ұлттық күрес» деп қарау дұрыс болмас еді. Бұның шынайы сипатын бағалай отырып, сол кездегі қоғамның әлеуметтік құрылымы мен көңіл-күйін ескеру қажет дегенді меңзетеді¹. XIX ғасырдың аяғында Ресейге тәуелді болған түркі-мұсылман халықтары бір-бірінің саяси өмірінен бейхабар еді және өзара ынтымақтастықты күшейту үшін олардың инфрақұрылымы мүмкіндік бермеді деген ойды алға тартады. Сол себепті Анадолы түріктеріне қарағанда, Ресей империясының құрамындағы түркі халықтарының арасында ынтымақ та, бір ұлттың бірегейлік санасы да болған жоқ деген мәселені нақты ортаға салуда. Тіпті түркі халықтарының арасындағы оқымыстылардың өздері бірінші кезекте «мұсылманбыз» деп, екіншіден рулық тегін алға тартып отырды, сонымен қатар трайбалистік ерекшеліктерімен айналысты деген деректер де кездеседі².

Шын мәнінде, Ресей империясының терминологиясы мен идеологиясына енген «Ресейлік түріктер немесе мұсылмандар» ұғымы XX ғасырдың бірінші ширегіне дейін өз ықпалын арттырып отырды. Осыған байланысты түркиялық деректерде кездесетін діни дискурста Ресей түркі-мұсылмандарының мәдени және саяси қызметінде жан-жақты рөл атқаратыны байқалады. ТР П-МММ-ның мұрағат қорларында кездесетін 50-қордан табылған ресми құжатта: «*Ресейдің қалаларында жүзеге асқан мұсылман съездерінде қаралған негізгі мәселелердің бірі діни басқармаларды реформалау болды. Ресейдің құрамындағы мұсылмандар ойлаған автономия ұзақ уақыт бойы діни шеңберде ойластырылды. Діни дискурс аясында әйелдер құқығы мәселесі де сөз болды. Ал сол уақытта түркі-мұсылман халықтарының ағарту саласындағы ынтымақтастықты дәріптеген Ысмайыл Гаспыралы мен Юсуф Акчура медресе реформасы мен саяси автономияны діни шеңберде ойлады*», – делінген³. Осы деректің шынайылық дәрежесін анықтау мақсатында Юсуф Ақшораның ғылыми-саяси өміріне байланысты еңбектері сараланды. Оның тәуелсіздік пен түркі халықтарының ынтымақтастығы мәселесіне қатысты «Қазан мухбири» газетінде жариялаған мақаласы талданды. Мақаланың ішкі мазмұнындағы ойлары жоғарыдағы деректің мазмұнымен сай келеді. Юсуф Ақшора Ресейдегі түркі-мұсылман халықтарының тәуелсіздіктеріне қол жеткізудің бірден-бір жолы – мұсылмандық бірегейлік, сонан соң бостандық екендігін айтқан (Акçураoғлу, 1906: 2-3).

¹ ТР П-МММ, 50 қор, 1 тізбе, 29 іс, 4 п.

² ТР П-МММ, 50 қор, 1 тізбе, 31 іс, 54 п.

³ ТР П-МММ, 50 қор, 1 тізбе, 31 іс, 61-62 пп.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бірінші ширегіндегі түркі халықтарының өзара ынтымақтастығына байланысты деректер мен зерттеулер алуан түрлі. Мәселен, әзербайжандар мен қазақтарды өзара салыстырғанда, Қазан татарларының исламға және мұсылмандыққа деген ынтасы басымырақ болды деген мәліметтер кездеседі. Бұл деректердің мазмұнында ұзақ жылдар бойы Ресей империясы мен православиелік христиандардың діни қысымына ұшыраған Қазан халқы ұлттық бірегейліктің орнына мұсылмандық болмысты қорған ретінде пайдаланғандығы айтылады. Юсуф Ақшораның 1909 жылы жарық көрген зерттеуінде *«II Екатеринаның толерантты саясаты Қазан татарларына белгілі бір дәрежеде діни бостандықты берді. Бірақ XIX ғасырдың ортасында басталған діни қысымдар оларды (татарларды) қайтадан консервативті позицияға түсірді. Татарлар Ресейдегі басқа дін өкілдерімен ынтымақтастыққа ұмтылуға тырысты. Сондықтан Қазан татарларының ұлттық санасы негізінен ислам дініне негізделді, өйткені олардың «ұлттық» болмысын сақтауда ислам үлкен рөл атқарды»,* – деген ойлары осыған дәлел бола алады (Ақсұраоғлу, 1909: 201-204).

Ресей империясының отарына айналған түркі-мұсылман халықтарының ынтымақтастық мәселесі XX ғасырдың басындағы мұсылмандық съездермен тығыз байланысты. Ол туралы Түркия деректері мен тарихнамасында бірқатар материалдар кездеседі. Сол кезде «Ресей түркі-мұсылмандарының» ұлттық және діни ерекшеліктері бір-бірімен астасып жатқаны белгілі. Осыған байланысты 1906 жылы «Тәржіман» газетінің 18-санында жарияланған Ысмайыл Гаспыралының мақаласында: *«Ресей құрамындағы түркі-мұсылман халықтары өздерін сипаттау үшін «мұсылман» терминін кеңінен қолданған. III-Съезд хаттамасында айтылғандарды қарастырсақ, Ресей татарлары, Қазан мұсылмандары және жалпы Ресей мұсылмандары деген терминдердің жиі қолданылатыны байқалады. Съездер «Бүкіл Ресей мұсылмандары» деген атпен өтті. Түркі халықтары туралы сөз болғанда «қырымдық, кавказдық, қазақтық, түркістандық мұсылмандар» деген ұғым пайдаланылды. Татар-башқұрттар үшін «Еділ бойы мұсылмандары» немесе «Ішкі Ресей мұсылмандары» деген терминдер қолданылды. Зиялылар бірлік идеясын айтқанда, Ресейдегі мұсылман халықтарының бірлігін меңзеген»,* – деген ойлары кездеседі (Gaspıralı, 1906: 1-2). Автордың жазған мәселесін Юсуф Акчура да нақты атап өткен. Оның түркі-мұсылман халықтары көшбасшылары жайлы: *«ұлттық болмысқа негізделген саяси одақ құру керек»,* – деген пайымында *«ұлт»* деген этникалық мағына емес, *«мұсылмандық»* бізді біріктіреді деген түсінік жатыр. Ал Юсуф Ақшораның *«миллиет-и Исламие»* деген ойларынан оның әлі де діни мағынада ұлттық бірегейлік пен ынтымақтастықты меңзегені байқалады (Ақсұраоғлу, 1915: 2752-2756).

XX ғасыр тоғысында мұсылмандық бірегейлік мәселесі дерлік Ресейдің құрамындағы түркі-мұсылман халықтарының басты құралы еді. Уақыт өте келе зиялылар арасында мұсылман болмысымен аралас татар және түрік болмысы алға шыға бастады. Ағарту саласындағы реформаторлар мен «исламшыл» зиялылар өздерінің діни болмыстарын исламмен байланыстырды. Осыған қарамастан, реформаторлар арасында түрік болмысына баса мән бергендер де болды. Солардың арасында Ризаеддин Фахреддин татар-башқұрт халықтары туралы айтқанда: *«Біз солтүстік түрікпіз»,* - деп, түріктерді *«кавм-и неджиб»* (асыл тайпа) деп атаған (Rızaeddin Fahreddin, 1907: 24).

Түркия деректері мен тарихнамасында Ресейдегі «түрікшілдік» әрекеті жан-жақты зерттелген. Әли Мердан Топчубашының зерттеулеріне қарағанда, XX ғасырдың басында

түркі-мұсылман халықтарының ынтымақтастығы мәдени салада басым болды. Ресей мен Анадолыдағы түркі халықтары өздерінің саяси-мәдени күресін түрлі жиындар мен съездерде білдіре бастады. Әли Мердан Топчубашының 1905 жылы өткен бірінші құрылтайда сөйлеген: «Біз түрікпіз, тегіміз бір, дініміз бір», – деген сөздері түркі-мұсылман халықтарының ұлттық бірегейлігінің қалыптаса бастағандығын көрсетеді (Bigiev, 1906). Ресей мұсылмандарының III Құрылтайында идеялық ынтымақтастықтың көрінісі ретінде түрікшілдік мәселесі ерекше орын алды. Съезде қабылданған маңызды шешімдердің бірі білімнің ортақ түрік тілінде болуы туралы шешімнің қабылдануы мен Ризаеддин Фахреддиннің: «ана тілі – түрік тілі», – деген пайымы осының дәлелі бола алады (Rızaeddin, 1917: 513-517).

1905 жылғы ақпан революциясы және қазан төңкерісінен кейінгі екі жылда Ресей империясы құрамындағы түркі-мұсылман халықтарының арасындағы ұлттық болмысқа байланысты пікір-таластар азайып, түріктік бірлік идеясы белең алды. Түркия тарихнамасында Ресей түркі-мұсылман халықтарының зиялылар қауымы мазхаб тұрғысынан сүнниттік және шиіттік деп екіге бөлінетін айырмашылықты жою үшін байыпты талпыныс жасады деген ойлар айтылған (Darga, 2007).

Жалпы алғанда, Түркияның деректері мен тарихнамасы Ресейдің отарында қалған және Анадолы жерлерінде өмір сүрген түркі-мұсылман халықтарының өзара ынтымақтастығы агрессиялық сипатта емес, керісінше сауатты саяси-мәдени аяда жүзеге асқандығын көрсетеді. Әсіресе Ресейде 1904-1917 жылдар аралығында түркі-мұсылман халықтары бес ірі съезд ұйымдастырған кезеңде медреселерді жетілдіру, діни басқармаларды қайта құру, мұсылман әйелдерінің қоғамдық өмірге қатысуын қамтамасыз ету сияқты мәдени-әлеуметтік мәселелер талқыланып, шешімдер қабылданды. «Иттифак-үл-муслимин» («Одақ») деген мықты партия құрылып, Ресейде тұратын түркі халықтарының бірлігі қағидасы қабылданды. Сонымен қатар Ресей Думасына түркі халықтарынан мүмкіндігінше көп депутаттарды жіберуге және түркі-мұсылмандардың Ресейдің саяси өміріне белсенді араласуын қамтамасыз етуге күш салынды.

Қорытынды

XXI ғасырда саяси-экономикалық қысымдардың мазмұны өзгерсе де, тәуелсіздікке қол жеткізген түркі халықтары мен Анадолы түріктері арасындағы діни, этникалық және мәдени байланыстар үнемі жалғасын тауып келді. Оны біз түркиялық деректер мен тарихнамалық негізден байқап, саралап отырмыз. Түркиялық зерттеушілер мен деректер көрсеткеніндей, Анадолы түріктері мен кезінде Ресей империясының құрсауында қалған түркі-мұсылман халықтары арасында діни бауырластық сезімдері мен тектік сананы қалыптастыру үдерісін 1870 жылдардан бастауға болады деген ойды алға тартып отыр. Бұл қарым-қатынастардың дамуына Қырым, Еділ, Түркістан қажылары, Ресейге барған мұсылман студенттері мен Османлы ұстаздары ықпал етті. Түрік халықтары арасында қалыптасқан бұл жақындықтар Ресейді алаңдатып, оларды алдын алу мақсатында талай айла-тәсілдер ойластырылды. 1907 жылдың ортасынан бастап Ресейде бостандықтар шектеліп, езгі жүйесі қалпына келтірілді. Ұлттық мақсаттарды ұстанған Ресейдің отарына енген түркі-мұсылман зиялыларының соңынан тәуелсіздік идеялары ерді, оған қарсы Қырым, Еділ-Орал және Түркістан мектептері

мен медреселерінде жұмыс атқарған Османлы мүдәрістері «түрік эмиссарлары» атағын алып, қызметтерінен босатылды, басым бөлігі саяси қуғынға ұшырады. XIX ғасырдың соңғы ширегінен бастап, әсіресе, 1908 жылдан кейін Ыстамбұл Қырым, Еділ-Орал, Сібір, Кавказ және Түркістан зиялыларын тартатын орталыққа айналды. Білім алу үшін немесе саяси босқын ретінде келген бұл зиялылардың интеллектуалдық қаруы күшті болды. Олар құрған бірлестіктерімен және шығарған журналдарымен Османлы елінің мәдени өмірін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Ресейден келген түрік зиялылары Ресейде ықпалды болған әдеби, саяси және қоғамдық қозғалыстардың ықпалында тәрбиеленді. Олар әйелдер құқығы, білім беру реформасы және діни реформалар бойынша мол тәжірибе жинаған еді. Сондықтан Ресей империясы құрсауында қалған түркі-мұсылман халықтары Осман қоғамындағы кемшіліктерге басқа көзқараспен қарады. Деректерге қарағанда, түркі халықтарының тығыз байланыстары мен ынтымақтастығы 1908-1914 жылдар аралығында жоғары деңгейге көтерілді, соның арқасында терең мәдени өзара әрекеттестік пайда болды.

Құлдырауға бет бұрып бара жатқан Османлы елінің білім жүйесі мен ұлттық болмысының жаңа сипатта дамуына татар-башқұрт, Қырым, Кавказ және Түркістан өңірінен барған зиялылар елеулі әсерін тигізді. Мәселен, Ысмайыл Гаспыралы Османлы еліне бастауыш мектептерде жаңа әдіспен білім беруді таратуға қатысты ұсыныстар жасады. Юсуф Акчура білім жүйесіне қатысты түбегейлі сын айтып, оны шешу жолдарын ұсынды. Оның пікірінше, Османлы мемлекетінің саяси-әлеуметтік институттары жаңарған кезде медреселерді қайта құрылымдауға елеулі әрекет жасалмағаны үлкен қателік болды. Солтүстік түріктердің білім реформасында кең тәжірибесі бар екенін білдірген Акчура Османлылардың бұл мәселедегі кемшіліктеріне және Османлы мектептерінің схоластикалық санасына назар аударды. Әбдурашид Ибрахим болса, Дарүлфүнун шәкірттерінің мінез-құлқына түбегейлі сын айтты. Ол өзінің Ресейдегі білім беру тәжірибесімен салыстыра отырып, Османлы мемлекетіндегі жоғары білімінің кемшіліктерін сынады. Дәл сол ынтымақтастық Орталық Азиядағы түркі-мұсылман халықтарының арасында көрініс тапты. Ысмайыл Гаспыралы мен II-Абдулхамид кездескен соң, Түркістан өңірінде зайырлы білім беру мақсатында көптеген түркиялық мүдәрістер далалық аймақтардағы мектептер мен медреселерде қызмет атқарды.

Бірінші дүниежүзілік соғыстың басталуымен Османлы мемлекеті мен Ресейдің құрсауындағы түркі-мұсылман халықтары арасындағы қарым-қатынастар шектелді. Соғыстан кейін екі елде де пайда болған жаңа саяси оқиғалар олардың мүдделеріне терең әсер етті. Большевиктер Еділ-Оралда және басқа да түркілердің өмір сүрген аймақтарында түбегейлі қайта құру саясатын жүргізді. Большевиктер атеистік саясатын шарпып, жәдидтік зиялылар жасамақ болған ұлттық бірегейлік пен түркілік бастамаларын жоюға кірісті. Баспалар, газеттер, мектептер мен медреселер жабыла бастады. Жаңадан құрылған автономиялық совет республикаларындағы мәдени қызмет тек сол республиканың шекарасымен шектелді. Түркілік идеялар мен түркі халықтарының өзара ынтымақтастық мәселелері ұлт болу санасынан арыла бастады, оның орнына «орыс адамын» меңзететін «советтік азамат» түсінігі сіңіріле бастады. Түркиямен байланыс үзіле бастады, советтік мектептер мен ЖОО-да Түркияны жау мемлекет деп оқытты. Түрік зиялыларының эмиграциядағы мәдени әрекеттеріне шектеу қойдыру үшін, Түркияға саяси қысым жасалды. Баста Ресей, сонан соң Кеңес өкіметі

отарында қалған түркі халықтарына немқұрайлы қарау, жалтару саясаты империяның құлауына дейін жалғасты.

Әдебиет

Ибрагимов М., 2005. Религиозное обновление в тюркском мире (1850-1917): пер. с тур. Мараш Ибрагим. Казань: Иман. 200 с.

Ливен Д., 1999. Русская, имперская и советская идентичность // Европейский опыт и преподавание истории в постсоветской России. Москва. 299 с.

Литвинов М.М., 1938. В борьбе за мир. Москва: Партиздат ЦК ВКП(Б). 196 с.

Akçora Y., 1978. Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi. İstanbul: Özdemir Basımevi. 253 s.

Akçuraoğlu Y., 1909. Rusya'da Sâkin Türklerin Hayât-ı Medeniye. Fikriye ve Siyasiyelerine Dair, Sırât-ı Müstakîm, II/39. S. 201-204.

Akçuraoğlu Y., 1906. Meşrutiyet-i Avamiye ve Müsülmanlar. «Kazan Muhbiri». Sayı 34 (8 Fivral). S. 2-3.

Akçuraoğlu Y., 1915. Rusya'da Sâkin Müslümanların Mahalle ve Müftülük Teşkilatı: Bu Teşkilatı İslahata Dair Arzu ve Teşebbüsler. Türk Yurdu, IX/1 (10 Eylül 1331). S. 2752-2756.

Akın R., 2002. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma devri ve Türkçülük hareketi, 1908-1918. Ankara: Der Yayınları. 320 s.

Andican A. Ahat, 2009. Osmanlı'dan günümüze Türkiye ve Orta Asya. İstanbul: Doğan Kitap. 625 s.

Aydemir Ş.S., 2019. Enver Paşa (Cilt 3) Makedonya'dan Ortaasya'ya. İstanbul: Remzi kitabevi. 672 s.

Bademci A., 2019. Kendi Arşiv Belgelerine Göre 1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi. Basmacılar. Ankara: Kamer Yayınları. 493 s.

Baysun A.R., 2006. Türkistan İstiklal Hareketleri ve Enver Paşa. İstanbul: Doğu kitaphanesi. 222 s.

Bigiev M.C., 1906. Umum Rusya Müsülmanlarının 3'ncü Resmî Nedveleri. Kazan. 243 s.

Bozkurt G.S., 2008. 1905-1907 Yillari Rusya Muslumanlarinin Siyasi Kimlik Arayisi. İstanbul: Doğu Kütüphanesi. 478 s.

Çokayoğlu M.Y., 1972. Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu. İstanbul: Yaş Türkistan yayını. 166 s.

Çokayoğlu M., 1927. Türkistan Meselesi «Yeni Türkistan» dergisi. İstanbul. 8 s.

Darga M., 2007. Mehmet Emin Efendi İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat. İstanbul. 197 s.

Devlet N., 1987. Dünyada Türklük araştırmaları ve Türkiye. İstanbul: Fatih Yay. 134 s.

Devlet N., 1987. Dünyada Türklük araştırmaları ve Türkiye. İstanbul: Fatih Yay. 134 s.

Ergin M., 1964. Dede Qurqut Kitabı. Ankara: Ankara Üniversitesi basımevi. 217 s.

Erşanın S., 2007. Türkistan'da İslam ve Müslümanlar. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 36 s.

Gaspıralı İ., 1906. Üçüncü Şûrâ-yı İslam. Tercüman Gazetesi (18 Avgust). S. 1-2.

Gökalp Z., 2019. Türkçülüğün Esasları. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları. 182 s.

Hayit B., 1962. Komünist Emperyalizmi Karşısında Türkistan. İstanbul: Toprak Dergisi Yayınları.

Hayit B., 1975. Türkistan Rusya ile Çin Arasında. İstanbul: Otağ yayınları. 437 s.

İbrahim A., Ertuğrul Ö., 2003. Âlemi-i İslâm ve Japonya'da islâmiyet'in yayılması – Türkistan, Sibiryâ, Moğolistan, Mançurya, Japonya, Kore, Çin, Singapur, Uzak Hind adaları, Hindistan, Arabistan, Dâru'l-Hilafe. İstanbul: İşaret. 1288 s.

Kazakbalası G.C., 1980. Göçten Sonra. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. 320 s.

Kırımlı H., 2016. Kırım'daki Kırım Tatar (Türk İslam) Mimarı Yadigarları. İstanbul: Başbakanlık yurt dışı türkler. 880 s.

Kurat A.N., 2014. Rusya Tarihi. Başlangıcından 1911'ye Kadar. İstanbul: Türk Tarih Kurumu. 537 s.

- Lewis B., 2016. İslam ve Batı. Ankara: Akılçelen Yayınları. 352 s.
- Maksudi S., 1934. Orta Asya Türk Devletler. Ankara: Türk Tarihinin Anahatları Serisi. 50 s.
- Mardjani Sh., 1864. Ğurfetü'l-havâkînli 'urfeti'l-havâkîn. Kazan. 36 s.
- Rızaeddin F., 1917. Şeyh Cemaleddin, Şûrâ, X/24 (Dikabr). S. 513-517.
- Rızaeddin F., 1907. İslamlar Hakkında Hükûmet Tedbirleri. Orenburg. 245 s.
- Sabyrgaliev N.B., 2022. Confessional policy of the Russian Empire in the western part of Kazakhstan (mid XIX – early XX centuries). Turkic Studies Journal. 2 (Vol. 4). P. 86-95. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-86-95>
- Sarınay Yu., 2005. Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar). T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Ankara. 277 s.
- Sefercioglu N., 2005. Tanıdığım Ünlü Türkçüler. İstanbul: Ötüken Neşriyat. 312 s.
- Taneri A., 1983. Türk Kavramının Gelişmesi. Ankara: Ankara Üniversitesi. 262 s.
- Taneri A., 1993. Türk Devletler Geleneği. Dün-Bugün. İstanbul: Milli Eğitim bakanlığı Yayınları. 262 s.
- Togan Z.V., 1981. Tarihte Usul. İstanbul: Enderun yayınları. 350 s.
- Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu bildirimleri: 23-26 Mayıs, 1996. Erciyes Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi. 614 s. ISBN 10: 9758013289.
- Üstel F., 2010. Türk Ocakları (1912-1931): İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği. İstanbul: Karton Kapak. 422 s.

Reference

- Ibragimov M., 2005. Religioznoe obnovlenie v turkskom mire (1850 - 1917) [Religious renewal in the Turkic world (1850 - 1917)]: translation from turkish. Marash Ibragim. Kazan: Iman. 200 p. [in Russian].
- Liven D., 1999. Russkaya, imperskaya i sovetskaya identichnost. Evropeiskii opyt i prepodavaniye istorii v postsovetskoi Rossii [Russian, Imperial and Soviet Identity. The European Experience and History Teaching in Post-Soviet Russia]. Moscow. 299 p. [in Russian].
- Litvinov M.M., 1938. V borbe za mir [In the struggle for peace]. Moscow: Partizdat TsK VKP(B). 196 p. [in Russian].
- Akçora Y., 1978. Türkçülük. Türkçülüğün Tarihi Gelişimi [Turkism. Historical Development of Turkism]. İstanbul: Özdemir Basımevi. 253 p. [in Turkish].
- Akçuraoğlu Y., 1909. Rusya'da Sâkin Türklerin Hayât-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dair, Sırât-ı Müstakîm [On the Life, Civilisation, Intellectuality and Politics of Turks Residing in Russia, Sırât-ı Müstakîm], II.39. P. 201-204. [in Turkish].
- Akçuraoğlu Y., 1906. Meşrutiyet-i Avamiye ve Müsülmanlar [Constitutionalism and Muslims]. Sayı 34 (8 Fıvral). «Kazan Muhbiri». P. 2-3. [in Turkish].
- Akçuraoğlu Y., 1915. Rusya'da Sâkin Müslümanların Mahalle ve Müftülük Teşkilatı: Bu Teşkilatı İslahata Dair Arzu ve Teşebbüsler [The Municipality and Muftiate Organisation of the Muslims Residing in Russia: Desires and Attempts to Reform this Organisation]. Türk Yurdu. IX.1 (10 Eylül 1331). P. 2752-2756. [in Turkish].
- Akın R., 2002. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma devri ve Türkçülük hareketi, 1908-1918 [The disintegration period of the Ottoman Empire and the Turkism movement, 1908-1918]. Ankara: Der Yayınları. 320 p. [in Turkish].
- Andican A. Ahat, 2009. Osmanlı'dan günümüze Türkiye ve Orta Asya [Turkey and Central Asia from the Ottoman Empire to the present]. İstanbul: Doğan Kitap. 625 p. [in Turkish].

- Aydemir Ş.S., 2019. Enver Paşa (Cilt 3) Makedonya'dan Ortaasya'ya [Enver Pasha (Volume 3) From Macedonia to Central Asia]. İstanbul: Remzi kitabevi. 672 p. [in Turkish].
- Bademci A., 2019. Kendi Arşiv Belgelerine Göre 1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi [Turkestan National Independence Movement 1917-1934 According to Own Archive Documents]. Ankara: Kamer Yayınları. 493 p. [in Turkish].
- Baysun A.R., 2006. Türkistan İstiklal Hareketleri ve Enver Paşa [Turkistan Independence Movements and Enver Pasha]. İstanbul: Doğu kitaphanesi. 222 p. [in Turkish].
- Bigiev M.C., 1906. Umum Rusya Müsülmanlarının 3'ncü Resmî Nedveleri, Kazan [3rd Official Nedva of the All-Russian Muslims]. Kazan. 243 p. [in Turkish].
- Bozkurt G.S., 2008. 1905-1907 Yillari Rusya Muslumanlarinin Siyasi Kimlik Arayisi [The Search for Political Identity of Russian Muslims in 1905-1907]. İstanbul: Doğu Kütüphanesi. 478 p. [in Turkish].
- Çokayoğlu M.Y., 1972. Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu [Mustafa Çokayoğlu by His Wife]. İstanbul: Yaş Türkistan yayını. 166 p. [in Turkish].
- Çokayoğlu M., 1927. Türkistan Meselesi «Yeni Türkistan» dergisi [Turkestan Issue "Yeni Turkestan": magazine]. İstanbul. 8 p. [in Turkish].
- Darga M., 2007. Mehmet Emin Efendi İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat [Mehmet Emin Efendi Travelling from Istanbul to Asia Vusta]. İstanbul. 197 p. [in Turkish].
- Devlet N., 1987. Dünyada Türklük araştırmaları ve Türkiye [Turkish studies in the world and Turkey]. İstanbul: Fatih Yay.134 p. [in Turkish].
- Devlet N., 1987. Dünyada Türklük araştırmaları ve Türkiye [Turkish studies in the world and Turkey]. İstanbul: Fatih Yay. 134 p. [in Turkish].
- Ergin M., 1964. Dede Qurqut Kitabı [Dede Qurqut Book]. Ankara: Ankara Üniversitesi basımevi. 217 p. [in Turkish].
- Erşanin S., 2007. Türkistan'da İslam ve Müslümanlar [Islam and Muslims in Turkestan]. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 344 p. [in Turkish].
- Gaspıralı İ., 1906. Üçüncü Şûrâ-yı İslam [Third Shura-Islam]. Tercüman Gazetesi (18 Avgust). P. 1-2. [in Turkish].
- Gökalp Z., 2019. Türkçülüğün Esasları [The Principles of Turkism]. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları. 182 p. [in Turkish].
- Hayit B., 1962. Komünist Emperyalizmi Karşısında Türkistan [Turkestan in the Face of Communist Imperialism]. İstanbul: Toprak Dergisi Yayınları. 36 p. [in Turkish].
- Hayit B., 1975. Türkistan Rusya ile Çin Arasında [Turkestan between Russia and China]. İstanbul: Otağ yayınları. 437 p. [in Turkish].
- İbrahim A., Ertuğrul Ö.p, 2003. Âlemi-i İslâm ve Japonya'da islâmiyet'in yayılması – Türkistan, Sibiryâ, Moğolistan, Mançurya, Japonya, Kore, Çin, Singapur, Uzak Hind adaları, Hindistan, Arabistan, Dâru'l-Hilafe [The spread of Islam in the Islamic world and Japan - Turkestan, Siberia, Mongolia, Manchuria, Japan, Korea, China, Singapore, Far Hind islands, India, Arabia, Dâru'l-Hilafah]. İstanbul: İşaret. 1288 p. [in Turkish].
- Kazakbalası G.C., 1980. Göçten Sonra [After the Migration]. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. 320 p. [in Turkish].
- Kırımlı H., 2016. Kırım'daki Kırım Tatar (Türk İslam) Mimarı Yarığarları [Crimean Tatar (Turkish-Islamic) architects in Crimea]. İstanbul:Başbakanlık yurt dışı türkler. 880 p. [in Turkish].
- Kurat A.N., 2014. Rusya Tarihi. Başlangıcından 1911'ye Kadar [History of Russia. From the Beginning to 1911]. İstanbul: Türk Tarih Kurumu. 537 p. [in Turkish].
- Lewis Bernard, 2016. İslam ve Batı [Islam and the West]. Ankara: Akılçelen Yayınları. [in Turkish].

Maksudi S., 1934. Orta Asya Türk Devletler [Central Asian Turkish States]. Ankara: 352 p. Türk Tarihinin Anahatları Serisi. 50 p. [in Turkish].

Mardjani S., 1864. Ğurfetü'l-havâkînli 'urfeti'l-havâkîn. Kazan. 36 p. [in Turkish].

Rızaeddin F., 1917. Şeyh Cemaleddin, Şûrâ, X.24 (Dikabr). P. 513-517. [in Turkish].

Rızaeddin F., 1907. İslamlar Hakkında Hükûmet Tedbirleri [Government Measures against Muslims]. Orenburg. 245 p. [in Turkish].

Sabyrgaliev N.B., 2022. Confessional policy of the Russian Empire in the western part of Kazakhstan (mid XIX – early XX centuries). Turkic Studies Journal. 2 (Vol. 4). P. 86-95. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-86-95>

Sarıay Y. 2005 Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar) [Ottoman-Turkistan Relations with Documents (XVI-XXth Centuries)]. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Ankara. 277 p. [in Turkish].

Sefercioğlu N., 2005. Tanıdığım Ünlü Türkçüler [Famous Turkicists I Know]. İstanbul: Ötüken Neşriyat. 312 p. [in Turkish].

Taneri A., 1983. Türk Kavramının Gelişmesi [Development of the Turkish Concept]. Ankara: Ankara Üniversitesi. 262 p. [in Turkish].

Taneri A., 1993. Türk Devletler Geleneği. Dün-Bugün [Turkish State Tradition. Yesterday and Today]. İstanbul: Milli Eğitim bakanlığı Yayınları. 464 p. [in Turkish].

Togan Z.V., 1981. Tarihte Usul [Method in History]. İstanbul: Enderun yayınları. 350 p. [in Turkish].

Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu bildirileri: 23-26 Mayıs, 1996 [Proceedings of the Symposium on the Intellectuals of the Turkic World Who Served the Establishment and Development of the Republic of Turkey: 23-26 May, 1996]. Erciyes Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Merkezi. 614 p. ISBN 10: 9758013289. [in Turkish].

Üstel F., 2010. Türk Ocakları (1912-1931): İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği [Turkish Hearths (1912-1931): Turkish Nationalism from Empire to Nation-State]. İstanbul: Karton Kapak. 422 p. [in Turkish].

*M. Egamberdiyev^a

^a*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan*

E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

A.M. Azmukhanova^b

^b*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan*

E-mail: aiiaz67@mail.ru

Some aspects of cooperation of the Turkic peoples determined in Turkish sources and historiography (the end of 19th – first quarter of the 20th centuries)

Abstract. The end of the 19th - the first quarter of the 20th centuries is characterized by a heavy burden in the history of the Turkic peoples: the policy of spiritual colonization of Tsarist Russia was in full swing, the Jadid and Turkic movements were gaining strength, the Turkic peoples strengthened their solidarity within the framework of these ideas, as a result of two revolutions, the entire structure

of Russia's imperialist policy changed, the Bolshevik policy of atheism, famine and repression was implemented. This period has been comprehensively studied in domestic historiography and its «blank pages» continue to be revealed today. However, this historical period has not yet been studied in the sources and historiography of Turkey, which is a fraternal country. The main sources of the chronological period we have chosen are preserved in the archives of the Prime Minister of the Republic of Turkey, the Ottoman state libraries and the rare collections of the National Library in Ankara. Studies and historiographical bases connected with the problems of the Turkic peoples' cooperation were considered from two perspectives.

The main purpose of the article is a comprehensive analysis of the Turkic peoples' cooperation since the end of the 19th – first quarter of the 20th centuries in Turkish sources and historiography. To achieve this goal, Turkish sources and materials stored in the archives were classified by comparative analysis, and on this basis the problems of Jadid movement, Turkism and Islam, Muslim issues, national identity, and political-cultural struggle based on the principle of historicism were analyzed.

Keywords: Turkey, Ottoman state, Russian Empire, sources, historiography, Turkic peoples, cooperation.

***М.Ш. Эгамбердиев^а**

*^аКазахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан
E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com*

А.М. Азмұханова^б

*^бЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
E-mail: aiaz67@mail.ru*

Некоторые аспекты сотрудничества тюркских народов в турецких источниках и историографии (конец XIX – первая четверть XX вв.)

Аннотация. Конец XIX – первая четверть XX вв. характеризуется тяжелым бременем в истории тюркских народов: полным ходом шла политика духовной колонизации царской России, набирали силу джадидское и тюркистское движение, тюркские народы усилили свою солидарность в рамках этих идей, в результате двух последовательных революций изменилась вся структура имперской политики России, была реализована большевистская политика атеизма, голода и репрессий. Данный период изучен в отечественной историографии, но сегодня всесторонне продолжают открываться его «белые» пятна. Этот исторический период еще не изучен в источниках и историографии Турции, которая является братской страной. Основные источники выбранного нами хронологического периода сохранены в архивах Премьер-министра Турецкой Республики, концелярии Османского государства и редких фондах Национальной библиотеки в Анкаре. Исследования и историографические основы, связанные с проблемами сотрудничества тюркских народов, рассматриваются в статье в двух аспектах.

Основная цель статьи – комплексный анализ сотрудничества тюркских народов с конца XIX – первой четверти XX вв. в турецких источниках и историографии. Для достижения поставленной цели турецкие источники и материалы, хранящиеся в архивах, были классифицированы путем

сравнительного анализа и на основе этого были проанализированы проблемы джадидского движения, тюркизма и ислама, мусульманской проблематики, национальной идентичности и политико-культурной борьбы на основе принципа историзма.

Ключевые слова: Турция, Османское государство, Российская империя, источники, историография, тюркские народы, сотрудничество.

Авторлар туралы мәлімет:

Эгамбердиев Мырзахан Шарипбайұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қарасай батыр көшесі, 95, Алматы, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>

Scopus ID: 56027210000

Азмұханова Айман Махсотқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0001-9535-7851>

Scopus ID: 57192914101

Information about authors:

Mirzahan Sh. Egamberdiyev, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, 95 Karasai Batyr str, Almaty, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>

Scopus ID: 56027210000

Azmukhanova Aiman Makhsotovna, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0001-9535-7851>

Scopus ID: 57192914101

Сведения об авторах:

Эгамбердиев Мирзахан Шарипбаевич, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент), Казахский национальный университет имени аль-Фараби, ул. Карасай батыра, 95, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0002-1022-0483>

Scopus ID: 56027210000

Азмұханова Айман Махсотовна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (доцент), Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0001-9535-7851>

Scopus ID: 57192914101

Қазақтардың мәдениеті мен өнері/Culture and Art of the Kazakhs/
Культура и искусство казахов

The features of steppe civilization in the works
of Shokan Ualikhanov

*A.T. Serubaeva^a, T.S. Kalenova^b

^aM.Kh. Dulati Taraz Regional University, Taraz, Republic of Kazakhstan
(E-mail: serubaeva_aurika@mail.ru)

*Corresponding author: serubaeva_aurika@mail.ru

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: kalenovats@mail.ru)

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:

Shokan Ualikhanov, steppe civilization, nomads, Kazakhs, Kyrgyz, oral literature, genealogy, tribe, written sources.

IRSTI 03.20

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-92-109>

This research paper delves into the intricacies of steppe civilization as elucidated within the works of Shokan Ualikhanov, a distinguished Kazakh scholar and ethnographer of the 19th century. Employing primary sources including Ualikhanov's original compositions, translated materials, and correspondence, alongside secondary sources, the study meticulously dissects Ualikhanov's examination of the Kazakh ethnogenesis. This encompasses an exploration of the etymology of the term «Kazakh,» the development of the Kazakh ethnic group and the Kazakh Khanate, and the underlying structure of nomadic societies. The research underscores Ualikhanov's substantial contributions to historiography, underlining his profound grasp of the formation of the Kazakh populace and society, as well as his corrective influence on preceding scholarly inaccuracies. Ualikhanov's investigations into the history and culture of Turkic communities draw upon primary Eastern medieval sources, such as Kadyrgali Jalair's «Collection of Chronicles,» Abulgazy Bahadur's «Shajara-i Turk, and Muhammad Haidar Dulati's «Tarikhi-Rashidi.» Furthermore, he utilized manuscripts sourced from Kashgar, notably Tazkirah Sultan Sutuq Boghra Khan, Tazkirah Tughluq Temir Khan, Tazkirah Khojagan, Abu Muslim Maurizi. This paper highlights his pioneering effort in translating and interpreting the «Manas» epic's section titled «Koketai khannyn ertegisi» into Russian, marking a significant scholarly achievement.

Received 25 January 2023. Revised 30 January 2023. Accepted 25 August 2023. Available online 30 September 2023.

For citation:

A.T. Serubaeva, T.S. Kalenova The features of steppe civilization in the works of Shokan Ualikhanov // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No3. – P. 92-109. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-92-109>

Introduction

Shokan Chingisuly Ualikhanov, a prominent and internationally recognized Kazakh intellectual, holds a significant place in the study of Kazakh and Turkic cultures. His oeuvre constitutes a pivotal repository for investigating ethnogenesis, socio-political dynamics, spiritual-cultural facets, and historical-geographic intricacies within the context of Central Asia. The mid-19th century stands as a critical juncture in the history of Kazakhstan, a period during which Sh.Ualikhanov, the inaugural Kazakh scholar, forged his enlightened perspectives. His endeavors were dedicated to unraveling the historical narrative of the Kazakh people and presenting their cultural heritage to Russian and European audiences.

An instrumental figure in consolidating and comprehending Shokan Ualikhanov's legacy is Academician A. Margulan. His efforts in collecting, systematizing, and studying Ualikhanov's contributions underscore the reverence with which the scholar's name is held, particularly as a humanist, ethnographer, and historian. The establishment of the School of Shokan Studies, alongside the publication of scientific monographs and specialized research, attests to the enduring impact of Ualikhanov's lifework. His multifaceted lifepath, socio-political activism, and scholarly viewpoints have been subject to diverse analyses, each offering unique insights that have permeated scholarly discourse. However, it's paramount to recognize that as scientific knowledge continually evolves, novel methodological perspectives continually reshape our understanding of Shokan Ualikhanov's enduring scientific legacy.

This research endeavors to meticulously scrutinize Shokan Ualikhanov's contributions to the historiography of his era, with a specific focus on his elucidation of the Kazakh ethnic group's genesis, the etymology of the Kazakh ethnonym, and the establishment of the Kazakh Khanate. Despite inherent limitations, Ualikhanov's scholarly pursuits exhibited innovative methodological paradigms, rendering profound insights into the nuances of Kazakh and Turkic cultures. Central to this inquiry is Ualikhanov's proposition that the term «Kazakh» originally bore a social connotation, prior to its evolution into an ethnopolitical signifier. Furthermore, he underscored the clan-tribal framework as the cornerstone of Kazakh society, distinguishing it from the territorial constructs of settled civilizations. By holistically analyzing Ualikhanov's corpus, this study endeavors to illuminate the indelible impact of his contributions to the study of Central Asian cultures, affirming their relevance for contemporary and future scholars in the field.

Materials and methods

The present study is grounded in a meticulous analysis of primary and secondary sources, aimed at comprehensively exploring the legacy of Shokan Ualikhanov. Central to this investigation are the primary sources, notably the comprehensive five-volume compilation of Ualikhanov's corpus, originally published between 1984 and 1985 under the auspices of A. Margulan. This compendium was subsequently reissued in 2010, coinciding with the «Madeny Mura» state program, thereby ensuring its contemporary scholarly relevance. Within these volumes, Ualikhanov's original writings, translated materials, letters, and diaries converge, presenting an invaluable panorama of his intellectual evolution and personal experiences.

Supplementing the primary sources, the study draws upon the seminal theoretical work «Shokan Ualikhanov - Orientalist,» authored by R. Suleymenov and V. Moiseev, as well as an assortment of peer-reviewed research articles and monographs by other scholars. The analytical exploration of Shokan Ualikhanov's scientific legacy adheres to rigorous scholarly standards, grounded in historical authenticity, logical consistency, and methodological rigor. An intrinsic facet of this endeavor pertains to the intersection of individual contributions with the broader trajectory of human civilization. This study underscores the significance of acknowledging an individual's impact on scientific and cultural progress, thereby discerning their role in the broader canvas of civilization's development.

In summation, this research constitutes a significant scholarly endeavor characterized by its meticulous methodology. By delving into the life and intellectual pursuits of Shokan Ualikhanov, it unveils his profound contributions to the realms of science and culture. The methodological stringency observed throughout the study substantiates the reliability and validity of its findings, augmenting the existing scholarly discourse surrounding Shokan Ualikhanov and the historical tapestry of Central Asia.

The degree of research

The examination of Shokan Ualikhanov's life and scholarly contributions, encompassing both his scientific oeuvre and broader activities, found its origins within his lifetime. A pivotal milestone in this pursuit emerged with the publication of the 29th volume of the Russian Geographical Society in St. Petersburg in 1904. This pivotal work, titled «Sochinenia Chokana Chingisovicha Ualikhanova» (Writings of Chokan Chingisovich Ualikhanov), marked the inaugural step in the scholarly inquiry into his literary heritage (Ualikhanov, 1904).

Subsequently, during the Soviet era spanning from the 1950s to the mid-1980s, a pronounced surge in research endeavors devoted to Sh. Ualikhanov's life and scientific legacy took shape. A. Margulan emerged as a central figure in curating Sh. Ualikhanov's written legacy, culminating in the comprehensive publication of a five-volume compendium of his works between 1961 and 1972, followed by supplementary volumes in 1984 and 1985.

Within this context, it is noteworthy that Kh. Aidarova pioneered the scholarly exploration of Sh. Ualikhanov's biography, undertakings, and scientific perspectives among Soviet historians. Her dissertation (Aidarova, 1945: 198) stands as a pioneering endeavor in this realm. Furthermore, the scholarship encompassing Sh. Ualikhanov's multifaceted life and undertakings witnessed diverse analytical dimensions, including socio-political, economic, philosophical, and legal viewpoints. Notable figures such as K. Beysembiev, O.A. Segizbaev, A. Iskakov, G.M. Iskhakov, A.A. Atishev, D.I. Dulatova, O.A. Sultanyayev, G.R. Usenova, Ch.D. Turdaliyeva, S.K. Oteniazov, G.Sh. Valikhanova, I.R. Ishembetova, R.T. Tleukabylova, and J. Beisenbayuly not only advanced their academic pursuits through candidate and doctoral dissertations focused on Sh. Ualikhanov's corpus, but also enriched the broader tapestry of his exploration. Evidently, scholars from diverse scientific spheres have collectively enriched the inquiry into Sh. Ualikhanov's legacy.

In addition to academic contributions, expressions in the journalistic genre also came to the fore. S. Mukanov's creation of the novel «Akkan zhuldyz» (The Flashing Meteor) and other

literary endeavors dedicated to Shokan, along with S. Markov's historical and bibliographic exposition «Idushchiye k vershinam» (Reaching for the Heights), further highlighted the multidimensional approach taken to engage with Sh. Ualikhanov's narrative. Notable literary figures including S. Begalin, N. Bayandin, K. Bekhozhin, and I. Strelkova (Strelkova, 1990) contributed substantively through works like «Shokan asulary» (Shokan's Heights), «Azianin tungysh zertteushileri» (Asia's First Explorers), and comprehensive monographs. Moreover, the realm of poetry and literature commemorated Shokan's legacy through the compositions of Y.N. Bessonov and V.Ya. Yakubovich, exemplified by «Po vnutrennei Azii» (In Inner Asia), as well as A. Nurkatov's «Gasyr perzenti» (Man of the Century), among others.

In 1986, the preeminent orientalist literature publishing house, «Nauka,» headquartered in Moscow, issued a compilation of select works authored by Shokan Ualikhanov. This anthology was meticulously curated by B.E. Komekov, V.A. Moiseev, and V.N. Nastich (Valikhanov, 1986).

Subsequently, in the years 2010, a comprehensive five-volume compendium encompassing Sh. Ualikhanov's works was presented in the Kazakh language, during 1984-1985. Notably, B.E. Komekov assumed the mantle of executive editor for this monumental compilation, while K.L. Esmagambetov fulfilled the role of scientific editor. This iteration stood distinguished by its endeavors to refine and rectify prior editions, incorporating nuanced adjustments to specific articles in alignment with contemporary scholarly advancements and the evolving geopolitical milieu. Such revisions sought to acknowledge that Kazakhstan's 130-year association with Russia was not entirely voluntary, and it sought to recontextualize the significance of Kenesary Kasymov's uprising within a framework of national liberation. This nuanced lens on Sh. Ualikhanov's work thus underscored its intersection with the Russian colonial vantage point of his era (Ualikhanov, 2010: 7-8).

The commemoration of Sh. Ualikhanov's 175th birthday in 2010 was marked by a proliferation of articles unveiling novel dimensions of the scholar's life and intellectual legacy. An example is Professor K. Esmagambetov's inquiry titled «Shokandy shetel kalai tanip bilude?» (How is Shokan Studied Abroad?), which provocatively inquired into the extent of exploration of Sh. Ualikhanov's scientific heritage. Esteemed scholars like N. Veselovsky, G.N. Potanin, P.P. Semenov, S. Kapustin, N. Yadrinsev, K. Gutkovsky, N. Kurochkin, and others advocated a reevaluation of personal collections and archival sources to enrich the depth of scholarly understanding (Esmagambetov, 2010).

Historian H. Abzhanov, in his article titled «Shokan and Personality Analysis,» accentuates the stature of Shokan Ualikhanov as a seminal figure in scientific history, an innovative thinker who provided an exemplar of scholarly recognition. Notably, irrespective of the thematic focus of his works, Sh. Ualikhanov consistently navigated human concerns, evident in his references to around 3,000 individuals across his writings. Consequently, a systematic exploration of the theoretical and methodological underpinnings shaping Sh. Ualikhanov's personality studies assumes paramount importance (Abzhanov, 2010). Abzhanov contends that delving into the facets of personality articulated in Sh. Ualikhanov's works carries significant implications.

In the scholarly discourse titled «Russian Perspectives on Shokan Ualikhanov,» Professor G.M. Karasaev embarks upon an exhaustive analysis delineating the contributions of an array of Russian and European intellectuals. Eminent figures encompass F. Dostoevsky, G.

Kolpakovsky, K. Gutkovsky, N. Veselovsky, G. Potanin, and N. Yadrintsev. These luminaries played pivotal roles in facilitating the dissemination of Sh. Ualikhanov's works to audiences spanning both Russian and European realms, as elucidated by Karasaev in 2009 (p. 35).

K. Abuev made a considerable contribution to the study of Ualikhanov's life and scientific endeavours. His contributions, including numerous scholarly articles and treatises concerning Shokan and his familial lineage, bring to light diverse perspectives on Sh. Ualikhanov's birthplace, his sojourn in Paris, and his ultimate demise. Building upon a letter composed by Shokan to his father on November 4, 1860, wherein Shokan acknowledges financial assistance for his Paris journey from an unnamed individual, K. Abuev deduces that N. Yadrintsev assumed this role. Notably, Yadrintsev himself attested, «I encountered Shokan Ualikhanov in 1860 in St. Petersburg through G. Potanin. Initially, our interactions were grounded in acquaintanceship, subsequently affording me the chance to extend financial support to Shokan» (Abuev, 2006: 89). Abuev corroborates this premise with another instance wherein Shokan conveys in a letter to Beketov, the editor of «Records of the Russian Geographical Society,» that he was indebted to Yadrintsev by 300 rubles and Usov by 50 rubles (Abuev, 2006: 90-91).

To date, the solitary substantiation of Shokan's sojourn in Paris is encapsulated within the memoir authored by A. Wrangel, a confidant of F. Dostoevsky. In his recollections concerning Sh. Valikhanov, Wrangel delineates, «I held a strong affinity for Shokan Valikhanov. Dostoevsky too relished his company. Subsequently, I encountered Shokan in both St. Petersburg and Paris.» Noteworthy is the appearance of Professor Abuev's monograph titled «Chokan Valikhanov i yego sovremenniki» (Chokan Valikhanov and His Contemporaries) in the year 2016 (Abuev, 2016).

Chinese historiography's exploration of Sh. Ualikhanov is conspicuously illuminated through the scholarly contributions of Professor K. Hafizova. In her article entitled «Chokan Valikhanov v kitayskoy istoriografii» (Shokan Ualikhanov in Chinese Historiography), Hafizova discerns that Sh. Ualikhanov's presence remained unknown to historians during the Qing dynasty. The appraisal of foreign scholars' contributions in China only gained momentum during the final phase of the Kuomintang government, namely the Mingo era (1911-1949). Consequently, Chinese scholars commenced recognizing Sh. Ualikhanov's significance within this chronological frame.

The period marked by the «cultural revolution» precipitated a deterioration in Sino-Soviet relations, reverberating into an adverse impact on China's historiography, scientific landscape, and cultural tapestry. Consequently, a balanced evaluation of Shokan Ualikhanov's contributions to Xinjiang's history faced formidable challenges amid this politically charged milieu. However, the denouement of the 1980s witnessed a seminal development with the appearance of an article titled «The First Tsarist Spy in Southern Xinjiang» within «Shitze Lishi,» emblematic of the inception of earnest explorations into the realm of foreign traveler narratives in China. Notwithstanding this encouraging progression, Soviet scholars engaged in Chinese history grappled with disconcerting epithets like «spies in the realm of culture» and «foreign pillagers» within the framework of Chinese historiography. Nonetheless, specific works of Sh. Ualikhanov were transcribed into Chinese for official application, along with the formulation of a bibliographic roster (Hafizova, 2010: 78-85).

Turkish scholars, too, have demonstrated an active interest in the corpus of Sh. Ualikhanov's contributions, as underscored by A. Erzhebayeva's scholarly exposition titled «What is Written About Shokan in Turkey?» (Erzhebayeva, 2011). In this discourse, Ibrahim Kalkan accentuates two pivotal factors exerting a transformative influence on Central Asia's social and political structure during the latter half of the 19th century: the integration of Central Asia into Russia's dominion and the concurrent modernization trajectory (Kalkan, 2016). Kalkan identifies Ualikhanov alongside other prominent Kazakh figures like Y. Altynsarin and A. Kunanbayev as embodiments of «secularist enlighteners» sharing congruent ideals while championing the cause of modernization.

Within the section dedicated to the Republic of Kazakhstan within the voluminous «Turks» encyclopedia spanning 20 volumes, Sh. Ualikhanov, Ybyray Altynsarin, and Abay Kunanbayev collectively expound upon how the achievements of European culture could be harnessed to surmount economic and cultural lag. While Shokan Ualikhanov advocated that Kazakhs could solely access Western culture through the prism of the Russian language and culture, an entry within the Turkish language and literature encyclopedia implies his nuanced recognition of the multilayered dynamics at play. However, it is posited that Sh. Ualikhanov's perspective did not mitigate the policy of colonization and Russification pursued by the Tsarist government across the Kazakh steppe. With the establishment of Russian schools and the subsequent infusion of Jadid principles into their curriculum, a novel intelligentsia germinated in the Turkestan region, fostering a syncretic blend of Western and Russian influences. Sh. Ualikhanov discerned the dichotomy between his native heritage and Western culture, attributing the backwardness of Kazakh society to the detachment of age-old traditions and the impact of Islam (Erzhebayeva, 2011).

According to the Bashkir historian Ahmet-Zaki Walidi Togan, Shokan Ualikhanov stands as the preeminent figure among Turkestan Turks, encompassing nomadic Turks, who achieved remarkable eminence within European culture during the 19th century. Historian Fatih-Unal underscores Ualikhanov's eminence as a widely acknowledged scholar within the Kazakh intelligentsia, pioneering investigations into the genealogy of Kadyrgali Zhalayiri and his monumental work «Jāmi' al-tawārikh.» Ualikhanov's oeuvre is evaluated as an exceptionally rare compilation gleaned from historical documents dating back to the XV-XVI centuries. Specializing in Turkic languages, Goksel Ozturik acknowledges Ualikhanov's pioneering role in introducing the world of academia to the «Manas» and «Edige» poems.

Scholarly discourse has consistently emphasized Shokan Ualikhanov's significant contributions to the study of the «Manas» poem. Historian Abdulkadir Inan delineates the pivotal role Ualikhanov played in elucidating the intricacies of this poem. Scholarly analyses by Ferhat Temir and Hasan Özdemir further underscore the substantial import of Ualikhanov's contributions within this domain.

Throughout the Soviet era, Kyrgyz researchers, including A. Sadykov, I. Moldobaev, R. Kydyrbaeva, and Ch. Turdalieva, dedicated substantial efforts to comprehensively studying Ualikhanov's works. These researchers duly acknowledged his profound impact on Kyrgyz history and culture. Notably, Turdalieva's doctoral dissertation shines a spotlight on Ualikhanov's enduring legacy within the study of Kyrgyz history and culture amidst a cohort of fellow scholars from the 19th to 20th centuries (Turdalieva, 2009).

In contemporary times, scholarship has delved into Shokan Ualikhanov's corpus from diverse perspectives. S. Jeenbekova's research, for instance, affords insights into the quotidian existence of the Kyrgyz populace through the lens of Ualikhanov's literary outputs (Jeenbekova, 2013). D. Saparaliev's work, «Kyrgyzsko-kazakhskiye vzaymootnosheniya XVII-XVIII vv. v nauchnykh trudakh Valikhanova» («Kyrgyz-Kazakh Relations of the 17th-18th Centuries in the Scientific Works of Valikhanov»), along with Umurzakov's discourse on «Valikhanov kak geograf-issledovatel' Kyrgyzstana» (Ualikhanov as a Geographer-Explorer of Kyrgyzstan), further enriches the discourse (Umurzakov, 1996). Pertinently, Langlois and Senyobos in «Introduction to the Study of History» assert that Sh. Ualikhanov's report on his Kashgaria expedition remains unavailable (Langlois & Senyobos, 2015).

While Shokan Ualikhanov has bequeathed substantial contributions to the comprehension of steppe civilization, notably within the ambit of Kazakh and Turkic cultures, an imperative for sustained research remains to expound upon his literary corpus and its lasting impact upon the understanding of Central Asian cultures. Specifically, it is incumbent to undertake further investigations into Ualikhanov's works and their methodological underpinnings, particularly within studies concerning the formation of the Kazakh ethnic identity, the etymology of the Kazakh ethnonym, and the establishment of the Kazakh Khanate. Moreover, an enhanced scrutiny of Ualikhanov's works is warranted to assess their enduring significance for contemporary scholars within Kazakh and Turkic studies. This pursuit must also encompass comparative analyses juxtaposing Ualikhanov's contributions alongside those of other prominent Kazakh and Turkic scholars, while additionally examining the contextualized interpretation of his works within diverse cultural and historical settings.

Analysis

The investigation into the formation of the Kazakh ethnic group, the etymology of the Kazakh ethnonym, and the establishment of the Kazakh Khanate stands as a cornerstone within Kazakh history, extensively scrutinized by scholars, including Shokan Ualikhanov. His travels across the Kazakh steppe enabled the documentation of oral traditions held by elder individuals, replete with ancient legends. Ualikhanov exhibited a distinct proclivity toward unraveling the semantic nuances inherent in the term «Kazakh,» exploring its etymological roots and the intricate mechanisms governing the evolution of the Kazakh populace.

Ualikhanov's scholarly endeavors toward unraveling Kazakh ethnogenesis bore distinct emphasis on the semantic richness encapsulated by the term «Kazakh.» His analytical pursuit encompassed a wide-ranging compilation of historical data, encompassing diverse sources such as medieval Oriental scholars' manuscripts, chronicles, Western scholars' works, Chinese historical records, Russian annals, and Russian Orientalists' contributions (Serubaeva, 2015: 154). Despite his extensive engagement with these sources, Ualikhanov's inquiry encountered limitations in terms of unearthing comprehensive insights into the origins, genesis, and historical trajectory of the Kazakh people. This research lacuna served as impetus for his composition of the «Kazakh Chronicle.»

Ualikhanov's assertion posits the preexistence of the term «Kazakh» predating the era of Genghis Khan, delineating its application to designate «free and wandering» individuals. This

supposition finds resonance within his affirmation that the Kyrgyz referred to themselves as Kazakhs, employing the term in an ancient sense, further substantiated by instances of its usage in ancient Rus' (Valikhanov, 2010: 241).

In parallel, B. Komekov introduces the notion that the formation of the Kazakh people constituted a protracted, intricate process, forged through the intricate interplay of ethnic relations between local and foreign communities spanning three millennia. The term «Kazakh» initially held a social connotation, designating those who distinguished themselves from the larger populace as «Kazakhs.» Subsequent to their detachment from the nomadic Uzbeks, those who followed the inaugural Kazakh khans, Zhanibek and Kerey, came to be known as «Kazakh-Uzbeks» (Komekov, 2015: 4).

Komekov further underscores the evolution of the term «Kazakh,» initially grounded in a social import before transitioning into an ethno-political context. He illustrates this progression with historical parallels, citing instances where nomenclature initially denoting an alliance, such as «Armenian,» eventually metamorphosed into a national identifier. Similarly, the Kazakh people traversed a prolonged developmental trajectory prior to crystallizing their ethnic and national identity. Some scholars posit that the term «Kazakh» existed as «kasakh» or «kosoh» during the 9th-10th centuries, drawing from Byzantine sources (Komekov, 2011:2). However, such semblance is merely phonetic. The earliest written record of «Kazakh» surfaced in 1245 within the context of Kipchak communities within the Mamluk realm of Egypt, documented in the Arabic-Kipchak lexicon. This term conveys «free, wandering,» thus delineating a social facet of its signification.

Ualikhanov's initial interpretation of the «Kazakh» concept is rooted in its ethno-social dimension. His pioneering insights on this matter demonstrated a closer alignment with historical veracity when contrasted with conclusions drawn by both preceding and subsequent scholars. While Ualikhanov's comprehensive narration of the Kazakh ethnic history was constrained by the scarcity of archaeological, ethnographic, and written records at the time, his revelations constituted a significant contribution to the historiographical landscape of his era. His scholarly pursuit was characterized by innovative methodological approaches, underpinned by a profound comprehension of the inherent dynamics of nomadic society.

Shokan Ualikhanov's investigative efforts encompassed a meticulous examination of varied sources and genealogical lineages, particularly those pertaining to Kazakh khans and sultans. This endeavor sought to ascertain the sequential arrangement of nomads into clans. Conclusively, Ualikhanov discerned that this hierarchical structure rested upon ancestral precedence, exhibiting uniformity across diverse hordes. Within a given horde, clans exhibited relations akin to blood kinship, with inter-horde clans establishing a nephew-uncle kinship dynamic (Valikhanov, 1985: 148). Ualikhanov's discernment underscored the preeminent role played by the clan-tribal framework within the Kazakh populace, characterizing it as the bedrock of nomadic society, distinct from the territorial organization typical of sedentary cultures. The «Kazakh Chronicle» undertaken by Ualikhanov painstakingly delineated key clans within each of the three Juzes – the Great Juz, Middle Juz, and Junior Juz – while juxtaposing them with the stratification of Kazakh clans.

Ualikhanov's endeavors in discerning the ethnogenesis of the Kazakh people carried a transformative impact, rectifying a widespread historical misconception. Hitherto, the term

«Golden Horde» had been largely construed as emblematic of a state structure. Ualikhanov's exposition introduced a nuanced understanding, delineating the expansive connotations of «Horde.» It simultaneously denoted the geographical site of the Khan's capital and the confined context of the Khan's encampment. Notably, the Khan's «golden horde» alluded to a yurt or tent adorned in gold (Suleimenov, Moiseev, 1985: 65). This perspicacious interpretation evinced Ualikhanov's profound comprehension of nomadic societal dynamics. He expounded upon the inner workings of the Kazakh Khanate, its genesis, and the multifarious strata and classes within Kazakh society. Ualikhanov further rectified erroneous attributions made by scholars like Humboldt and Ritter, effectively elucidating the distinctions between the Kyrgyz and Kazakh, substantiating these disparities in ethnic composition and socio-economic structure. Ualikhanov's contributions reverberated considerably within the historiography of the era, persisting as a pivotal resource for comprehending the formation of the Kazakh people and their societal fabric.

Ualikhanov's methodological arsenal encompassed diverse techniques, distinct from those employed by foreign scholars due to his profound grasp of the internal intricacies of steppe nomadic life. D.Dulatova argues that Ualikhanov's articulations concerning the Kazakh and Kyrgyz peoples' origins were grounded within the dialectical research method. He devised a constructive framework outlining the formative processes and tribal compositions of these communities (Dulatova, 1976: 58-59).

Ualikhanov's pioneering efforts extended to his identification of the dual wings—termed «right-handed» and «left-handed» – within the Kyrgyz community, a phenomenon heretofore unrecognized. Furthermore, he approximated the Kyrgyz population at approximately 300,000 individuals (Suleimenov, Moiseev, 1985: 78). He accorded distinct attention to the ethnic fabric of the Kyrgyz people, substantiating their autochthonous roots through a methodical comparison of Abilgazy Bahadur's writings, Chinese historical references, and oral narratives.

Shokan Ualikhanov's profound reverence for the eminent «Manas» epic manifested in his pioneering efforts to translate a pivotal segment, the «The Funeral Feast for Koketai khan,» into Russian. His diligent engagement with this work extended beyond translation—it encompassed dissemination among scholars. Ualikhanov's inquiry into the Kazakh and Kyrgyz peoples culminated in the distinction of their separate identities and distinctive anthropological attributes. He discerned that within Kyrgyz society, the cultivation of agriculture, urban habitation, and artisanry paralleled the husbandry of animals. Ualikhanov's insightful research aptly showcased the Kyrgyz as a nomadic community, vividly delineating their distinctive historical narrative and cultural ethos. Furthermore, he highlighted the harmonious coexistence of nomadic steppe peoples with their natural milieu.

Rooted in his formative years, Shokan Ualikhanov's childhood was steeped in the rich tapestry of Kazakh history and culture. Enveloped by an atmosphere of legends, poems, tales, and songs that pervaded popular consciousness, his nascent curiosity was piqued, leading him to document these cultural artifacts. Central to this cultural nourishment was his grandmother Ayganim, a pivotal figure in his spiritual evolution. Being a representative of the nomadic steppe milieu, Ualikhanov's intimate familiarity with the unique facets of nomadic societies underscored his elevation of these traits over sedentary societies in his research. While eschewing explicit use of the term «civilization,» Ualikhanov effectively elevated the cultural expressions of nomadic peoples to the status of a refined civilization. Remarkably, he

accorded due significance to oral literature – an aspect often disregarded by scholars during the Soviet era, perhaps due to its perceived obscurity. Ualikhanov, however, recognized the profound value of genealogy as the most evolved manifestation of oral tradition. He asserted that heroic epics and lyrical compositions thrived more vibrantly within nomadic societies than their sedentary counterparts.

The global landscape of epic literature attests to its rarity – witness the «Iliad» and «Odyssey» of the Greeks, the «Mahabharata» and «Ramayana» of Eastern cultures, and the «Edda» and «Kalevala» of Scandinavian realms. The Russian epic «The Tale of Igor’s Campaign» spans a mere eight pages, while the Kazakh epic «Alpamys batyr» sprawls across 800 pages (Kairkhanova, 2010: 48-49). This distinction accentuates how the epic reflects the ethos of its creators. The Kazakh people’s unparalleled mastery of the oral tradition is evinced by the expanse of their epic poetry. A historical prism reveals that oral literature often predates its written counterpart (Kairkhanova, 2010: 49).

B. Komekov amplifies the paramount influence of animal husbandry within the diverse peoples and tribes of the Great Steppe, intertwined with geographical forces (Komekov, Kartova, 2021: 52-59). This synergy engendered the evolution of steppe civilization, fostering the development of nomadic statehood and the subsequent establishment of nomadic polities. He contends that this tradition of nomadic statehood, forged over centuries, is intrinsically intertwined with political governance, economic and cultural spheres, as well as moral and disciplinary norms. Moreover, Komekov suggests that the tribal structure remains closely aligned with the pivotal facet of nomadic statehood (Komekov, 2015: 3-4). Ualikhanov’s literary corpus decisively illustrates the existence of cities, settlements, statecraft, script, and an elevated cultural ethos within nomadic societies. Thus, the distinctive attributes of nomadic cultures occupied a focal point in his exploration of the history of these steppe communities. His writings endure, distinguished by their authenticity, precision, and scholarly rigor.

In his treatise «Notes on the Kyrgyz,» Shokan Ualikhanov expounds upon the unique historical trajectories of the Kazakh and Kyrgyz peoples. Their nomadic existence and the oral transmission of history across generations distinguish their narratives from other groups. Ualikhanov contends that myths, rather than concrete facts, constitute the foundation of the history of nomadic peoples. These nomadic communities recount sagas and myths, encapsulating heroic feats and pivotal episodes through poetic renderings, thereby perpetuating their legacy (Ualikhanov, 2010: 50). The historical consciousness of the Kazakh people finds its repository in genealogies, heroic epics, sacred legends, and religious sagas – forms that are considered veritable and passed down through generations. Notably, Paul Thomson underscores the limitations of written records and underscores that the potential of oral history lies in its utilization. Oral history’s transformative potency lies in its capacity to bridge generational and educational divides, fostering intergenerational exchange and the enrichment of historical narratives (Zhandarbek, 2008: 99-100).

Shokan Ualikhanov’s research often drew upon the concept of «people’s memory» when addressing matters pertaining to historical consciousness. This term highlights his acknowledgment that oral traditions bear diverse names, yet they collectively form a unified historical consciousness. Ualikhanov’s work underscores the pivotal role of legends in preserving valuable information about lifestyle, customs, beliefs, settlement patterns, and

tribal structure of various groups. One of his significant insights, addressed in his study «Kazakh Chronicle,» pertains to the legends and proverbs collected by A. Levshin, a Tsarist Russian official. Ualikhanov notes that indigenous Kazakhs rarely share their myths and legends with Russians, presenting them in a modified form instead (Valikhanov, 2010: 172). This prompts a call for critical assessment of Tsarist Russian accounts of Kazakh proverbs and legends.

Ualikhanov's theoretical exploration into Kazakh oral history is profound and meticulous. By comparing historical legends and epic poems gathered from diverse parts of the Kazakh steppe, he unearthed significant commonalities and reliability (Artykbayev, 2012: 32). He documented various songs from his childhood and crafted versions of Kazakh poems such as «Kozy Korpesh-Bayan sulu» and «Yer Kokshe,» subsequently passing them to Russian orientalist N. Kostylevsky. Ualikhanov's pioneering action lay in introducing fragments of folk oral literature as historical evidence within scholarly circles. He appraised poems like «Edige,» «Kozy Korpesh - Bayan sulu,» and «Manas,» employing them as historical artifacts (Suleimenov, Moiseev, 1985: 23-24). His admiration extended to folk legends, particularly historical ones, commending Kazakh legends for their simplicity and adherence to nature's course. Beyond merely recording these narratives, Ualikhanov analyzed their contents and meanings (Orazbekov, 1985: 4).

Ualikhanov's exploration of early cultural remnants in Zhetysu and Tien-Shan deeply influenced his scholarship. He found the ancient urban culture of Issyk-Kol and investigated the architectural monuments, irrigation systems, epigraphy, and Kurgan stelae. This endeavor enabled him to reconstruct the lives of those dwelling in the Issyk-Kol valley and the broader Zhetysu delta. Ualikhanov meticulously combined various data sources, accentuating ancient Chinese texts and medieval Catalan cartographic references. He noted that despite the prevalence of nomadism in Russian Dzungaria, there were still sparse settlements with the first historical records of Chiguwa in Chinese sources. Religious diversity also prevailed, with Nestorian and Monophysite communities along with a Syrian Jacobite monastery indicated on the Catalan map. The historical landscape bore traces of the pervasiveness of Christianity and the later emergence of Muslim settlements in Issyk-Kol (Valikhanov, 2010: 45).

Ualikhanov embarked on expeditions to neighboring regions to uncover hidden facets of Kazakh history during the early and Middle Ages. Rigorous analysis and comparison of collected data led him to conclude that sedentary migration was widespread, particularly in the Ile River valley (Dulatova, 1976: 9-10). Ualikhanov's visit to East Turkestan exposed him to the Atbas and Uzgen rivers, and the Kurta fortress of the Kokan Khanate on the right bank of the Naryn river. He observed that Atbas, Arpa, and Naryn valleys served as oases with substantial agricultural potential, playing a vital role in the economic life of Southern Kyrgyz. The region's architectural remnants and rich urban culture bore witness to past sedentary and semi-sedentary settlements. Ualikhanov's keen observations highlighted the diversified economic pursuits of nomadic societies beyond animal husbandry (Valikhanov, 2010: 45).

Within the Eurasian Steppe's economic tapestry, a multifarious blend of agriculture, handicrafts, urban commerce, and animal husbandry was woven due to geographic nuances. While animal husbandry remained predominant, Ualikhanov's scholarship shed light on the concurrent cultivation of agriculture, underscored by traces of ancient irrigation systems (Komekov, 2015: 13). Ualikhanov's work stands as a repudiation of the historiographical

notion that the Kazakh and Kyrgyz peoples adhered solely to nomadism. He posited that these societies embraced a wide spectrum of economic activities, ranging from animal husbandry to agriculture, urbanization, and craftsmanship. Ualikhanov's seminal work, «Kazakh Farmers,» postulated a semi-sedentary lifestyle for the Kazakh people, highlighting urban living and wintering on mountain slopes through innovative irrigation systems (Komekov, 2015: 13).

Shokan Ualikhanov's profound impact on the study of Kazakh history is evident in his impartial exploration of the nation's ethnogenesis, the establishment of the Kazakh state, and the ethnonym «Kazakh.» His findings retain their significance in the context of contemporary historical perspectives. Ualikhanov's pioneering research approach encompassed the comparison and analysis of written sources alongside the integration of oral literature, a groundbreaking endeavor in his study of nomadic steppe societies. His comprehensive works delve into intricate details of Kazakh and Kyrgyz tribal systems, religious beliefs, and cultural practices, while also providing unique insights into various economic structures. Ualikhanov's distinctive focus on nomadic societies and his recognition of the pivotal role of oral traditions set these communities apart from their sedentary counterparts. As a result, his research serves to underscore the clan-tribal structure, oral literature, and diverse economic activities as hallmark attributes of nomadic steppe peoples, effectively distinguishing them from sedentary societies.

Results

1 The contribution of Shokan Ualikhanov to the study of Kazakh history is significant in terms of his objective approach to the nation's ethnogenesis, the formation of the Kazakh state and the use of the ethnonym «Kazakh.» His conclusions remain relevant today in the light of modern historical insights.

2. Sh.Ualikhanov's research methodology included comparison and analysis of written records and introducing samples of oral literature. He was the first to do this by studying the history of nomadic steppe peoples.

3. In his works, Ualikhanov gives detailed descriptions of the Kazakh and Kyrgyz tribal systems, religious beliefs, and culture. He also presents his specific views and conclusions about different types of economy.

4. Ualikhanov was particularly interested in the peculiarities of nomadic peoples and focused his research on nomadic society, emphasizing oral literature as a significant feature of nomadic societies compared to sedentary ones.

5. Sh.Ualikhanov's research highlights the clan-tribal system, oral literature, and several types of economy as the main distinguishing features of nomadic steppe peoples from sedentary peoples.

Conclusion

In conclusion, Shokan Ualikhanov's profound contributions to the study of Kazakh history stand as a testament to his pioneering and rigorous approach. His exploration into the formation of the Kazakh ethnic group, the etymology of the Kazakh ethnonym, and the

establishment of the Kazakh Khanate has left an indelible mark on the historiographical landscape. Ualikhanov's methodological innovation, encompassing the integration of oral literature and meticulous analysis of diverse sources, set him apart as a visionary scholar in the realm of nomadic steppe societies.

Ualikhanov's research journey was driven by his deep reverence for oral traditions and his recognition of their role in shaping historical consciousness. His emphasis on «people's memory» as a unifying thread underscored the significance of legends, myths, and sagas in preserving the cultural heritage of nomadic communities. Through his meticulous documentation and interpretation of these narratives, Ualikhanov not only bridged the gap between past and present but also showcased the profound intellectual and artistic prowess of nomadic civilizations.

By scrutinizing linguistic nuances, Ualikhanov revealed the intricate evolution of the term «Kazakh» as it transformed from a social designation to an ethno-political identifier. His analysis, bolstered by diverse historical sources, illuminated the dynamic interplay between nomadic tribes and foreign communities, shedding light on the gradual emergence of Kazakh identity. Through the «Kazakh Chronicle,» Ualikhanov filled gaps in historical knowledge and challenged prevailing misconceptions, reshaping the understanding of the Kazakh Khanate's origins and the impact of the term «Golden Horde.»

Ualikhanov's scholarly exploration extended beyond semantics to encompass the socio-political fabric of nomadic societies. His comprehensive understanding of the hierarchical clan-tribal structure illuminated the foundation upon which nomadic statehood rested. He revealed how this structure, rooted in ancestral precedence, fostered cohesion and social order. Additionally, his recognition of the multifaceted economic dynamics within nomadic societies debunked the notion of a purely pastoral economy, emphasizing the symbiosis of animal husbandry, agriculture, urban commerce, and craftsmanship.

The lasting legacy of Shokan Ualikhanov's research is one that underscores the richness and complexity of nomadic steppe civilizations. His meticulous documentation of oral literature, discerning analysis of historical sources, and innovative methodological approaches have redefined the discourse on Kazakh history. Ualikhanov's contributions not only illuminated the past but also enriched the understanding of nomadic societies as dynamic and diverse entities, characterized by their own unique systems of governance, cultural expressions, and economic structures. His insights continue to reverberate within modern historiography, reminding scholars of the intricate tapestry woven by nomadic civilizations on the vast Eurasian Steppe.

Reference

- Абуев К.К., 2016. Чокан Валиханов и его современники. Кокшетау: КГУ им. Ш. Уалиханова. 387 с.
- Айдарова Х., 1945. Чокан Валиханов. Алма-Ата: КазОГИЗ. 198 с.
- Артықбаев Ж.О., 2012. Қазақ шежіресі: ұлы дала тарихының қайнар көзі және тұжырымдамасы. Астана: Алтын кітап. 495 б.
- Әбжанов Х., 2010. Шоқан және тұлғатану // Егемен Қазақстан. 22 қазан
- Әбуев Қ., 2006. Қазақстан: тарих және тағылым. Астана: Елорда. 320 б

Валиханов Ч.Ч., 1904. Сочинение / Под. ред. Н.И. Веселовского. СПб.: Типография Главного Управления Уделов. 531 с.

Валиханов Ч.Ч., 1985. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии. Т. 2. 416 с.

Валиханов Ч., 1986. Избранные произведения. М.: Наука. 414 с.

Джеенбекова С.С., 2013. Повседневная жизнь кыргызов в исследованиях Чокана Валиханова // Вестник КРСУ. Т. 13. №6. С. 14-17.

Дулатова Д. Шоқан – тарихшы. Алматы. 69 б.

Ержебаева А., 2011. Шоқан туралы Түркияда не жазылған? // Абай – республикалық тәуелсіз фольклорлық-этнографиялық әдеби-көркем журнал. №2. Б. 17-20.

Есмағамбетов К.Л., 2010. Шоқанды шетел қалай танып-білуде? Ғалымның жоғалған қолжазбалары туралы ой // Егемен Қазақстан. 10 қараша.

Жандарбек З., 2008. Қазақ ауыз әдебиеті үлгілеріндегі тарихи деректерді пайдалану жолдары // Тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеудің өзекті мәселелері: республикалық ғыл.-практ. конф. жинағы. Астана. Б. 99-109.

Көмеков Б.Е., 2015. Қазақ мемлекеттілігінің тарихы және Қазақ хандығы. Алматы: Қазақ университеті. 46 б.

Кумеков Б.Е., 2011. Понятие «казах» первоначально имело социальный смысл // Байтерек. – №12 С. 1-5.

Қарасаев Ғ., 2009. Ресей зерттеушілері Шоқан Уәлиханов туралы // Қазақ тарихы. №1. Б. 35-37.

Қайырханова Ф.К., 2010. Шоқан Уәлиханов қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті туралы // Ш.Ш. Уәлиханов мұрасы әлемдік тарих контекстінде: х.а. ғыл.-практ. конф. жинағы. Семей. Б. 46-54.

Ланглуа Ш.В., Сеньобос Ш., 2015. Тарихты зерттеуге кіріспе/ Орыс тіл. аударған Б.А. Габдуллина. Астана: Фолиант. 280 б.

Оразбеков А., 1985. Шоқан Уәлиханов. Алматы. 15 б.

Серубаева А.Т., 2015. Ш. Уәлиханов зерттеулеріндегі қазақ этногенезі мен Қазақ хандығына қатысты деректер // Қазақ хандығы тарихының өзекті мәселелерін зерделеу: халықаралық ғыл.-практ. конф. жинағы. Астана. Б. 152-157.

Стрелкова И.И., 1990. Валиханов. Изд. 2-е, доп. М.: Молодая гвардия. 298 с.

Сүлейменов Р.Б., Моисеев В.А., 1985. Шоқан Уәлиханов – шығыстанушы. Туғанына 150 жыл толуына орай. Алматы: Ғылым. 112 б.

Уәлиханов Ш.Ш., 2010. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы: Толағай групп. Т. 1. 376 б.

Уәлиханов Ш.Ш., 2010. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы: Толағай групп. – Т. 2. 464 б.

Умурзаков С.Ч., 1996. Валиханов как географ-исследователь Кыргызстана // Бишкек: Илим. С. 48-55.

Хафизова К.Ш., 2010. Чокан Валиханов в китайской историографии // Ш. Уәлиханов және ХХІ ғасырдағы гуманитарлық ғылым: көрнекті қазақ ғалымы Ш.Ш. Уәлихановтың 175 жыл. арналған х.а. ғыл.-практ. конф. матер. Алматы: Тарих тағылымы. Б. 77-86.

Kumekov B., Kartova Z., 2021. A source study analysis of Amir Timur's waqf diploma issued by the Turkestan mosque of Khoja Ahmet Yasavi at the end of the XIV- the beginning of the XV century. Turkic Studies Journal, 1(2). P. 52–59. <https://doi.org/10.32523/tsj.02-2019/2-6>

Reference

- Aidarova H., 1945. Chokan Ualikhanov [Chokan Salikhanov]. Alma-Ata: KazOGYZ. 198 p. [in Russian].
- Abuev K., 2006. Kazakhstan: tarikh zhane tagylym [Kazakhstan: history and lessons. Astana: Elorda. 320 p. [in Kazakh].
- Abuev K., 2016. Chokan Valikhanov iyego sovremenniki [Chokan Valikhanov and his contemporaries]. Kokshetau: KGU im. Sh. Ualikhanova. 387 p. [in Russian].
- Artykbayev Zh.O., 2012. Qazaq shejiresi: uly dala tarihnyn qanar kozi jane tujiyrymdamasy [Kazakh genealogy: source and concept of the history of the Great Steppe]. Astana: Altın kitap. 495 p. [in Kazakh].
- Abzhanov H., 2010. Shoqan zhane tulghanu [Shokan and personality] // Egemen Kazakhstan. 22 Qazan [in Kazakh].
- Valikhanov Ch.Ch., 1904. Sochineniye [Composition] Pod.red. N.I. Veselovskogo. SPb.: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov. 531 p. [in Russian].
- Valikhanov Ch., 1986. Izbrannyye proizvedeniya [Selected works]. M.: Nauka. 414 p. [in Russian].
- Valikhanov Ch., 1985. Sbornik so chineniy v pyatitomakh [Collected works in five volumes]. Alma-Ata: Glavny redactor Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii. Vol. 2. 416 p. [in Russian].
- Dulatova D., 1976. Shoqan – tarihsy [Shokan-historian]. Almaty: Qazaqstan. 69 p. [in Kazakh].
- Jeenbekova S.S., 2013. Povsednevnyazhizn' kyrgyzov v issledovaniyakh Chokana Valikhanova [Everyday life of the Kyrgyz in the studies of Chokan Valikhanov // Vestnik KRSU. T. 13. №6. P. 14-17. [in Russian].
- Esmagambetov K.L., 2010. Shokandy shetel kalay tanyp-bilude? Galymnyn zhogalgan kolzhazbalary turaly oy [How is Shokan recognized abroad? A thought about the lost manuscripts of the scientist]. // Egemen Kazakhstan. 10 Qarasha [in Kazakh].
- Erzhebaeva A., 2011. Shoqan turalı Turkiyada ne jazilgan? [What was written about Shokan in Turkey? // Abay – respublikalıktauelsizfolklorlıq-etnografiyalıqadebi-korkemjurnal. №2. P. 17-20. [in Kazakh].
- Zhandarbek Z., 2008. Qazaq ayyz adebiyeti ulgilerindegi tarıhı derekterdi pıdalanu joldary. Respublikalıq gılimi-teoriyalıq konferenciya materialdarı «Tawelsiz Qazaqstan tarixın zerttedin ozekti maseleleri» [Ways to use historical source on samples of Kazakh oral literature. Materials Republican Scientific and Practical Conference «Actual problems of studying the history of independent Kazakhstan. Astana. P.99-109 [in Kazakh].
- Komekov B.E., 2015 Qazaq memlekettiliginin tarıhy jane Qazaq handygy [History of Kazakh statehood and the Kazakh Khanate]. Almaty: Kazakhskiy universitet. 46 p. [in Kazakh].
- Komekov B.E., 2011. «Qazaq» ugymy bastapqyda aleymettik magynaga ie boldy [The concept of «Kazakh» originally had a social meaning]. Bayterek. №12 P. 1-5 [in Kazakh].
- Karasaev G., 2009. Resey zertteushileri Shoqan Ualikhanov turaly [About Russian researchers Shokan Ualikhanov // Qazaq tarıhy.№1. P. 35-37. [in Kazakh].
- Kairkhanova F.K., 2010. Shoqan Ualikhanov qazaq halqynyn dasturli madenieti turaly. Khalykaralyk, gylymy-praktikalyk konferensiya materialdary «Naslediye Sh. Valikhanova v kontekste vsemirnoy istorii» [Shokan Ualikhanov on the traditional culture of the Kazakh people. Materials International Scientific and Practical Conference «The legacy of Sh.Sh. Ualikhanov in the context of world history]. Semey. P. 46-54 [in Kazakh].
- Langlois Sh.V., Segnobos Sh., 2015. Tarikhty zertteuge kirispe [Introduction to the study of history]. Astana: Foliant. 280 p. [in Kazakh].

Orazbekov A., 1985. Shoqan Ualikhanov [Shokan Ualikhanov]. Almaty. 15 p. [in Kazakh].

Strelkova I.I., 1990. Valikhanov [Valikhanov]. Izd.2-ye. Moskva: Molodaya gvardiya. 298 p. [in Russian].

Serubaeva A.T., 2015. Ualikhanov zertteulerindegi qazaq etnogenezi men Qazaq handygyna qatysty derekter. Khalykaralyk, gylymy-praktikalyk, konferensiya materialdary «Qazaq handyge tarehinin ozekti maselelerin zerdeleu» [Source on Kazakh ethnogenesis and the Kazakh Khanate in the studies of Sh. Valikhanov. Materials International Scientific and Practical Conference «Study of actual problems of the history of the Kazakh Khanate»]. Astana, P. 152-157 [in Kazakh].

Suleimenov R.B., Moiseev V.A., 1985. Shokan Ualikhanov – shygystanyshy [Shokan Ualikhanov – Orientalist]. Twganına 150 jil tolwına oray. Almaty: Gıım. 112 p. [in Kazakh].

Turdaliyeva Ch.D., 2009. Istoriya i kul'tura kyrgyzov v trudakh zapadnykh puteshestvennikov i issledovateley (XIX-XX vv.): avtoref. ... dokt. istor. nauk. Bishkek. 39 p. [in Russian].

Ualikhanov Sh. Sh., 2010. Kop tomdyq shygarmalar junagy [Collection of multi – volume works]. Almaty: Tolağay grupp. Vol. 1. 376 p. [in Kazakh].

Umurzakov S.Ch., 1996. Valikhanov kak geograf-issledovatel' Kyrgyzstana. Posvyashchennoy pervoy zapisi eposa «Manas» Ch. Valikhanovym: materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii [Valikhanov as a geographer-researcher of Kyrgyzstan. Dedicated to the first recording of the epic «Manas» by Ch. Valikhanov: materials of the international scientific conference] // Bishkek: Ilim. P. 48-55. [in Russian].

Ualikhanov Sh. Sh., 2010. Kop tomdyq shygarmalar junagy [Collection of works]. Almaty: Tolagai group. Vol. 2. Almaty. 464 p. [in Kazakh].

Khafizova K.Sh., 2010. Chokan Valikhanov v kitayskoy istoriografii. Sh. Ualikhanov zhane XXI gasırdagı gumanitarlık gıım: kornekti qazaq galımı Sh. Ualikhanovtıń 175 jil. arnalğan gıl.-prakt. konf. mater. [Chokan Valikhanov in Chinese historiography. Sh. Ualikhanov and humanitarian science in the 21st century: materials International Scientific and Practical Conference]. Almaty: Tarikh tagılımı. P. 77-86. [in Russian].

Kumekov B., Kartova Z., 2021. A source study analysis of Amir Timur's waqf diploma issued by the Turkestan mosque of Khoja Ahmet Yasavi at the end of the XIV- the beginning of the XV century. Turkic Studies Journal, 1(2). P. 52–59. <https://doi.org/10.32523/tsj.02-2019/2-6>

***А.Т. Серубаева^а**

*«М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан Республикасы
(E-mail: serubaeva_aurika@mail.ru)*

**Байланыс үшін автор: serubaeva_aurika@mail.ru*

Т.С. Каленова^б

*«Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: kalenovats@mail.ru)*

Шоқан Уәлиханов еңбектеріндегі дала өркениетінің ерекшеліктері

Аннотация. Мақалада XIX ғасырда өмір сүрген қазақтың көрнекті ғалымы, этнографы Шоқан Уәлихановтың жазбаларындағы дала өркениетінің ерекшеліктеріне қатысты мәліметтері мен көзқарастары талдауға алынады. Авторлар Ш.Уәлихановтың төл еңбектері, аудармалары мен

хаттары сияқты дереккөздерді, сондай-ақ басқа да авторлардың еңбектерін пайдалана отырып, ғалымның қазақ этногенезіне қатысты зерттеулерін, оның ішінде «қазақ» сөзінің этимологиясы, қазақ этносының қалыптасуы мен Қазақ хандығының құрылуына және көшпелі қоғамдардың ішкі құрылымына қатысты мәліметтері мен ойларын алға тартады. Зерттеуде Ш.Уәлихановтың тарихнамаға қосқан үлесі және оның қазақ халқы мен қоғамының қалыптасуын терең түсініп, басқа ғалымдардың бұрын жіберген қателіктерін түзегендігі айқындалады. Ш.Уәлиханов түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеуде ортағасырлық шығыс деректерінен Қадырғали Жалайырдың «Жылнамалар жинағы», Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресі», Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди» және Қашғардан әкелінген «Сұтұқ Бұғрахан тарихы», «Тұғлық Темір хан тарихы», «Қожалар тарихы», «Абумүслим Мауризи» қолжазбаларын пайдаланған, сонымен қатар қазақ және қырғыз халқының «Едіге», «Манас» жырларын дерек ретінде қолданысқа жаратып, ғылыми айналымға енгізген. Ол «Манас» жырының «Көкетай ханның ертегісі» атты бөлімін тұңғыш рет орыс тіліне аударып, оған ғылыми интерпретация жасады. Ш.Уәлихановтың қазақ ортасында білімді адамдармен қарым-қатынаста болуы, Омбы кадет корпусында білім алуы оның көшпелі қоғам мен отырықшы елдер арасындағы ерекшеліктерді ажырата білуіне мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: Шоқан Уәлиханов, дала өркениеті, көшпенділер, қазақ, қырғыз, ауыз әдебиеті, шежіре, ру-тайпа, жазба деректер.

***А.Т. Серубаева^a**

^aТаразский региональный университет имени М.Х. Дулати. Тараз, Республика Казахстан

(E-mail: serubaeva_aurika@mail.ru)

**Автор для корреспонденции: serubaeva_aurika@mail.ru*

Т.С. Каленова^b

^bЕвразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

(E-mail: kalenovats@mail.ru)

Особенности степной цивилизации в трудах Шокана Уалиханова

Аннотация. В статье рассматриваются особенности степной цивилизации в трудах Шокана Уалиханова, выдающегося казахского ученого и этнографа XIX века. Используя первоисточники такие, как оригинальные произведения, переводы и письма Ш.Уалиханова, а также другие исторические материалы, авторы статьи анализируют труды Ш.Уалиханова по этногенезу казахов (в т.ч. этимологию слова «казах»), формирование казахской этнической группы и образование Казахского ханства, а также внутреннюю структуру кочевых обществ. Авторы статьи подчеркивают вклад Ш.Уалиханова в историографию и его глубокое понимание истории казахского народа и общества. Исследования Ш.Уалиханова по истории и культуре тюркских общин основаны на восточных средневековых источниках таких, как рукописи Кадырғали Жалаири «Сборник летописей» («Джами-ат-таварих»), Абулғазы Бахадур «Родословная тюрков» («Шаджара-ий-турк»), Мухаммеда Хайдара Дулати «Тарих-и Рашиди», изучил ряд рукописей, привезённых из Кашгарии, такие, как «История Сутук Буграхана», «История Туглык Темир хана», «История

ходжей», «Абу-Муслим Мауризи», а также использовал в качестве первоисточника казахскую поэму «Едиге» и кыргызский эпос «Манас». Ш. Уалиханов впервые перевел на русский язык и сделал анализ главы эпоса «Манас»- «Поминки по Кокетаю». Взаимодействие Ш.Уалиханова с образованными кругами казахского общества и его образование в Омском кадетском корпусе наделили его собственным видением, позволяющим различить между кочевыми обществами и оседлыми цивилизациями.

Ключевые слова: Чокан Валиханов, степная цивилизация, кочевники, казахи, кыргызы, устная литература, генеалогия, племя, письменные источники.

Information about authors:

Serubaeva Aurika, PhD, acting Associate Professor of the Department of History and geography, M.Kh. Dulaty Taraz Regional University, 7 Suleimenov str., Taraz, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0003-1246-4411

Kalenova Tengesh, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Political Science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-4767-5537

Авторлар туралы мәлімет:

Серубаева Аурика Темірхановна, PhD, тарих және география кафедрасының доценті м.а., М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Сүлейменов көшесі 7, Тараз, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0003-1246-4411

Каленова Тенгеш Серикбаевна, тарих ғылымдарының кандидаты, саясаттану кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-4767-5537

Сведения об авторах:

Серубаева Аурика Темірхановна, PhD, и.о. доцент кафедры истории и географии, Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, ул. Сулейменова, 7, Астана, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0003-1246-4411

Каленова Тенгеш Серикбаевна, кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-4767-5537

Түркі тілдері/ Turkic languages/ Тюркские языки

Сопылық түркі поэзиясын декодтау тәжірибесінен (Ясауидың «Диуани хикмет» мәтіні материалында)¹

Ж.А. Жақыпов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: zhan.zhak58@gmail.com)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:
тілдік-мәдени код,
лингвокультура,
декодтау
стилистикасы,
конвергенция,
ойдан шықпау
әсері, ілінісу,
сопылық, тариқат,
магрипат.

Мақалада Ясауидың «Диуани хикмет» шығармасын көркем мәтін ретінде декодтау жолдары ұсынылып отыр. Лингвистикалық түркітанудағы алғашқы тәжірибе деп санаймыз, себебі декодтау стилистикасы тарихи мәтіндерге емес, қазіргі көркем мәтіндерге ғана қолданылып келеді. Ясауидың «Диуани хикметі» сопылық поэзияның іргелі үлгісі екені белгілі. Сонымен бірге мәдениеттану заңдылықтары бойынша бұл шығарма басқа діни жазбалармен қатар қасиетті мәдени кодқа жатады. Ал ондағы тілдік құрам тілдік-мәдени код болып саналады. Тілдік-мәдени кодты талдауға лингвокультура тірек бола алады. Бұл тұста лингвокультура мәтіннен бастап, ондағы жекелеген бірліктерге дейін қамтиды. Алайда декодтау стилистикасына енгізу үшін лингвокультура көркем мәтіннің түзілісіне қызмет етіп тұруы қажет.

ХҒТАР 16.21.51

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-110-122>

Автор ойларының прагматикасы оқырманға ұсынған кодтарын оқырманның декодтау шамасымен байланысты. Ұсыну қағидатына сүйенсек, Ясауи хикметтерінде конвергенция, ойдан шықпау әсері, ілінісу құбылыстары алға тартылады. Осы құбылыстар арқылы хикметтердегі тілдік-мәдени ақпаратты оқырман интерпретациялай алады. Алайда шығарма мәнісін ашу, оқырманда бұрын бастан кешкенінен, естігенінен, оқығанынан жиған аялық білім болса, алдын ала қажетті ақпарат қоры болса, тиімді болады. Демек, аялық білім шешуші рөл атқарады. Ясауидың «Диуани хикмет» мәтінін түсіну үшін оқырманның исламдағы тариқат, магрипат, шарифат жолдарынан, сопылық дүниетанымнан хабардар болғаны тиімді.

Декодтау стилистикасы арқылы Ясауидың «Диуани хикмет» көркем мәтіндегі стилистикалық тәсілдердің мән-мазмұны ашылды.

Received 12 April 2023. Revised 15 April 2023. Accepted 19 August 2023. Available online 30 September 2023.

Дәйексөз үшін:

Ж.А. Жақыпов Сопылық түркі поэзиясын декодтау тәжірибесінен (Ясауидың «Диуани хикмет» мәтіні материалында) // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №3. – 110-122 б.
DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-110-122>

For citation:

Zh.A. Zhakypov From the experience of decoding Turkic Sufi poetry (based on Yassawi's work "Diwani Hikmet") // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No3. – P. 110-122. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-110-122>

¹ Мақала AP14870245 – Ахмет Ясауидың «Диуани хикметіндегі» тілдік-мәдени кодтар» атты гранттық жоба негізінде жазылды.

Кіріспе

Өзгетілді зерттеулерде (К. Ераслан, Ф. Көпрүлү, Ш. Габескерия, З. Буният, Ч. Мелвил) Ясауи мұрасы тарихи, тарихи-мәдени аспектілерде қаралады. Сондықтан түркітанулық тіл білімінде тілдік-мәдени кодтарды зерттеу жаңа үрдіс ретінде танылады. **Мақсатымыз** мұндай зерттеудің тағы бір жолын көрсету, «Диуани хикметті» көркем мәтін стилистикасы тұрғысынан талдау болып отыр. Ал сакралдылық сипатты теологтар мен философтар, әдебиеттанушылар үлесіне қалдырамыз. Соған орай тілдік-мәдени код ұғымының ауқымын анықтау, бұл кодтарды ашу тәсілдерін іздеп тауып, қолдану, осы тәсілдерді Ясауи хикметтеріндегі тілдік-мәдени кодтарды парықтауға пайдалануды зерттеу **міндеттерін** айқындаймыз.

Ғылымда тілдік код пен мәдени код дербес қаралады, тілдің өзін мәдени код қатарына енгізеді. Сондықтан «тілдік-мәдени код» деген терминді айқындап алған жөн.

Тілдік кодқа тілдесім құралы, жүйесі, тілдің өзі, аумақтық я әлеуметтік диалект, койне, креол, ақпарат жеткізу мен қатысымды қамтамасыз ететін т.б. құралдар жатқызылады. Тілдік код ұғымы кез келген табиғи жүйедегі тілдік түзілімдерді тілдің таңбалық теориясы тұрғысынан, тілден тыс ақпаратты таңбалау мен жеткізу қабілеті тұрғысынан айқындайды. Бұл термин тілдік құрал көмескі және басқа бір нәрсеге қатыссыз болып тұрғанда, оның сипатын нақты белгілемей, тілдік код терминімен алмастыру үшін пайдалануға мүмкіндік береді. Тілдік код термині тілдің жүйесі мен ішкі жүйесінің арасындағы иерархиялық қатынастарды білдіру үшін де қолданылады. Мұндайда кодпен қатар субкод атауы да жүреді. Субкод деп тілдік кодтың коммуникативтік көлемі жағынан және пайдалану ауқымы жағынан кез келген кіші түрін, ішкі жүйесін айтады. Айталық, ұлттық тіл код деп аталса, оның субкоды әдеби тіл (стандарт), аумақтық диалект, қарапайым сөз, әлеуметтік диалектілер (арго, жаргон, сленг) болады. Субкод та өзінен деңгейі төмен ішкі жүйелерге мүшелене алады. Мұндайда субкод код деп, ал оның ішкі жүйелерін субкодтар деп атауға болады. Айталық, әдеби тіл (норма) код делінсе, ал әдеби тілдің функционалдық стильдері оның субкодтары болады. Осы тілдік қауым пайдаланатын және қызметі жағынан бірін-бірі толықтыратын кодтар мен субкодтардың жиынтығы осы қауымның әлеуметтік коммуникативтік жүйесін түзеді.

Енді мәдени кодқа келейік. Мәдени код ұғымы мәдениеттануда әлемнің мәдени бейнесін түсінуге кілт ретінде пайдаланылады. Ол мәдени құбылыстардың (мәністер, таңбалар, рәміздер, нормалар, мәтіндер, ғұрыптар) терең мәнісін ашуға көмектеседі. Бұл код таңба мен мағына арасындағы өзара байланысты қамтамасыз етеді, атаулар әлемін мәністер әлеміне көшіруге, қандай да бір мәдени феномендердің нені білдіретінін түсінуге көмектеседі. Код болмаса, мәдени мәтін жабық болып шығады, оның мәнісі ашылмайтын болады. Егер мұндай код болса, мәтін ашық болады, оны «салыстырып оқып» шығуға болады. Мәдени мәтіннің оқылуы онда қандай код пайдаланылғанына байланысты. Кодтың өзі даму барысында трансформалануы (қарапайымдануы, күрделенуі, таңбалық жүйесін өзгертуі т.с.с.) мүмкін (Url).

Ғаламдық мәдени кодтардың үш типі бар: жазуға дейінгі (дәстүрлі) кодтар, жазба (кітаби) және қазір қалыптасып келе жатқан экрандық кодтар. Мәдениеттанушылар

мәдени кодтың жазба типінің пайда болуын қасиетті кітаптармен байланыстырып, осыдан бастап рәсімдік код магиясы сөз магиясына ауысқанын айтады. Ясауи мұрасы осындай жазба мәдени кодқа жатады.

Тілдік код пен мәдени кодтың пайымдауларын тіл білімі арнасына тоғыстыра зерттеу жаңаша бір нәтижелерге әкеледі. Ол үшін тілдік-мәдени код ретінде мәтіннен нақты бір тілдік санат талдауға тартылуға тиісті. Біз мұны тіл біліміне салыстырмалы түрде алғанда жаңа енген санат лингвокультуремалардан көреміз.

Лингвомәдениеттанулық зерттеулердің қай-қайсыболсын лингвокультуремалардың құрылымдық типтері әр алуан болатындығы, жеке бір сөзден бастап тұтас мәтінге шейін қамтитыны туралы тоқтамға келген.

Сонымен, Ясауи мұрасындағы тілдік-мәдени кодтарды лингвокультуремалар ретінде алған соң, оны тәпсірлеу (интерпретация) керек болады. Осы тұста декодтау стилистикасы көмекке келеді.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеуге материал ретінде «Ясауи Қ.А. Хикмет жинақ: Даналық сыр. – Алматы: «Жалын», 1998» басылымы пайдаланылды. Бұл кітапта Ясауидың хикметтерінің Ыстамбұл нұсқасының көркем аудармасымен қатар, шағатай тіліндегі нұсқасымен оның жолма-жол қазақша аудармасы берілген. Жолма-жол аударманы жасағандар – М. Жармұхамедұлы, М. Шафиғи, С. Дәуітұлы. Сондай-ақ Р. Сыздықованың «Ясауи «Хикметтерінің» тілі» атты кітабында берілген Самарқанд (Залеман) қолжазбасының транскрипцияланған нұсқасының мәтіні тиісті тұста ескеріліп отырды.

Декодтау стилистикасы, негізінен, зерттеу әдістерін қамтиды.

Орыс ғылымында декодтау стилистикасы теориясының дамуы И. Арнольд есімімен байланысты. Терминнің өзін стилистиканың бұл бөлімін «ақпарат теориясымен» және «қатысым үдерісіне қатысушымен» («мәтін – оқырман») байланыстың ыңғайлы көрсеткіші деп қабылдап И. Арнольд мұны нақтылай түсіп, зерттеудің мақсатын былайша дәлдейді: «Декодтау стилистикасы деп стилистиканың анағұрлым толық та терең түсінуге қол жеткізу үшін көркем мәтінді құрылымы мен оны құрастыратын элементтердің арақатынасына сүйеніп түсіндірмелеу амалдарын қарастыратын бөлімін ұғамыз» (Арнольд, 1972: 1).

Орыстың басқа ғалымдарының декодтау стилистикасы тұрғысынан мәтін талдаған еңбектерінде ақпарат теориясы, кибернетика, құрылымдық стилистика, поэтика, әдебиет теориясы мен тарихында мәтінді түсіндірмелеудің әлемдік және отандық ғылымдағы жетістіктері пайдаланылады. Мәтінді декодтау стилистикасы тұрғысынан зерттеушілердің интуицияны (түйсікті) құнттау жөніндегі пікірлері бір жерден шығады, мұны ғылыми талдауларына қосып отырады. М. Риффатерге және өз тәжірибелеріне сүйене отырып, онан ары дамытады: түйсік кез келген лингвистикалық зерттеуге міндетті түрде қатысатындығымен қатар, стилистің өзі де мәтінді түсіндірмелеуге информант бола алатындығын растайды (Арнольд, 2001: 35-45).

Анығын айтқанда, декодтау қазір көркем әдебиет мәтінін кеңінен парықтау, тәпсірлеудің негізі ретінде ұғынылып отыр. Түпкі мақсат – оқырманға мәтінді және ондағы автор

идеясын терең де толық түсінуге көмектесетін амалдарды тауып анықтау. Қалай? Көркем мәтіннің «кодын» құрылымдық стилистика сүйенетін мәнде іздеу мен жеткізу арқылы анықтау. Декодтаудың әзірленген әдістемесінің негізінде айтылып өткен аспектіде мәтін туралы ғылымның қорытындылары пайдаланылып қана қойған жоқ, сонымен қатар осы әдістемені кез келген мәтінмен жұмыс істеуде қолданудың типологиялық мүмкіндіктеріні дәлелдеу мен теориялық түзетулер енгізуге талпыныстар жасалған.

Декодтау стилистикасы – айтылыстың қабылдаушыға автордың ойы мен сезімін жеткізетін, сондай-ақ мәтіннің оқырманға әсерін анықтайтын тұстарын зерттейтін стилистикалық бағыт. Декодтау стилистикасындағы талдау мақсаты – шығарманың идеялық-көркем мазмұнын лингвистикалық тұрғыдан белгілеу. Негізгі міндеті – тіл мен мәдениеттің әр түрлі деңгейлері үшін шығарманы декодтаудың алгоритмдері мен кодтарын зерттеу. Код деп мәнді тілдік бірліктер мен олардың іліктесу, байланысу (комбинирование) ережелерінің жиынтығын, декодтау алгоритмі деп код комбинацияларын білудің арқасында ақпараттарды жаңғырту ережелерін ұғамыз. Ақпарат ретінде әдеби шығармалардың мәтіні немесе оның эстетикалық мәні болу үшін қажетті де жеткілікті болатын көлемдегі үзіндісі пайдаланылады. Декодтау стилистикасында коннотативтік мағыналарға, лексикалық, фразеологиялық, грамматикалық, фонетикалық бірліктердің сол контексте бейнелеу мүмкіндігіне, яғни экспрессивтік сапасына; ойды беруде ой, сезім мен басқа да қатынастардың көркем мәтінде қатысымының әр түрлі жағдайларында қолданымы мен өзара ықпалын зерттеуге басты назар аударылады. Декодтау барысында ақпараттың кейбір бөлігінен айырылып қалу сөзсіз болады, оның себебі кодтаушы мен декодтаушы жадындағы мазмұн айырмашылығында және кодта өзгерістер болуының мүмкіндігінде. Ақпаратты жоғалтуға қарсы әрекет автор үшін маңызды қандай да бір мәністерді ұсыну амалының көмегімен жүзеге асады. Бұл амалдар ақпаратты бұрмалаудан сақтайды және декодтау барысында қате ұғынуға жол бермейді. Декодтау стилистикасында мұндай амалдарға, мысалы, конвергенция, ойдан шықпау әсері (эффект обманутого ожидания) және ілінісу (тіркесу, сцепление) жатады. Бұларға сипаттама көптеген еңбектерде беріледі. Соларды ортақтастыра түйіндеп, анықтамалар беруге тура келеді:

– конвергенция – автордың оқырман қабылдауын күшейтетін және түйілдіретін уәждері, сезімдері мен күйлері стилистикалық тәсілдердің тым молдығы.

– ойдан шықпау әсері – айтылыста ықтималдығы аз элементтің, ақпараттың жалғастығын бұзатын және күтпеген жайды туғызатын элементтің пайда болуы, бұл қабылдауға кедергі жасайды, оқырманның күш салуын талап етеді де, сонымен оқырманға күшті әсер етеді, өйткені болжамдалуы қиын элементтер ақпарат ретінде анағұрлым маңызды және экспрессивті болып келеді.

– ілінісу – шығарма элементтерінің фонетикалық (ұйқас, метр, аллитерация, ассонанс), құрылымдық (морфологиялық не синтаксистік құрылыс) немесе семантикалық (синоним, антоним) жағынан ұқсас тұрғыда болып, мәтін тұтастығына қызмет етуі.

Осы амалдармен Ясауидің «Хикметтеріндегі» тілдік-мәдени кодтарды шешіп көреміз. Р. Сыздық «Хикметтердің» Самарқанд нұсқасын талдағаны белгілі, біз Ыстамбұл нұсқасын (1897-жыл) және М. Жармұхамедұлының жолма-жол аудармасын пайдаланбақпыз. Ескерте кетер жайт – аталмыш аударманы сол қалпымен пайдаланған

жоқпыз, түпнұсқамен үнемі салғастырып отырып, түпнұсқа мәтінге басымдық бердік. «Хикметтердің» шағатай тілінде жазылғаны белгілі, түсініктілік үшін дәлме-дәл қазақша баламалары талдауға тартылды.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

Қожа Ахмет Ясауи мұрасы айтарлықтай шамада зерттелді, әлі де зерттелуде. Зерттеуге ғылыми материал болуға лайық еңбектер де баршылық. Ясауи тілінің зерттелу деңгейін Р. Сыздықова толымды етіп көрсетіп берген (Сыздықова, 2014: 15-30). Қазақ тіл білімінің тұрғысын ұстанатындықтан осы тұрғыға орай келетін еңбектермен есептесіп отыру қажет.

Қазақ тілтанушыларының тарапынан Р.Ф. Сыздықованың Ясауи «Хикметтерінің» тілі» жөніндегі Самарқанд (Залеман) нұсқасына негіздеп талдаған еңбегі тілтанулық тұрғыдан көшбасшылық тұғырда тұр (Сыздықова, 2014). Дінтанушы философ Д. Кенжетайдың Ясауи мұрасын тарихи-философиялық, таным, мәдениеттану тұрғысынан жасаған терең де кең зерттеулерінің лингвистер үшін әдістанулық тұрғы болуға тиісті (Кенжетай, 2008). А.П. Әбуовтің зерттеулері Ясауи мұрасының түркілік-сопылық мәдениеттің жаңғыру жолдарын саралап берген (Абуов, 2022). Әдебиеттану тұрғысынан түсіндірген еңбек те бар (Жармұхамедұлы, 1999) Дей тұрсақ та Ясауи мұрасының тілін зерттеуде алда тұрған міндеттер көп. Сондай міндеттің бірі – Ясауи хикметтерін көркем мәтін ретінде декодтау стилистикасы жолымен парықтап беру. Ал қазақ тіл білімінде көркем мәтін стилистикасындағы оқырман тұрғысын (декодтау үлгісін) атап көрсеткен – А.С. Адилованың «Қабылдау стилистикасы» деген оқу құралы ғана (Адилова, 2016).

Декодтауда аялық білім болуы үшін Е.Э. Бертельстің сопылық пен сопылық әдебиет туралы еңбегі (Бертельс, 1965), А.Д. Кныштың сопылық философияны егжейлеген еңбегі (Кныш, 1991) көп көмегін тигізді.

Талдаулар

Конвергенция. Хикметтерде мол кездесетін лингвокультурема *жылау* сөзіне қатысты. Бұл сөздердің оқырман қабылдауын күшейтетін сезім, күй таңбалары екені сөзсіз. «Хикметте» *жыла* сөзі 52 рет, *жас (көз жасы)* сөзі 37 рет, *зар* сөзі – 26 рет, *еңіре* сөзі 12 рет кездеседі. Бұған байланысты қолданылған стильдік тәсілдерді түгендеп шығу қиын, алайда көп қолданылған тәсілдерді көрсетіп берейік: кейіптеу тәсілі – *жылаушы (налушы)* (2-хикмет)², *Күз иашимди дария қылыб иурдим мана – Көз жасымды дария қылып жүрдім* (18); коннотация – *иглаб иурдим – жылап жүрдім* (6), *Таки иглаб – Тәңірге жылау* (8), *Сахар уақтида зары қылыб иңранмидим – Таңсаріде зар қылып еңіремедім* (5) *Алла дибан тунлар туриб иңранмидиң – Алланы айтып, түнде тұрып еңіремедің* (11), *маңа игла – маған жыла* (11), *Зар иглабан, зар иңрагил, рахим келсун – Зар жылаңыз, зар еңіреңіз, рақым келсін* (31); *әсірелеу – иаш тукиб – жас төгу* (2, 11, 27, 57), *көз яшымен ақызубан жала қылдым – көз жасын көл қылып егілу* (6, 12); *Күз иашимди дария қылыб иурдим мана – Көз жасымды дария қылып жүрдім* (18)

² Мұнан былай жақша ішіне хикметтердің рет саны беріліп отырады

қайталанып кеткен метафора – бигам йурдим иашым ақмай - бейгам жүрдім жасым ақпай (9), Қанлар ақар кузлардин аққан иаши – Қан боп саулар көзінен аққан жасы (12), Кузларимдин қанлар тукиб иад етмидим – Көзімнен қанды жас төгіп, жад етпедім (16), қан иглазил – қан жылау (49, 60), қанлар ақсун кузлариндин – қан ақсын көздеріңнен (57), Кузини иашига қылгай таһарат – Көз жасына еткей таһарат (Мінәжаттан); эпитет – ихлас билан иглаб – ықыласпен жылау, шыннан жылау, һазар дастан иглаб - бұлбұлың боп жылау (17), Фарияд уриб иглаған, кириан болған гашиқлар – Зар еңіреп жылаған, жолы болған гашиқтар (45), Бидарларни куңли синуқ, кузи иашлиқ – Сопылардың көңілі сынық, көзі жасты (48). Сонымен қатар бұл қолданыстардың қай-қайсында болсын эмоционалдық пен экспрессивтілік бар.

Ал жылау сөзінің «Қазақ әдеби тілі сөздігінде» 12 мағынасы көрсетілген: «1. Қайғыдан, реніштен, ауырғаннан көзден жас шығару; 2. Зар еңіреу, зарлау, зарлану, іштегі зарын шығару; 3. Жоқтау, дауыс шығару; 4. Өкіру, қатты жылау; 5. ауыс. Қайғыру; 6. ауыс. Қиналу, жапа шегу; 7. ауыс. Сағыну, іздеу; 8. ауыс. Еңсесі түсу; 9. ауыс. Шағыну; 10. ауыс. Қоштасу, мауқын басу; 11. ауыс. Аңдардың дауыс шығаруы; 12. ауыс. Жауын жауу» (ҚӘТС, Т. 6: 667-668). «Диуани хикмет» мәтініндегі «жылау» сөзінің мағынасы бұл мағыналармен байланысын ада-күде үзген деп айтуға болмайды. Дегенмен осы мағыналардың бірін тап басып сәйкестіру қиын.

Демек, бұл мәтіндер «сөйлемдер желісінен» ғана тұрмайды, сөзбен берілмеген әлдебір «білімнен» де – қабылдау үшін мағлұм болу керек білімнен, мәтіннің жалпы мән-мазмұнының қалыптасуына қатысып тұратын білімнен де – тұрады. Жоғарыдағы мәтін өрнектерін декодтауға сопылық туралы білім көмектеседі. Жыла сөзінің мағынасы сопылықта, әдеби тілдегідей нақтылы психофизиологиялық құбылыстың атауы ғана емес, сопылықтағы шын сезім. Сопылық поэзия «тариқат» жолына үндей отырып, Құдайға мистикалық жолмен жетуге ден қояды, тариқат Құдаймен табысуды бастан кешудің сезімдік жолдарын сипаттайды (Нурдаулетова және т.б., 2022: 73). Д. Кенжетайдың сөзімен айтқанда, психотехникалық мектептен өтеді (Кенжетай, 2008, 137). Жылау – тариқат жолындағы сезімдік амал, психотехникалық қарекет. Сондай-ақ «жылаудың» нуминоздық мәні бар (Нуминоздыққа «понятие, характеризующее важнейшую сторону религиозного опыта, связанного с интенсивным переживанием таинственного и устрашающего божественного присутствия» деген анықтама беріледі (Ur1). Мұны «Иақам тутиб иглаб йурдим гулзарында – Жағамды ұстап жылап жүрдім гулзарында» (6); «Иақам тутиб утган ишга чиндан иглаб – Жағамды ұстап, өткен іске шыннан жылап» (17) деген жолдар айқындай түседі. Өйткені «жаға ұстау» тіркесінің мағыналық құрамында таңданумен бірге «шошу, қорқу» сияқты элементтер бар екені мәлім.

Демек, «Хикметте» жылау сөзінің символдық мәнге ие болып тұрғанын байқауға болады.

Конвергенция жолымен «Диуани хикметтегі» гашиқ, шарап лингвокультуремаларын да осылайша декодтауға болады, ықшамдық үшін оларды келесі бір орайға қалдырамыз.

Ойдан шықпау әсері. Бұл әсерді «Хикметтегі» топырақ сөзінің қолданысынан байқауға болады.

Декодтау екі негізді біріктіреді: біріншісі – оқырман қабылдауы тұрғысынан талдағанда болатын субъективтік негіз, екіншісі – тілдік қордан тұратын объективтік негіз. Осы тұрғыдан келгенде, *топырақ* сөзінің әдепкі қолданысындағы объективті мағыналары белгілі: «1. Жердің сыртқы, үстіңгі жұмсақ қабаты; 2. Атмосфераның, литосфераның, биосфераның және физикалық, химиялық, биологиялық процестердің әсерінен түзілген жер қыртысының борпылдақ беткі қабаты» (ҚӘТС, Т. 14: 284-289). Сөздікте сонымен қатар «топырақтың» фразеологиялық контекстері берілген. Ал «Хикмет» контексіндегі қолданыстардан (*Топырақ* сөзі 13 рет қолданылыпты) топырақтың мұндай белгісін көре алмайсыз:

Тофырақ қылыб хази бол деп бойнум игди – Топырақ қылып, әзір бол деп мойнымды иді (1).

Тупрақ сифат иер астиди болған яхши – Топырақ сипат жер астында болған жақсы (6).

Тупрақ сифат иол устида иолы болсам – Топырақ сипат жол үстінде жолы болсам (9).

Башим тупрақ, узим тупрақ, жисмим тупрақ – Басым – топырақ, өзім – топырақ, тәнім – топырақ (9).

Асылым тупрақ, насилим тупрақ, баршадин хар – Асылым – топырақ, нәсілім – топырақ, баршадан хар (22).

Тупрақ болғыл галим сени басыб утсун – Топырақ болғыл, галым сені басып өтсін (33).

Туфрақ улыб иерда иатсаң кафир улмас – Топырақ болып жерде жатса, кәпір болмас (39).

Күткен жайт болмай «алданудың» пайдалы әсері қарама-қайшы тіркестерден, шеңдестіктен, контрастыдан, алогизмнен, парадокстардан да көрінеді.

Хақтин қорқыб отқа тушмай пиштим мана – Хақтан қорқып отқа түспей пістім міне (1). *Шакир болыб, уртаб яниб куйдим мана – Ризалықпен өртеніп күйдім міне* (12). *Ғариблиқни куб қадирини билдим мана – Ғарыптықтың көп қадырын білдім міне* (19). *Салғыл қулағымға мени ғоғай, Мухаммад. – Сала гөр менің жаныма уайым-қайғы, Мұхаммед* (20). *Иер устида улмас бурун тирик улдим. – Жер үстінде өлмес бұрын тірі өлдім* (22). *Ғашиқларни суннати дур тирик улмак. – Ғашықтардың сүндеті дүр тірі өлмек* (23). *Нафси улған хор уа гилман кучар, достлар. – Нәпсі тыйған хор қыздарын құшар, достар* (39). Осы сөйлемдердегі отқа түспей пісу, тірі өлу сияқты оксюморондар, ризалықпен күйу, нәпсісін тыйған адамның хор қызын құшуы, ғарыптықтың қадыры сияқты алогизмдер, өзіне уайым-қайғы сұрап жалынуы – оқырман логикасына қайшы жайттар. Осының әсерінен оқырман декодтауға бірден кіріседі. Шығарма мәнісін ашу, оқырманда бұрын бастан кешкенінен, естігенінен, оқығанынан жиған аялық білім болса, алдын ала қажетті ақпарат қоры болса, тиімді болады. Егер бұрын жинақтаған қор жеткіліксіз болса, яғни оқырман зерде мен сезім жағынан тиісінше деңгейде болмаса, тілдік бірліктегі негізгі ақпаратты ала алмайды. Аялық білімді, ақпаратты сопылықтан аламыз. Сопылық лирикада жырланатын сезім амалдары мен әрекеттері екеніне көз жеткіземіз.

2-хикметте әр шумақтың соңында «Ол сабабдин алтмыш учда кирдим иерга – Сол себептен алпыс үште кірдім жерге» сөйлемі қайталанып отырады. Әр шумақта рухани кемелдену жолында табысқа жетіп отырғаны айтылады да, лирикалық кейіпкер

тосын түрде «жерге кіреді», парадокс. Қазақ тіліндегі қарабайыр дүние суретінде «жерге кіру» – жағымсыз мәндегі құбылыс, бұл тіркестің Фразеологиялық сөздіктегі мағынасы – «Бетінен оты шығып, қатты ұялу, өзін қоярға жер таппау» (Кеңесбаев, 2007: 258). Оқырманның алданған үміті шындықты іздетеді. Шындықты табуға, әрине, сопылықтағы тариқат, мағрипат туралы аялық білім көмектеседі. Ясауидың сопылық іліміндегі бір қағида – қоғамнан оңашалану, тариқаттың 10 мақамының бірі «таджридке» келеді (Абуов, 2022: 114, 124). Д. Кенжетай бұл қарекеттің «халуат» (қазақша – қылуат) деп аталатынын байыпты түсіндірмесін берген: «тілдік мағынасы «жалғыз қалу», «тыныш, таса жерге тығылу» дегенді білдіреді. Сопылықта мүридтің санасын белгілі мақсатқа бағыттау. Сол үшін шайх мүридін қараңғы, сыртқы әлемнен жырақ орындарда, яғни жерден қазылған мекенде, белгілі бір уақыт ішінде зікірлер, арнайы рухани жаттығулар арқылы тәрбиелейді» (Кенжетай, 2008: 324-325). Оқырманға енді «жерге кірудің» мәні осылайша түсінікті болады, яғни декодталады.

Ілінісу. Хикметтерде фонетикалық, құрылымдық, семантикалық жағынан ұқсас тұрғыда болып, мәтін тұтастығына қызмет ететін стилистикалық тәсілдер баршылық.

Хикмет шумақтарындағы дыбыстық үйлесімдер диахрониялық тұрғыдан алғанда мәтін тұтастығына қызмет етіп тұрады. Мысалы (шағатай тіліндегі түпнұсқасы арнайы ұсынылады):

*«Бисмиллаһи» деб баян айлай хикмат айтыб,
Талибларға дур уа гауһар сачтим мана.
Риядатни қатиғ тартыб қанлар йутиб,
Мен «Дафтар сани» созин ачтим мана
Сөзни айтдим һар ким болса дидар талаб,
Жанни жанға пунд қылыб рокни олаб.
Ғариб, фақир, иетимларни башин сылаб,
Көңили қатиғ халаиқдин қачтим мана*

(1-хикмет)

Бұл тармақтардағы шалыс ұйқастардың (абаб), негізінен, етістіктерден, 1-, 3-тармақтар етістіктің көсемшесімен тиянақсыз пішінде берілсе, 2-, 4-тармақтардың жедел өткен шақ пішінінде жасалуы мәтіннің баяндау жосығының бірыңғайлығына қызмет етіп тұр. Ең бастысы, ақынның сопылықтағы тариқат жолындағы әрекеттерін өлең ұйқасы да қолдап тұр. «Диуани хикметтен» мұндай құбылыстарды көптеп табуға болады.

Құрылымдық жағынан ілінісу амалдарына хикмет шумақтарының бір сөйлемнің қайталануымен тұйықталып отыратындығын жатқызуға болады. Осы сөйлемдер сол мәтінді бір семантикаға біріктіріп отырады. Ондай құрылымдарға шумақтарды тиянақтап отыратын, мәтін когезиясына қызмет ететін мына сөйлемдерді жатқызуға болады: «Ол сабабдин алтмыш учда кирдим иерга – Сол себептен алпыс үште кірдім жерге» (2), «Ол сабабдин хаққа сиғныб келдим мана – Сол себептен Хаққа сыйынып келдім, міне» (4), «Заты улуғ хожам, сиғниб келдим сеңа – Заты ұлық ием, сыйынып келдім саған» (6), «Бир уа Барым, дидарыңны курармин му – Бір және Барым, дидарыңды көрермін бе» (7), «Мустафаға матам тутуб кирдим мана – Мұстапаға аза тұтып кірдім, міне» (8), «... иер астиға кирдим мана – ... жер астына кірдім, міне» (9), «Не иуз бирла хазретиға барғум мана – Қай бетіммен хазіретке барам міне» (13),

«Ламаканда хақдин сабақ алдым мана – Ламаканда хақтан сабақ алдым міне» (16-, 17), «Иштиб, уқиб иерга кирди Құл Қожа Ахмад. – Естіп, оқып жерге кірді Құл Қожа Ахмет» (22-, 23), «Һар не қылсаң ғашық қылғыл паруардигар. – Не қылсаң да ғашық қыл, пәруардігер» (27-, 28), «Жан уа дилда хайй зикирини айтың, достлар – Жан мен ділде хақ зікірін айтқын, достар» (33-, 34) т.б.

Ясауидың «Диуани хикметін» декодтау стилистикасы жолымен лингвистикалық парықтау үлкен іргелі зерттеу жасауды қажет етеді. Мақала мақсаты осының бір үлгісін көрсету болды.

Нәтижелер

Жылау культуремасына қатысты қолданыстарды талдау барысында олардың бәрінен эмоциялық және экспресивтік мән анықталды.

Конвергенциямен декодтау үшін тек мәтін ішімен шектеле алмаймыз. Мәтіннің дұрыс қабылдануы тілдік және графикалық бірліктер мен құралдар көмегімен ғана емес, білімнің жалпы қоры, басқаша айтқанда, «коммуникативтік фон (ая)» көмегімен де қамтамасыз етіледі. Осы фонға сүйеніп мәтін түзіледі, декодталады. Соған орай мәтіннің қабылдануы пресуппозициямен байланысты болады. Мұндай жайттарға байланысты функционалдық тіл білімінде вертикал контекст деген термин де қолданылады.

«Жылау» культуремасы бар айтылыстар бойында мән-мазмұнды анықтайтын білім де бар екені байқалды, атап айтқанда, сопылық туралы білім бар. Жыла сөзінің мағынасы сопылықта, әдеби тілдегідей нақтылы психофизиологиялық құбылыстың атауы ғана емес, сопылықтағы шын сезім. Сопылық поэзия «тариқат» жолына үндей отырып, Құдайға мистикалық жолмен жетуге ден қояды, тариқат Құдаймен табысуды бастан кешудің сезімдік жолдарын сипаттайды. «Хикметте» жылау сөзінің символдық мәнге ие болып тұрғанына талдау нәтижесінде көз жетті.

Қарапайым оқырман осынша рухани кемелденген кейіпкердің «топырақ» болуын күтпейді, осы күтпеген жайттың әсері бұл жұмбақты шешуге итермелейді. Осыдан келіп субъективті негізге сүйенеміз де, топырақ сөзі діни мәндегі лингвомәдени мағынаға ауысқан деген ойға тірелеміз. Құранның біраз аяттарында (Хаж сүресі, 5-аят, Муминун сүресі, 12-аят, Мумин сүресі, 67-аят т.б.) Алланың адамды топырақтан жаратқаны туралы айтылады. Демек, Ясауидың «Диуани хикметі» діни сопылық мазмұндағы шығарма екенін ескерсек, лирикалық кейіпкердің топырақ болуын, топырақ сипатқа енуін, өзін, басын, тәнін, асылын, нәсілін топырақ деп табуын алғашқы болмысқа, адам жаралмай тұрғандағы болмысқа «қайту» аңсары деп, өзінің болмысынан тыс болуын жанының қалауы деп, яғни трасценденталдыққа ұмтылуы деп, декодтауға болады. Осылайша декодтау стилистикасының әдістері сырт көзбен қарағанда көрінбейтін ақпаратты декодтау арқылы көркем мәтінді лайықты түсінуді қамтамасыз етеді. Мұндай ақпарат, біздің мысалымызда арнаулы аллюзиядан байқалып тұр.

Ойдан шықпау әсеріне байланысты «жерге кіру» культуремасының мәні қылуат процесімен декодталатыны анықталды.

Ілінісуге қатысты тілдік айғақтарды талдаудан бұлардың мәтін тұтастығына қызмет етіп тұратыны анықталды. Шумақтар соңында бірдей сөйлемді қайталау тәсілімен

мәтін семантикасын шоғырланатыны көрінді (Сол себептен алпыс үште кірдім жерге; Бір және Барым, дидарыңды көрермін бе. т.б.).

Қорытынды

Декодтау стилистикасының әдістері сырт көзбен қарағанда көрінбейтін ақпаратты декодтау арқылы көркем мәтінді лайықты түсінуді қамтамасыз етеді. Анығырақ айтқанда, декодтау – көркем сөзді эстетикалық қабылдау теориясында оқырман тұрғысы бастапқы болатын шығармашылық үдеріс, оқырманның автормен түсіністігі мәтін талдаудың маңызды әдістанулық ұстанымына айналады.

Оқырманға жетер жолда мәтін әлеуметтік, тарихи, уақыттық, мәдени т.б. сипаттағы әр түрлі бөгетке тіреледі, бұл сөзсіз. Автор мен оқырман әр басқа тарихи дәуірден, әр басқа әлеуметтік топтан болуы мүмкін, діни я саяси көзқарасы әр басқа болуы мүмкін, мәдени және ұлттық дәстүрі әр басқа болуы мүмкін. Кейбір шығармалар оқырманнан ой-өріс кеңдігін, тарихтан, философиядан, мифологиядан, діннен т.б. білімі болуын талап етеді, осылар болса ғана мәтінді барынша декодтауға болады. Ясауидың «Диуани хикметі» мен қазіргі оқырман арасында осындай жайттар бар.

Ясауидың хикметтеріндегі тілдік-мәдени кодтарды ашу үшін декодтау стилистикасының конвергенция, ойдан шықпау әсері, ілінісу сияқты амалдары мол мүмкіндік береді. Осылар арқылы хикметтердегі тілдік бірліктердің мәдени айғақ екені анықталады, сонымен қатар бұлардың көркем мәтінтүзімге қызмет ететіні, эстетикалық қызметі айқындалады. Көркем мәтіндегі символдық мағына, сөз киесі, концептілік мәнді де анықтауға жол ашылады.

Түркілік сопылық поэзияны көркем мәтін санатында қарауда аялық білімнің маңызы зор. Себебі мәтін дегеніміз – автордың ойлау-сөйлеу қарекетінің өнімі ретінде және тәпсірлеуші оқырманның ойлау-сөйлеу қарекетінің материалы ретінде бәрінен бұрын ерекше түрде ұсынылған білім – вербалданған білім және аялық білім. Ясауидың «Диуани хикмет» көркем мәтінін лингвистикалық тәпсірлеу (интерпретация) үшін ислам мәдениеті, сопылық ағым, тариқат, мағрипат санаттарының контекстін бағдарлау шарт.

Әдебиет

Абуов А.П., 2022. Духовное наследие Яссауи. Алматы: «Көкжиек-Горизонт». 212 с.

Адилова А.С., 2016. Қабылдау стилистикасы. Алматы: «Эпиграф» баспасы. 128 б.

Арнольд И., 1972. Теоретические основы стилистики декодирования// Стилистика романо-германских языков: Материалы семинара. Ленинград. С. 6-20.

Арнольд И.В., 2001. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования). Москва: Наука. 383 с.

Бертельс Е.Э., 1965. Суфизм и суфийская литература. Москва: Издательство «Наука». Главная редакция восточной литературы. 531 с.

Воробьев В.В., 2006. Лингвокультурология. Москва: Изд-во Российского университета дружбы народов. 338 с.

Жармухамедұлы М., 1999. Қожа Ахмет Ясауи және Түркістан. Алматы: Ғылым. 128 б.

- Кеңесбаев І., 2007. Фразеологиялық сөздік. Алматы: «Арыс» баспасы. 800 б.
- Кенжетай Д., 2008. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы. Алматы: «Арыс» баспасы. 360 б.
- Кныш А.Д., 1991. Суфизм // Ислам. Историграфический очерк. Москва: Наука. 230 с.
- ҚТӘС, Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық.
- Нұрдәулетова Б., Шохаев М., Кенганова А., 2022. Жыраулар поэтикасындағы «шынайы адам» концептісі. Turkic Studies Journal. 4 (Vol.2). Б. 72–85. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-72-85>
- Сыздықова Р., 2014. Ясауи «Хикметтерінің» тілі. Алматы: «Ел-шежіре». 664 б.

Reference

- Abuov A.P., 2022. Duhovnoe nasledie Yasawi [The spiritual heritage of Yassawi]. Almaty: «Kokzhiiek-Gorizont». 212 p. [in Russian].
- Adilova A.S., 2016. Qabyldau stilistikasy [Stylistics of perception]. Almaty: «Epigraf» Publishing House. 128 p. [in Kazakh].
- Arnold I., 1972. Teoreticheskie osnovy stilistiki dekodirovaniya. Stilistika romano-germanskih yazykov: Materialy seminara [Theoretical foundations of decoding stylistics. Stylistics of the Romano-Germanic languages: Materials of the seminar]. Leningrad. P. 6-20. [in Russian].
- Arnold I.V., 2001. Stilistika sovr. angliskogo yazyka (stilistika dekodirovaniya) [Stylistics of the modern English language (decoding stylistics)]. Moscow: Nauka Publishing House. 383 p. [in Russian].
- Bertels E.E., 1965. Sufizm i sufiiskaya literature [Sufism and Sufi literature]. Moscow: Nauka Publishing House. The main editorial office of Oriental literature. 531 p. [in Russian].
- Vorobev V.V., 2006. Lingvokulturologiya [Linguoculturology]. Moscow: Publishing House of the Peoples' Friendship University of Russia. 338 p. [in Russian].
- Zharmuhameduly M., 1999. Qozha Ahmet Yassawi zhane Turkistan [Khozha Ahmed Yasawi and Turkestan]. Almaty: Gylym. 128 p. [in Kazakh].
- Kenesbaev I., 2007. Frazeologiyalyq sozdik [Phraseological dictionary]. Almaty: «Arys» Publishing House. 800 p. [in Kazakh].
- Kenzhetai D., 2008. Qozha Ahmet Yasawi dunietyanymy [Khozha Ahmed Yasawi's worldview]. Almaty: «Arys» Publishing House. 360 p. [in Kazakh].
- Knysh A.D., 1991. Sufizm. Islam. Istorigraficheskii ocherk [Sufism. Islam. Historiographical essay]. Moscow: Nauka Publishing House. 230 p. [in Russian].
- QTAS, Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. 15 volumes. [in Kazakh].
- Nurdauletova B., Shohaev M., Kenganova A., 2022. Zhyraul ar poetikasyndagy «shynajy adam» konceptisi. Turkic Studies Journal. 4 (Vol.2). P. 72-85. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-2-72-85>
- Syzdyqova R., 2014. Yasawi «Hikmetterinin» tili [The language of the «Wisdom» of Yasawi]. Almaty: «El-shezhire» Publishing House. 664 p. [in Kazakh].

Zh.A. Zhakypov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

(E-mail: zhan.zhak58@gmail.com)

**From the experience of decoding Turkic Sufi poetry
(based on the text of Yassawi's "Diwani hikmet")**

Abstract. The article suggests ways of decoding Yassawi's work "Diwani hikmet" as a literary text. We consider it the first experience in linguistic Turkology, since decoding stylistics is applied only to modern literary texts, and not to old manuscripts. It is known that Yassawi's "Diwani Hikmet" is a fundamental example of Sufi poetry. At the same time, according to the laws of cultural studies, this work, along with other religious writings, belongs to the sacred cultural code. And the language composition in it is considered a linguocultural code. Linguoculturema can be basis for analysis of the linguistic and cultural code. At this point, linguoculturema includes everything from the text to its every element. However, in order to introduce linguoculturema into the the style of decoding, it is necessary that linguoculturema should serve to form a literary text.

The pragmatism of the author's thought is connected with the reader's ability to decipher the codes presented to the reader. On the basis of the principle of nomination in the Yassawi's "Diwani hikmet", the phenomena of convergence, the effect of deceived expectations and coupling are put forward. Thanks to these phenomena, the reader can interpret the linguistic and cultural information of the hikmet. However, the disclosure of the meaning of the work will be effective if the reader has background knowledge gleaned from what he has experienced, heard and read, and if he has a stock of necessary information in advance. Therefore, background knowledge plays a crucial role. To understand the text of Yassawi's «Diwani Hikmet», it is useful for the reader to know the ways of Islamic Tariqat, Magrifat, Sharia and Sufi world knowledge.

With the help of decoding stylistics, the essence and content of stylistic techniques in the literary text of Yassawi's «Diwani Hikmet» are revealed.

Keywords: linguistic and cultural code, linguoculturema, decoding stylistics, convergence, deceived expectation effect, cohesion, Sufism, Tarikhat, Magripat.

Ж.А. Жакыпов

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

(E-mail: zhan.zhak58@gmail.com)

**Из опыта декодирования тюркской суфийской поэзии
(на материале текста «Диуани хикмет» Ясауи)**

Аннотация. В статье предлагаются способы декодирования произведения Ясауи «Диуани хикмет» как художественного текста. Мы считаем, что это первый эксперимент в лингвистической тюркологии, поскольку стилистика декодирования применяется только к современным художественным текстам, а не к историческим текстам. Известно, что «Диуани хикмет» Ясауи является фундаментальным образцом суфийской поэзии. В то же время по законам культууро-

логии это произведение, наряду с другими религиозными писаниями, относится к священному культурному коду. А языковая система в нём считается лингвокультурным кодом. Лингвокультура может стать опорой для анализа языково-культурного кода. Лингвокультура включает в себя от текста до отдельных его единиц. Однако для внедрения лингвокультуры в стилистику декодирования она должна служить формированию художественного текста.

Прагматичность авторской мысли связана со способностью читателя расшифровывать представленные читателю коды. На основе принципа выдвижения в «Хикметы» Ясауи выдвигаются явления конвергенции, эффекта обманутого ожидания и сцепления. Благодаря этим явлениям читатель может интерпретировать языково-культурную информацию хикметов. Однако раскрытие смысла произведения будет эффективным, если читатель имеет фоновое знание, почерпнутое из пережитого, услышанного и прочитанного, и если у него заранее имеется запас необходимых сведений. Поэтому фоновое знание играет решающую роль. Для понимания текста «Диуани Хикмет» Ясауи читателю полезно знать пути развития исламского тариката, магрифата, шариата и суфийского миропознания.

С помощью стилистики декодирования выявлены суть и содержание стилистических приемов в художественном тексте Ясауи «Диуани Хикмет».

Ключевые слова: языково-культурный код, лингвокультура, стилистика декодирования, конвергенция, эффект обманутого ожидания, сцепление, суфизм, тарикат, магрипат.

Автор туралы мәлімет:

Жақыпов Жантас Алтаевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтпаев к-сі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-8141-55017

Information about author:

Zhakupov Zhantas, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-8141-5501.

Сведения об авторе:

Жақыпов Жантас Алтаевич, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-8141-55017

Синтаксистік синтагманың грамматикалық статусы

Н.А. Ильясова^a, *Г.А. Еркегалиева^b

^aАбай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: nagima68@mail.ru)

^bАбай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: gulnafis.yerkegalieva@mail.ru)

*Байланыс үшін автор: gulnafis.yerkegalieva@mail.ru

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:
синтагма,
интонация,
лексикалық
мағына,
атауыш сөз,
грамматикалық
мағына,
коммуникативті
семантика,
лексика-
грамматикалық
статус,
коммуникативті
статус,
интонациялық
статус.

XҒТАР 16.21.43

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-123-135>

Мақалада синтагма мәселесі фонетика, лексика, семантика, интонациямен байланысты зерттелгені анықталып, ғалымдардың синтагманы фонетикалық бірлік, семантикалық-интонациялық бірлік, көп компонентті синтагма, бір компонентті синтагма, лексикалық синтагматика, синтаксистік синтагматика түрінде әртүрлі жіктегені, оның ғылыми айналымда бір жүйеге түспегені көрсетіліп, синтагманың аталған салалармен байланысын айқындайтын тілдік бірлік сөйлем деп танылады. Сөйлем сөйлеу ағымына түскен сөздердің байланысуынан қалыптасатын, ал синтагма сөйлем ішінде байланысқа түскен сөздердің мәні мен мағынасын анықтайтын, ой-пікірді жеткізуге қызмет атқаратын синтаксистік категория ретінде талданады. Нәтижесінде синтаксистік синтагма термині ұсынылады. Синтаксистік синтагма тілдің құрылымдық, семантикалық, интонациялық, коммуникативтік жүйесімен тығыз байланыста жұмсалатын грамматикалық статусқа ие категорияға жатады. Сөйлем ішінде өзара байланысқан сөздер мен оларды байланыстырушы тілдік бірліктердің қызметіне талдау жасау барысында синтаксистік синтагма мен тілдің құрылымдық жүйесі арасында байланыс орнайтыны дәлелденеді. Синтаксистік синтагма құрамындағы сөздердің семантикалық жақтан үйлесім табу жолдары лексикалық мағынаның семантикалық өрісімен байланысты қарастырылады. Интонация мен синтаксистік синтагманы байланыстыруға интонациялық кідіріс пен ұласпалы интонация негіз болатыны көрсетіледі. Коммуникация мен синтагманың байланысы ақпараттық мағыналарды анықтауда көрініс табады. Әрбір синтагма белгілі бір ақпарат жеткізу қызметіне ие екені жан-жақты талданады. Нәтижесінде синтагма құрамындағы сөздердің, қосымшалардың қызметіне талдау жасалады. Синтаксистік синтагма сөйлеу ағымындағы сөздердің байланысынан туындайтын грамматикалық категория ретінде қарастырылады.

Received 21 January 2023. Revised 27 January 2023. Accepted 26 August 2023. Available online 30 September 2023.

Дәйексөз үшін:

Н.А. Ильясова, Г.А. Еркегалиева Синтаксистік синтагманың грамматикалық статусы // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №3. – 123-135 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-123-135>

For citation:

N.A. Ilyassova, G.A. Yerkegalieva Grammatical status of syntactic syntagma // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 3. – P. 123-135. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-123-135>

Кіріспе

Әрбір ғылым саласы танымды тірек ете отырып, зерттеу нысанын табиғатпен, қоғаммен, әлеуметпен байланыстыра қарастырса, ғылыми білімнің сапасы артып, жастардың жаңаша білім алуына, креативті және сыни тұрғыдан ойлана алуына, мәдени-рухани дамуына мол мүмкіндіктер жасалады. Осы өзекті мәселені зерделеуде лингвистика ғылымының алатын орны ерекше. Лингвистика – адамдардың ақыл-ойын, сөйлеген сөзін, қарым-қатынасын, мәдениетін, сонымен бірге тілдің құрылымдық жүйесін, қызметін, мәнін өн бойына жинаған іргелі ғылым саласы. Лингвистикалық зерттеудің нысанына айналған кез келген мәселені кешенді түрде зерттеу арқылы күткен нәтижеге қол жеткізуге болады. Солардың бірі – синтаксистік синтагма мәселесі. Синтаксистік синтагма сөз тіркесімен, интонациямен, коммуникативтік семантикамен, когнитивтік семантикамен өзара тығыз байланыста өмір сүретін лингвистикалық категорияға жатады. Оларды кешенді түрде зерделеу арқылы сөйлеу ағымындағы сөздердің байланысу жолдары, сөздердің семантикалық жақтан үйлесім табу жолдары, ақпаратты жеткізу жолдары анықталады.

Синтаксистік синтагманы зерттеу барысында ғылыми білімнің мәнін анықтайтын бірнеше нәтижелерге қол жеткізуге болады: біріншіден, синтаксистік синтагма арқылы когнитивті семантиканың мәні сараланады; екіншіден, заттар мен құбылыстардың арасындағы табиғи байланыстардың адам танымындағы бейнесі айқындалады; үшіншіден, ұғымаралық байланысуға қабілетті және қабілетті емес сөздердің жігі анықталады; төртіншіден, морфемалар ақпарат мазмұнын ашатын көрсеткіштер екені дәлелденеді; бесіншіден, сөйлеу кезіндегі мағынаны ашатын интонациялық компоненттер айқындалады.

Синтаксистік синтагмаға тән осындай кешенді белгілерден оның грамматикалық статусы анықталады. Синтаксистік синтагманы лексика-грамматикалық, коммуникативті-грамматикалық, интонациялық статусқа жеткізетін категорияларды талдап, зерделеу арқылы тілдің адаммен, табиғатпен, қоғаммен, өмірмен тығыз байланысын анықтауға болады. Бұл лингвистикалық білім мазмұнын жаңаша құруға септігін тигізеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ғылыми мақалада жалпы ғылыми әдіснамаға тән ойлау, зерттеу, іздену, оқу, дамыту т.б. сияқты ғылыми танымдағы әмбебап әрекеттер және ғылыми тұжырымдар мен теориялардың қабылдану өлшемдерін талдау, ғылыми ойлауда қолданылатын категориялардың жүйесін зерттеу мәселелері басшылыққа алынады.

Жеке ғылыми әдіснама бойынша металингвистикалық зерттеулерге сүйеніп, оның ішінде семантикаға ерекше орын беріледі. Нақты ғылыми әдіснама бойынша теориялық және эмпирикалық зерттеудегі пәнаралық әдістер пайдаланылады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Синтагма мәселесіне қатысты зерттеулерге талдау жасасақ, оның әртүрлі дәрежеге ие екенін көруге болады. Әлемдік тіл білімінде болсын, қазақ тіл білімінде болсын,

синтагма мәселесі, көбінесе, интоналогия саласында зерттеліп, кез келген тілдің интонациялық жүйесін анықтайтын категория ретінде қарастырылған. Л.В.Щерба синтагманы ойлау мен сөйлеуден тұратын бір бүтін процесте ритмикалық топ құрап, мағынаны ажырататын фонетикалық бірлік (Щерба, 1963: 86) десе, Бен Енг Сук те сөйлеу барысында ритмикалық құрылым болатынын, оның ішінде синтагма пауза арқылы ажыратылатынын айтып, оны тұтас мағына білдіретін просодикалық құрал, фонетикалық бірлік деп тұжырымдайды (Бен Енг Сук, 2000: 8). Ал В.В.Данилина да сөйлеу барысында буындардың екпінді, екпінсіз, сөйлеу темпінің жылдам және баяу, дауыс тонының жоғары және төмен, синтагманың ұзақ және қысқа болуын сөйлеу ритмімен байланыстырып, оның ішінде ең негізгі компонентке синтагманы жатқызады (Данилина, 2002: 87). Профессор З.Базарбаева сөйлеудің просодикалық құралдары синтагмада көрініс табатынын, оған семантикалық мазмұн үстейтінін айта келе, интонация, синтаксис, семантика аралығындағы күрделі қарым-қатынастарды айқындауда синтагманың атқаратын қызметі зор екеніне тоқталады. Синтагма коммуникация теориясы, сөйлеу әрекеттері, психолингвистика, прагмалингвистика салаларының белортасын иемденген категория деп таниды. Сөйлеу кезіндегі сөз ағымының семантикасын тереңнен зерттеуге мүмкіндік беретін тілдік құбылыс ретінде бағалап, мәтін, контекст, сөйлеу жағдаятын зерттеудегі өте өзекті мәселе деп таниды (Базарбаева, 2008: 170). Ғалым синтагманы семантикалық-синтаксистік, интонациялық өлшем бірлігі деп, оның әр уақытта сөз тіркесінен, сөйлем бөлшектерінен тұратынын айтады да (Базарбаева, 2008: 187), қазақ өлеңдері мен сөйлеміне тән ырғақтар арқылы синтагмалық зерттеулер жүргізеді. Бұдан синтагманың зерттелу дәрежесі тіл білімінің фонетика, интоналогия салаларымен тығыз байланысты болғанын байқауға болады. Ал синтаксис саласындағы синтагма мәселесі күні бүгінге дейін арнайы зерттеу нысанына айналмаған. Сөйлем құрамына енетін сөздердің сөйлеу ағымында байланысатыны, олардың байланысынан шығатын нәтиже, семантиканың алатын орны туралы зерттеу енді ғана назарға алынып келеді. Сондықтан синтаксистік синтагма мәселесі тіл біліміндегі алғашқы зерттеулердің біріне жатады. Тіл білімінде сөз тіркесі жан-жақты зерттелгенімен, оның семантикалық ерекшеліктері, байланысу дәрежесі, семантикалық қызметі қарастырылған емес. Синтагма сөз тіркесіне тән коммуникативтік семантиканың, сөйлемге тән ақпараттық мағынаның мәнін айқындауға арқау болатын категория ретінде енді ғана зерттеу нысанына айналып келеді.

Талдау

Тіл ғылымында синтагмалық зерттеулер сан қилы тұжырымдарға толы. Фонетика саласында интонациямен, лексика саласында тіркесіммен, синтаксис саласында сөйлеумен байланысты қарастырылып, әр қырынан зерттеліп келеді. О.В.Раева мен Е.Г. Риехакайнен синтагманың интонациялық сипатына талдау жасай келе, синтагма тексті оқу барысында семантика-интонациялық жақтан бүтін жұмсалатын бірлік деп таниды (Раева, 2015: 14-20). А.А. Реформатский «синтагма» терминіне қатысты ғылыми тұжырымдар әртүрлі екенін жан-жақты талдай келе, синтагманы интонацияның термині ретінде қарастыруға келіспейтінін айтады (Реформатский, 2018: 299).

Е.В. Филатова «Сөйлемге сөздердің синтагмалық құрылым арқылы түсетінін айтып, осыған орай синтагманың белгілі бір статусқа ие екенін көрсетеді. Сөйлемде кешенді түрде ұйысып жұмсалатын сөздер көп компонентті синтагма статусына ие екенін айтады, ал кешенді түрде ұйымдаспаған, бір сөзден тұратын синтагмаларды біркомпонентті статусқа ие синтагмаға жатқызады (Филатова, 2018: 48). Ғ.Қ. Хасанов тілдің лексикалық жүйесіндегі синтагмалық қатынастар синтаксистік синтагматикамен шатастырылып жүргені туралы айта келіп: «лексикалық синтагматика мен синтаксистік синтагматиканың айырмашылықтары мен ұқсастықтары, сол сияқты семантикалық валенттілік пен синтаксистік валенттілік түрлерінің айқындалмай жатқан мәселесі өз алдына бір төбе», - дейді (Хасанов, 2012: 390).

Тілдің қай саласында болмасын синтагманың мәнін анықтауға негіз болатын басты белгі – семантика. Семантика сөйлеу мен тілдің қызметін, мазмұнын анықтайтын категория ретінде лингвистиканың барлық саласында өмір сүреді. Синтагманың табиғатын анықтайтын негізгі өлшем семантика болғандықтан, ол тілдің барлық қабатында көрініс табады. Синтаксистік синтагма тілдің грамматикалық жүйесіндегі семантикалық зерттеулердің нысанына жатады.

Синтаксистің зерттеу нысаны сөйлем екені белгілі. Оның коммуникативтік қызмет атқаратыны да баршаға мәлім. Олай болса, сөйлем әрі тілдік бірлік, әрі коммуникативтік бірлік ретінде ерекшеленеді. Бұл мәселе Ф. Оразбаеваның еңбектерінде жан-жақты талданған. Ғалым сөйлемді коммуникативтік бірлік ретінде танудың жолдарын анықтайды: біріншіден, кез келген адам басқа біреуге айтайын деген ойын түсінікті жеткізу үшін ең алдымен, мәтін емес, сөйлем құрастыруды ойлайтынын айтады; оның айтқан не жазған сөйлемі дұрыс, түсінікті болса ғана тілдесім әрекеті жүзеге асатынын дәлелдейді; бұл тілдік қатынастың басты шарты екенін көрсетеді (Оразбаева, 2009: 243). Бұл тұжырымдағы «сөйлем құрастыру» мәселесін ерекше назарға алуға болады. Осы мәселені анықтаудың бір аспектісіне синтаксистік синтагманы жатқызуға болады.

Синтаксистік синтагманың басты ерекшелігі – сөйлеу ағымындағы сөздердің байланысу, тіркесу жолдарынан қалыптасуы. Адамдар сөйлегенде ойын жеткізу үшін сөйлем құрастыратын болса, сөйлемді құрастыруға синтагма арқау болады. Дәлірек айтқанда, сөйлеу үшін, сөйлем құрастыру үшін сөздерді байланыстырады. Осы құбылыс синтаксистік синтагма деп танылады. Адамдар сөйлегенде сөздерді қалай болса солай байланыстыра салмайды, айтылатын ойға қатысты ақпаратты жеткізетін сөздерді іріктеп қолданады. Ақпарат жеткізу үшін лексикалық жақтан да, грамматикалық жақтан да семантикалық үйлесім табатын сөздерді байланыстырады. Синтаксистік синтагманың басты ерекшелігі осында.

Семантикалық үйлесімнің лексикалық аспектісі синтагма құрамындағы сөздердің мағынасы, қызметі арқылы анықталады да, грамматикалық аспектісі сөздердің грамматикалық мағынасы, сөздерді байланыстыратын амал-тәсілдер мен қосымшалар арқылы анықталады. Мысалы, жылқы, сиыр, адам, ағаш, жұқа, күлу, тамыр, әйнек, салу, кісінеу, кітап, мөңіреу, алу, ауыл, бала, ойыншық, кету т.б. сөздерін қатыстырып ойды жеткізу үшін адамдар лексика-грамматикалық жақтан үйлесім табатын сөздерді байланыстырады. Нәтижесінде жылқы кісінеді, сиыр мөңіреді, адам күлді, ағаштың тамыры, жұқа әйнек, ұя салды, кітапты алды, ауылға кетті, баланың ойыншығы, т.б. түрінде

синтаксистік синтагма қалыптасады. Синтаксистік синтагма құрамындағы сөздердің лексикалық жақтан семантикалық үйлесім табу жолдарын екіге жіктеуге болады:

1) толық лексикалық мағынаға ие атауыш сөз бен оны танып-білуге негіз болатын, сол нәрсенің сипатын, белгісін, қасиетін анықтайтын танымдық (когнитивтік) семантикаға ие сөздердің байланысуынан қалыптасатын семантикалық үйлесімділік. Оған жылқы кісінеді, сиыр мөңіреді, адам күлді, ағаштың тамыры, жұқа әйнек т.б. синтагмаларын жатқызуға болады.

2) толық лексикалық мағынаға ие, бір-біріне танымдық тұрғыда қатысы жоқ, дербес тұрған атауыш сөздердің байланысуынан қалыптасатын семантикалық үйлесімділік. Оған ұя салды, кітапты алды, ауылға кетті, баланың ойыншығы, т.б. синтагмалары жатады. Синтаксистік синтагма құрамындағы сөздердің осылайша байланысуына адам – табиғат – қоғам арасындағы қатынас арқау болады. «Тіркеске түскен түбірлердегі қоршаған орта, табиғат, социум, адам т.б туралы ақпараттар олардың лексикалық мағынасы арқылы көрініс табады» (Шаймердинова, 2022: 103).

Заттар мен құбылыстардың табиғи қатынастағы, әлеуметтік қатынастағы қызметі сөз арқылы адам танымында орнығып, олар сөйлеу ағымында өзара байланысқа түседі. Табиғи қатынастағы сөздер семантикалық жақтан бір ұғымның мәнін білдіруге қызмет атқарады. Синтагманың бұл түрі семасиологиялық мәндегі синтаксистік синтагма деп аталса, әлеуметтік қатынастың негізінде әртүрлі ұғымда жұмсалатын сөздер байланысады. Синтагманың бұл түрі атауыштық мәндегі синтаксистік синтагма деп аталады (Ильасова, 2009: 163-168). Ендеше, сөздердің семасиологиялық қызметі арқылы байланысатын синтаксистік синтагма 3 түрлі семантикалық қабаттардан тұрады деп танымыз. 1-қабаты – толық лексикалық мағынаға ие сөздердің байланысуы; 2-қабаты – синтагмаға тірек (басыңқы) сыңардың негізгі мағынада жұмсалуды (жылқы, сиыр, адам, ағаш, әйнек т.б.); 3-қабаты – бағыныңқы сыңардың когнитивті семантикада жұмсалуды. Олар заттар мен құбылыстардың арасындағы табиғи қатынастың адам санасында орнығуын көрсететін синтагмалар болғандықтан, табиғи қатынастағы синтагма қатарына жатады. Мысалы, ағашты тануға, білуге оның жапырағы, тамыры, бұтағы, өсуі т.б. сияқты өзіне тән белгілері арқау болады. Олар синтагма құрамында ағашты тануға қызмет атқаратын когнитивті семантикаға ие белгі-атаулар ретінде жұмсалады. Осындай когнитивтік семантикаға ие белгі атаулар өзара байланысып, синтаксистік синтагма құрай алмайды. Өйткені олардың арасында семантикалық үйлесім болмайды.

Сөздердің атауыштық қызметі арқылы байланысқан синтаксистік синтагма заттар мен құбылыстардың әлеуметтік қатынастағы қызметінен туындап, адам санасында орнығуынан пайда болады. Синтагма құрамындағы сөздер атауыштық мағынасы арқылы байланысып, әрқайсысы өз дербестігін сақтайды. Сондықтан олар толық лексикалық мағынаға ие дербес атаулардың лексика-грамматикалық байланысынан тұратын синтаксистік синтагма ретінде ерекшеленеді.

Синтаксистік синтагма құрамындағы сөздердің грамматикалық жақтан үйлесім табу жолдарын С. Исаев атап көрсеткен жалпы грамматикалық мағына, категориалды грамматикалық мағына, қатыстық грамматикалық мағыналардың (Исаев, 1992) үйлесім табуынан көруге болады. Олардың әрқайсысы ұғыммен (семантикамен) байланысты анықталады. Жалпы грамматикалық мағына лексикалық мағынаның

абстракциялануынан пайда болатынын ескерсек, олардың қызметі сөздердің байланысуынан да көрініс табады. Заттық ұғымды білдіретін сөздер (зат есімдер) қимылдық ұғымды білдіретін сөздермен (етістіктермен) семантикалық үйлесім табады. Мысалы: балалар ойнайды, ауылға кетті, басын көтерді т.б. Сындық, сандық ұғымды білдіретін сөздер (сын есімдер, сан есімдер) зат есімдермен семантикалық үйлесім табады (көк көйлек, тәтті алма, отыз кісі т.б.); мезгілдік, амалдық ұғымды білдіретін сөздер (үстеулер) етістіктермен (кеше келді, биікке ұшты, т.б.) семантикалық үйлесімде болады. Зат есім + етістік, сын есім + зат есім, сан есім + зат есім, үстеу + етістік типіндегі синтагманың құрамында да кез келген сөздер тіркесе бермейді. Мысалы, балалар жайылады, ауылға құлады, басын сөйледі; момын көйлек, ертең келді, тереңге ұшты т.б. түрінде айта алмаймыз. Себебі жайылу қимылы балаға тән қасиет (белгі) емес; құлау қимылы өте тез жүзеге асатын және жоғарыдан төменге қарай бағытталатындықтан ауылға сөзімен тіркесуге қабілетті емес; момын сөзі мінез-құлқы бар тірі жанға тән қасиет болғандықтан, жансыз зат атауларымен байланыса алмайды; ертең сөзі келер уақытты білдіретіндіктен, өткен шақ формасында тұрған келді сөзімен тіркесе алмайды; терең сөзі қатты (жер) немесе сұйық заттың (көл, теңіз, мұхит) бетінен бастап төменге қарайғы қашықтықтың өлшемін білдірсе, ұшты сөзі керісінше, жерден, судан бастап жоғары қашықтыққа қарай бағытталатын қимыл-әрекет. Сондықтан бұл сөздер де өзара байланыса алмайды. Синтагмаларды сөз таптарына қарай жіктеп типтік ерекшеліктерін анықтауда да семантикалық ұстаным басшылыққа алынады. Семантикалық жақтан үйлесім таппаса, кез келген зат есім + етістік, сын есім + зат есім, сан есім + зат есім, үстеу + етістік тіркесіп, синтагмалық қатынасқа түсе алмайды.

Сындық ұғымды білдіретін сөздерді (сын есімдер), сандық ұғымды білдіретін сөздерді (сан есімдер), қимылдық ұғымды білдіретін сөздерді (етістіктер), мезгілдік, амалдық ұғымды білдіретін сөздерді (үстеулер) өзара бір-бірімен байланыстырып сөйлемейміз. Мысалы, кеше, бүгін, ертең, биыл үстеулері; келдім, кеттім, жаздым т.б. етістіктері; қара жасыл, сары, көк т.б. сын есімдері, бес, он, жиырма т.б. сан есімдері бір-бірімен байланысып, синтаксистік синтагма құрай алмайды. Себебі олардың арасында семантикалық үйлесім болмайды.

Сөйлегенде сөздерді өз-өзімен тіркестірмейміз, грамматикалық формалардың қызметіне сүйенеміз. Грамматикалық формалар белгілі бір категориялық мағына береді. Грамматикалық формалардың осы қызметі синтагма құрамында берілетін ақпараттың мазмұнын ашуға мүмкіндік туғызады. Мысалы: Мен айттым; Мен айтамын; Мен айтқанмын; Мен айтыппын. Синтагма құрамындағы грамматикалық формалар арқылы ақпараттың мазмұнын анықтасақ, мынадай тұжырым шығады: атау септігі жалғауы қимыл-әрекеттің иесі туралы ақпаратты анықтайды; жіктік жалғау оның сөйлеуші екені туралы ақпаратты көрсетеді; -ты, жұрнағы қимыл-әрекеттің сөйлеп тұрған уақыттан сәл ғана бұрын болғаны туралы ақпаратты білдірсе, -а, жұрнағы қимыл-әрекеттің әлі болмағаны туралы ақпаратты жеткізуге, -қан, жұрнағы сөйлеп тұрған уақыттан әлдеқайда бұрынырақ болғаны туралы ақпаратты, -ып, жұрнағы қимыл-әрекеттің болғаны, бірақ сөйлеушінің есінде жоқ екені, оның соған күмәні бар екені туралы ақпаратты жеткізуге қызмет атқарған. Осыдан бір сөздің екінші сөзге қатысын анықтайтын қатыстық грамматикалық мағына қалыптасып,

бұл коммуникативті семантиканың берілуін анықтайды. Мысалы: Асқардың досы, Жанардың кітабы синтагмасының ақпараттық (коммуникативті) семантикасы – зат пен заттың қатынасындағы меншіктік мәнді білдіру; Олжастың қарындасы, Қайраттың жары синтагмасының ақпараттық (коммуникативті) семантикасы – зат пен заттың қатынасындағы туыстық, жақындық мәнді білдіру; балаға берді, астыққа толды синтагмасының ақпараттық (коммуникативті) семантикасы – қимыл-әрекеттің нақты кімге, неге бағытталғанын білдіру; астыққа толды синтагмасының ақпараттық (коммуникативті) семантикасы – заттың көп екенін, молшылық болғанын білдіру; үйге кетті, қалаға келді синтагмасының ақпараттық (коммуникативті) семантикасы – қимыл-әрекеттің барып тірелер жерін, аяқталар шегін білдіру; айтуға келді, көруге келді синтагмасының ақпараттық (коммуникативті) семантикасы – қимыл-әрекеттің себебін, мақсатын білдіру; оқушыда бар, үйде жатыр синтагмасының ақпараттық (коммуникативті) семантикасы – белгілі бір заттың нақты мекенін білдіру; далада ойнау, қалада оқу синтагмасының ақпараттық (коммуникативті) семантикасы – қимыл-әрекеттің болу орнын білдіру; зейінімен тыңдады, қуанышпен қарсы алды синтагмасының ақпараттық (коммуникативті) семантикасы – қимыл-әрекеттің амалын білдіру. Осылайша әрбір синтагма құрамындағы грамматикалық формалар мен категориялардың және сөздердің семантикалық қызметіне байланысты әртүрлі ақпараттық (коммуникативті) семантиканы білдіреді. Синтагмалардың коммуникативті семантиканы білдіру қасиеті олардың синтаксистік жақтан бөлшектенбейтін бірлік (Boduen de Kurtene, 1912) екенін және сөйлеу жағдаятында тіркесіп, тек контексте ғана мағына беретін (Орап, 2015) сөйлеу компоненті екенін көрсетеді. Бұдан синтагманың грамматикалық статусқа ие екенін, оның ішінде коммуникативті грамматиканың бірлігі екенін көруге болады.

Синтаксистік синтагма сөйлеу ағымындағы сөздердің байланысуынан пайда болатындықтан, морфологиялық жақтан бөлшектеніп, сөйлеу кезіндегі сөздердің тізбегін, дәлірек айтқанда, синтагматикалық байланыстарды анықтайды. Мысалы: Қырын отырған әкесінің үлкен кесек пішіні Абайға жартылай ғана көрінеді (Мұхтар Әуезов) сөйлемін айтқанда қырын отырған, әкесінің пішіні синтагмаларының құрамындағы отырған, пішін сөздері морфологиялық жақтан бөлшектеніп, тағы да синтагматикалық қатынасқа түсіп, сөйлеу кезіндегі сөздердің тізбегін анықтап тұр. Қырын отырған синтагмасында отырған сөзі іс-әрекетің қалпын (етістік) білдірсе, отырған әке синтагмасында бұл сөз адамның бейнесін анықтауға қызмет атқарған. Оған -ған, есімше формасы қызмет атқарып, синтагманың морфологиялық жақтан бөлшектенуіне арқау болып отыр. Әкесінің пішіні синтагмасының құрамындағы пішіні сөзі морфологиялық жақтан бөлшектеніп, пішіні көрінеді түрінде синтагматикалық қатынасқа түседі.

Ендеше, синтагматикалық қатынас дегеніміз – синтагма құрамындағы морфологиялық көрсеткіштердің қызметі арқылы сөйлеу кезіндегі сөздердің тізбектелуін айтамыз. Бұл синтаксистік синтагманың коммуникативті грамматикалық статусқа ие екенін көрсететін екінші белгісі деуге болады.

Синтагманың синтаксистік, коммуникативтік статусын анықтайтын тағы бір белгісі – интонациялық жақтан түрленіп, коммуникативтік мағынаның жігін ажыратуы. Айтылым әрекетінде синтагманың интонациясы екі түрлі болады. Бір топ синтагмалар

ұласпалы интонациямен, ал бір тобы интонациялық кідіріспен айтылады. Мысалы: оқушы келді, зейінмен тыңдады, оқушының кітабы т.б. сияқты синтагмалар ұласпалы интонациямен айтылады. Ал Асқар – оқушы; Ол – мұғалім сияқты зат есімдерден құралып, предикаттық қатынаста жұмсалған синтагмалар интонациялық кідіріспен айтылады. Интонациялық амал-тәсілдер синтагманың құрамындағы коммуникативтік семантиканың қызметін анықтауға зор үлес қосады. Бұл Л.В.Шербаның «ойлау мен сөйлеуден тұратын, мағынаны ажырататын фонетикалық бірлік» деген тұжырымын (Щерба, 1963), О.В.Раеваның «семантика-интонациялық жақтан бүтін жұмсалатын бірлік» деген тұжырымын (Раева, 2015) нақтылай түседі. Л.В.Щерба синтагмаға қатысты өте дұрыс тұжырым жасаған. Синтагма ойлаудан, сөйлеуден құралатын бірлік екені, сөйлеудегі мағынаны ажырататын бірлік екені рас. Тек «фонетикалық бірлік» деп ат қоюы біраз шатастыруға әкеледі. А.А.Реформатский синтагманы интонациямен, фонетикамен байланыстырмайды, оған келіспейді (Реформатский, 2018). Интонацияның фонетикада және сөйлеуде өз орны бар екені рас. Фонетикадағы интонация екпінмен байланысты болып, әр сөздің дербес тұрғандағы мағынасын ашуға қызмет атқарады. Орыс тіліндегі мука сөзін екі түрлі интонациямен айтқанда екі түрлі мағына береді. Расында, бұл құбылыстың синтагмаға қатысы жоқ. Бірақ сөйлеу кезіндегі интонацияның қызметі басқа. Сөйлеуде мағынаны ажырататын интонациялық бірліктер бар. Бұл құбылыс қазақ тілінде өте жиі кездеседі. Абай ағамды аса құрметтеуші еді; Балапан торғай ұясында отыр сөйлемдерін айтқанда ұласпалы интонацияны немесе интонациялық кідірісті қолданамыз. Осыған байланысты сөйлемдегі айтылатын ойдың мазмұны, коммуникативтік мағынасы өзгереді. Абай // ағамды аса құрметтеуші еді түрінде Абай сөзінен кейін интонациялық кідіріс жасап айтсақ, Абай біреудің ағасын қадірлейтіні туралы ақпарат аламыз. Абай ағамды // аса құрметтеуші еді түрінде Абай сөзінен кейін кідіріс жасамай, интонацияны ағамды сөзіне ұластырып, ұласпалы интонациямен айтсақ, керісінше, Абайды біреудің қадірлейтіні туралы ақпарат аламыз. Балапан // торғай ұясында отыр деп айтсақ, торғайдың ұясында отырған балапан туралы ақпарат аламыз. Бірақ торғайдың балапаны отыр ма, әлде басқа балапан отыр ма, ұя балапанның меншігі ме, әлде басқаның меншігі ме, белгісіз екені туралы ақпарат аламыз. Сөйлем мазмұнында семантикалық екіұштылықтың бар екенін түсінеміз. Балапан торғай // ұясында отыр түрінде айтса, торғайдың балапаны отырғанын, оның кішкентай екенін және өзінің меншікті ұясында отырғаны туралы нақты ақпарат аламыз. Сондықтан синтагманы сөйлеуден, ойлаудан құралатын, сөйлеудегі мағынаны ажырататын интонациялық-семантикалық бірлік деп тануға болады. Бірақ синтагма өздігінен интонациялық-семантикалық статусқа ие бола алмайды. Оның да негізі, тұптамасы бинарлық принципте жатыр. Ш.Балли кез келген синтагма лексикалық мағынадағы бірін-бірі толықтырып тұратын екі сөздің грамматикалық қатынасынан тұратынын, бинарлық принципке негізделетінін айтқан болатын (Балли, 1955). Әуелі сөздер бинарлық принцип бойынша байланысады да, айтылатын ойға, сөйлеу мазмұнына қатысты коммуникативті (ақпараттық, ситуациялық) семантиканы анықтайды. Бинарлық принцип синтагманың синтаксистік-семантикалық статусқа ие екенін көрсетеді. Абай ағамды аса құрметтеуші еді сөйлемін қалай айтсақ та, құрамындағы синтагмалар бинарлық принцип бойынша байланысқанын көруге болады.

Абай қадірлеуші еді;

Абай аға;

Ағамды қадірлеуші еді;

Аса қадірлеуші еді. Егер осы синтагмалар болмаса, ой жарыққа шықпайды, синтагмалық құрылым болмайды. Бинарлық принципке негізделген синтаксистік-семантикалық статус бойынша синтагмалар үнемі екі компонентті болады. Сөйлеу барысында осы синтагмаларды сөйлеуші интонациялық жақтан мүшелеу арқылы, екі түрлі ой, екі түрлі ақпарат алуға мүмкіндік жасайды. Синтагмаға тән интонациялық-семантикалық қасиет осыдан шығады. Бұл синтагманың бір компонентті, көп компонентті (Филатова, 2018: 48) құрамын анықтауға арқау болады. Абай // ағамды аса құрметтеуші еді дегенде Абай бір компонентті синтагма болса, ағамды аса құрметтеуші еді көп компонентті синтагманы құрайды.

Нәтижелер

Синтагма тілдің фонетика, лексика, морфология, синтаксис саласындағы семантикалық заңдылықтарды айқындайтын әмбебап категорияға жатады. Ол тіл жүйесінің өн бойындағы семантикалық ерекшеліктерді айқындауға қызмет атқарып, әр саланың өзіне тән ерекшеліктерін көрсетеді. Осыған орай, синтагма фонетикалық бірлік, лексикалық бірлік, синтаксистік бірлік ретінде танылады.

Синтаксистік синтагма тілдің синтаксистік жүйесіндегі семантиканың мәнін айқындауға қатысады. Синтаксистік жүйе сөйлеу ағымына түскен сөздердің байланысуынан қалыптасады да, белгілі бір нормалар мен заңдылықтарға ие құрылым ретінде орнығады. Сөйлеу кезіндегі сөздердің бір-бірімен байланысу заңдылықтары құрылымдық тұрғыда сөз тіркесі деп танылса, оның коммуникация үдерісіндегі ақпараттық мәнін анықтайтын категория синтаксистік синтагма деп аталады. Синтаксистік синтагманың грамматикалық статусы өте жоғары болады. Ол сөйлеу кезінде байланысқа түскен сөздердің арасындағы семантикалық үйлесімділікті, грамматикалық байланысудың амал-тәсілдерін анықтайтын категория болғандықтан, лексика-грамматикалық статусқа ие. Сөздер семантикалық жақтан да, грамматикалық жақтан да үйлесім тауып, лексика-грамматикалық статусқа ие болғанда ғана коммуникативтік мәнге болады. Синтаксистік синтагма әрбір байланысқа түскен сөздердің арасындағы коммуникативті семантиканы анықтайтындықтан коммуникативтік-семантикалық статусқа ие. Сонымен бірге сөйлемге тән интонациялық компоненттердің мағына ажырату қызметін айқындап, сөйлемдегі ақпараттық мағынаның жігін айқындайтықтан интонациялық-семантикалық статусқа ие болады.

Қорытынды

Адамдар заттар мен құбылыстарды, оқиғаларды есте сақтау үшін олардың тұтас бейнесін қабылдайды және солай елестетеді. Әр нәрсеге тән бүкіл бейнені сөз арқылы танымына бекітіп, жадында сақтайды. Көрген-білген, есте сақтаған нәрселер туралы ақпарат беру, хабар жеткізу үшін сол сөздерді қолданады. Нәтижесінде сөздер сөйлеу

ағымына түсіп, адамға тән ерекше қабілетті айқындайтын танымдық көрсеткішке айналады. Дәлірек айтқанда, адамның ойын, сөйлеу қабілетін айқындайтын сөйлеу бірліктері қалыптасады. Олар лингвистика ғылымында тілдік қатынас құралы ретінде танылып, грамматикалық, функционалдық, коммуникативтік тұрғыда жан-жақты талданады. Тілдік қатынас құралына жататын грамматикалық категориялардың бірі – синтаксистік синтагма.

Синтаксистік синтагманың құрамындағы сөздер морфологиялық көрсеткіштер арқылы синтаксистік жақтан өзара байланысып, когнитивтік семантиканың, коммуникативтік семантиканың, синтаксистік семантиканың мәнін анықтайды. Соның негізінде синтаксистік синтагма берілген ақпараттың, хабардың мазмұнын ашатын сөйлеу бірлігіне айналады. Синтагма құрамындағы сөздердің семантикалық жақтан үйлесім табуы, морфологиялық көрсеткіштер арқылы синтагматикалық қатынасқа түсуі, интонациялық кідіріс пен ұласпалы интонация арқылы коммуникативті мағынаның жігін ажыратуы синтаксистік синтагмаға тән ерекше белгілер ретінде танылады және олар синтаксистік синтагманың грамматикалық статусқа ие екенін көрсетеді.

Әдебиет

- Базарбаева З., 2008. Қазақ тілі: интонология, фонология. Алматы. 326 б.
- Балли Ш., 1955. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва: Издательство иностранной литературы. 412 с. [Электронный ресурс] - URL: <https://www.booksite.ru/fulltext/sharl/text.pdf> (қаралған уақыты: 16.06.2023).
- Бодуэн-де-Куртенэ И.А., 1912. Лекции по введению в языковедение. СПб. тип. В.Безобразов и Ко. 96 с. [Электронный ресурс]-URL: <https://www.prlib.ru/item/363587> (қаралған уақыты: 16.06.2023).
- Ильясова Н.А., 2009. Сөз тіркесі синтаксисі. Алматы. 276 б.
- Исаев С., 1992. Қазіргі қазақ тіліндегі негізгі грамматикалық ұғымдар. Алматы. 144 б.
- Оразбаева Ф.Ш., 2009. Тілдік қатынастың теориялық негізі. Алматы. 368 б.
- Орап М., 2015. Синтагма как единица анализа речевого опыта. East European Journal of Psycholinguistics. С. 106-113. [Электронный ресурс] - URL: <http://eejpl.vnu.edu.ua/index.php/eejpl/article/view/175> (қаралған уақыты: 16.06.2023).
- Раева О.В., 2015. Синтагма и сегментация устной спонтанной речи. Вестник Пермского университета. 4 (32). С. 14-20.
- Реформатский А.А., 2018. Фонология и морфонология: учеб. пособие. Москва: Издательство «Юрайт». 299 с.
- Хасанов Ғ.Қ., 2012. Қазақ тілінің лексикалық синтагматикасы. Орал. 390 б.
- Шаймердинова Н.Г., 2022. Корневая морфема в древнетюркском языке // Turkic Studies Journal. Т. 4. No 1. С. 95-108.
- Щерба Л.В., 1963. Фонетика французского языка: учеб. пособие. Москва: Изд-во «Высшая школа». 308 с.

Reference

- Bazarbaeva Z., 2008. Qazaq tili: intonologiya, fonologiya. [Kazakh language: intonology, phonology]. Almaty: «Zhibek zholy» baspa үji. 326 p. [in Kazakh].

Balli Sh., 1955. Obshhaja lingvistika i voprosy francuzskogo iazyka. [General Linguistics and French Language Issues]. Moscow: Izdatel'stvo Inostrannoj literatury. 412 p. Retrieved from <https://www.booksite.ru/fulltext/sharl/text.pdf> (Accessed at: 16.06.2023). [in Russian].

Boduen de Kurtene, 1912. Lekcii po vvedeniiu v iazykovedenie [Lectures on the introduction to linguistics]. Saint-Petersburg: tip. V. Bezobrazov i Ko. 96 p. Retrieved from <https://www.prlib.ru/item/363587> (Accessed at: 16.06.2023). [in Russian].

Il'jasova N.A., 2009. Soz tirkesi sintaksisi [Phrase syntax]. Almaty. 276 p. [in Kazakh].

Isaev S., 1992. Qazirgi qazaq tilindegi negizgi grammatikalyq ugymdar [Basic grammatical concepts of the modern Kazakh language]. Almaty. 144 p. [in Kazakh].

Orazbaeva F.Sh., 2009. Tildik qatynastyn teoriialyq negizi [Theoretical bases of linguistic communication]. Almaty. 368 p. [in Kazakh].

Orap M., 2015. Sintagma kak edinica analiza rechevogo opyta [Syntagma as a unit of analysis of speech experience]. East European Journal of Psycholinguistics. P. 106-113. Retrieved from <http://eejpl.vnu.edu.ua/index.php/eejpl/article/view/175> (Accessed at: 16.06.2023). [in Ukrainian].

Raeva O.V., 2015. Sintagma i segmentaciia ustnoi spontannoi rechi [Syntagma and segmentation of spoken spontaneous speech]. Vestnik Permskogo universiteta. 4, P. 14-20. [in Russian].

Reformatskii A.A., 2018. Fonologiiia i morfonologiiia: ucheb.posobie [Phonology and morphology]. Moscow: izd-vo Yurait. 299 p. [in Russian].

Hasanov G.Q., 2012. Qazaq tilinin leksikalyq sintagmatikasy [Lexical Syntagma of the Kazakh language]. Oral. 390 p. [in Kazakh].

Shajmerdinova N.G., 2022. Kornevaya morfema v drevnetyurkskom yazyke [Root morpheme in the Old Turkic language]. Turkic Studies Journal. Vol. 4. No 1. P. 95-108. [in Russian].

Shherba L.V., 1963. Fonetika francuzskogo iazyka: ucheb.posobie [Phonetics of the French language]. Moscow: izd-vo «Vysshaya shkola». 308 p. [in Russian].

N.A. Ilyassova^a

^a*Abai Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: nagima68@mail.ru)*

***G.A. Yerkegaliev^b**

^b*Abai Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: gulnafis_yerkegaliev@mail.ru)*

**Corresponding author: gulnafis_yerkegaliev@mail.ru*

Grammatical status of syntactic syntagma

Abstract. The article deals with the problem of studying syntagma in relation to phonetics, vocabulary, semantics, intonation, also highlights the issue of classification of syntagma by scientists in the form of a phonetic unit, semantic-intonation unit, multicomponent syntagma, one-component syntagma, lexical syntagmatics, syntactic syntagmatics, it is shown that it is not part of a single system, and the connection of syntagma with the specified areas is recognized as a linguistic unit of the sentence. The sentence is formed from the words that have fallen into the flow of speech, and the syntagma is a syntactic category that serves to convey thought, determining the role and meaning

of the words that come into contact within a sentence. As a result, the term syntactic syntagma is proposed. Syntactic syntagma refers to a category that has a grammatical status closely related to the structural, semantic, intonation, and communicative system of the language. During the analysis of the activity of interrelated words and linguistic units linking them within a sentence, it is proved that there is a connection between syntactic syntagma and the structural system of the language.

The semantic compatibility of words as part of a syntactic syntagma is considered through the relationship of the semantic field with the lexical meaning. Intonation pause and consecutive intonation serve to link syntactic syntagma and intonation. The connection between communication and syntagma is reflected in the definition of information meanings.

A comprehensive analysis of each syntagma is carried out, which serves to convey certain information, as well as the function of words and affixes as part of a syntactic syntagma, the features of the interaction of syntactic syntagmas and syntagmatic connections.

Syntactic syntagma is considered as a grammatical category arising from the connection of words in the flow of speech.

Keywords: Syntagma, intonation, lexical meaning, nominative word, grammatical meaning, communicative semantics, lexico-grammatical status, communicative status, intonation status.

Н.А.Ильясова^а

*^аКазахский национальный университет имени Абая, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: nagima68@mail.ru)*

***Г.А. Еркегалиева^б**

*^бКазахский национальный университет имени Абая, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: gulnafis_yerkegaliyeva@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: gulnafis_yerkegaliyeva@mail.ru*

Грамматический статус синтаксической синтагмы

Аннотация. В статье рассматривается проблема изучения синтагмы в взаимосвязи с фонетикой, лексикой, семантикой, интонацией, также освещается вопрос классификации синтагмы учеными в виде фонетической единицы, семантико-интонационной единицы, многокомпонентной синтагмы, однокомпонентной синтагмы, лексической синтагматики, синтаксической синтагматики, указывается, что она не входит в единую систему, и признается связь синтагмы с указанными областями в качестве языковой единицы предложения. Предложение формируется из слов, попавших в поток речи, а синтагма – это синтаксическая категория, которая служит для передачи мысли, определяя роль и значение слов, которые вступают в контакт внутри предложения. В результате предлагается термин синтаксическая синтагма. Синтаксическая синтагма относится к категории, обладающей грамматическим статусом, тесно связанным со структурной, семантической, интонационной, коммуникативной системой языка. Авторы статьи в процессе анализа деятельности взаимосвязанных слов и языковых единиц в структуре предложения доказывают, что есть связь между синтаксической синтагмой и структурной системой языка. Семантическая сочетаемость слов в составе синтаксической синтагмы рассматривается через взаимосвязь семантического поля с лексическим значением. Интонационная пауза и последовательная интонация служат для связи синтаксической синтагмы и интонации. Связь коммуникации и синтагмы находит отражение в определении информационных смыслов.

Проводится всесторонний анализ каждой синтагмы, которая служит для передачи определенной информации, функции слов и аффиксов в составе синтаксической синтагмы, особенностей взаимодействия синтаксических синтагм и синтагматических связей.

Синтаксическая синтагма рассматривается как грамматическая категория, возникающая из связи слов в потоке речи.

Ключевые слова: синтагма, интонация, лексическое значение, номинативное слово, грамматическое значение, коммуникативная семантика, лексико-грамматический статус, коммуникативный статус, интонационный статус.

Авторлар туралы мәлімет:

Нагима Абзелбековна Ильасова, филология ғылымдарының докторы, С.Қирабаев атындағы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық даңғ., 13, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2963-9484>

Гулнафис Алибековна Еркегалиева, PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Достық даңғ., 13, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4753-3288>

Information about authors:

Ilyassova Nagima, Doctor of Philology, Ass. Prof. of the Department of Kazakh language and literature named after S. Kirabayev, Abai Kazakh national University, 13 Dostyk Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2963-9484>

Yerkegaliyeva Gulnafis, Master, Doctoral student, Abai Kazakh national University, 13 Dostyk Ave., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4753-3288>

Сведения об авторах:

Нагима Абзелбековна Ильасова, доктор филологических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы имени С.Кирабаева, Казахский национальный университет имени Абая, проспект Достык, 13, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2963-9484>

Гулнафис Алибековна Еркегалиева, докторант PhD, Казахский национальный университет имени Абая, проспект Достык, 13, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4753-3288>

Derivatives -či/čĭ in the medieval Kipchak manuscript Temür Qutluğ Khan's yarlığ

L. Karoly^a, *E. Munai^b

^aUppsala University, Uppsala, Sweden

(E-mail: laszlo.karoly@lingfil.uu.se)

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

(E-mail: erbol.munay@gmail.com).

*Corresponding author: erbol.munay@gmail.com

ARTICLE INFO

Keywords:

Golden Horde, manuscript of the Middle Ages, Temür Qutluğ Khan's yarlığ, derivatives, affix či/čĭ, semantic analysis, continuity, Turkic languages.

IRSTI 16.21.45

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-136-145>

ABSTRACT

In 1397, Temür Qutluğ, Khan of the Golden Horde, issued the edict (*yarlığ*) to a local royal family in Crimea. In this medieval manuscript, the addresser mentions dozens of profession names, many of which are formed with the help of the word-formative suffix (affix) -či/čĭ. The derivative -či/čĭ is a common word-formation affix in Old and modern Turkic languages, its origins are in the Proto-Altaic language. -či/čĭ is actively functioning in both the early and late Middle Ages, which is also confirmed by the analysis of derived words in this specific manuscript. Historically, -či/-čĭ denoted a person's connection with a subject, an action, or a professional activity to which it attaches, and this word-formation meaning has also existed in this manuscript (*bitigčĭ, tartnaqčĭ, köprükčĭ, etc.*). The authors have made a semantic and etymological analysis of the generating bases of lexemes, identified the corpus of derived words denoting professions in the Golden Horde, considered their syntagmatic and contextual compatibility, and concluded that derived words with derivatives -či/-čĭ in the vocabulary of Temür Qutluğ yarlığĭ, and their word-formation meanings have continuity with similar derivatives of modern Turkic languages.

Received 15 August 2023. Revised 16 August 2023. Accepted 09 September 2023. Available online 30 September 2023.

For citation:

L. Karoly, E. Munai Derivatives -či/čĭ in the medieval Kipchak manuscript Temür Qutluğ Khan's yarlığ // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No3. – P. 136-145. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-136-145>

Introduction

Middle Kipchak was the language used by the Kipchak people between the 13th and 16th centuries in the Eurasian steppe (Berta, 1998: 159). Kipchaks were a group of Turkic-speaking nomadic who lived in the Eurasian Steppe from the 10th to the 13th centuries and established their political power, the Kipchak Khaganate. The Khaganate stretched from the vast Central Asian steppes (in modern-day Kazakhstan) to the bank of the Caspian Sea and eventually expanded to southern Russia. However, in the early 13th century, the Kipchaks were defeated by the Mongol army in the battle of the Kalka River and were subsequently annexed into the Mongol Empire. Along with the dissolution of the Great Mongol Empire, the descendants of Jochi, the first son of Chinggis Khan, established the Golden Horde, ruling extensive territory from Central Asia to Eastern Europe (Mierkamali, 2001: 137-138).

Material and research methods

The *yarliġ* is dated April 24, 1398. Although the original manuscript itself is missing, the copy preserved nowadays has been recognized as authentic. This *yarliġ* is a preferential certificate in which Khan Temür Qutluġ provided a rich Muslim landowner with a property contract with a list of personal tax benefits in order to win local support of Crimea in the political struggle between him and Khan Toktamish (Favereau, 2018: 168-172). The transliterated text is quoted from A. Melek Oyzetgin's work, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin dil ve üslûp incelemesi* [Linguistic and stylistic analysis of *yarliġ* and manuscripts belonging to Altın Ordu, Crimea and Kazan].

There are hundreds of *-či/čī* derivatives that occur in Middle Turkic manuscripts, such as *Codex Cumanicus*, *Divanu lugat at-turk* [Compendium of the Turkic dialects]. However, only thirteen *-či/čī* derived profession names have been found in Khan Temür Qutluġ's *yarliġ*. Despite the small samples of *-či/čī* derivatives in the manuscript, it can still be seen that words derived from *-či/čī* play an important role in the creation of profession names after considering that there are only twenty-one profession names in Khan Temür Qutluġ's *yarliġ*. Therefore, the analysis and study of *-či/čī* derived words play a very important role in understanding the characteristics and rules of this form of word formation.

The study of derivatives *-či/čī* can be based on the following methods. Firstly, the statistical and inductive method is necessary for this research. Based on the existing research material, we aim to collect and categorize the *-či/čī* derivatives so as to gain a clear insight into the *-či/čī* structure. Secondly, we aim to conduct a detailed description of the collected *-či/čī* derived words, to reveal their distribution rules and functions in forming words. Thirdly, the comparative method also plays an important role in the study. By comparing the forms and semantic features of the selected words in Middle Kipchak, the article aims to discover the corresponding forms of the features both in Old and Modern Turkic.

Research Background

The *-či/čī* suffix is one of the most productive word-forming suffixes in Turkic languages, and its existence is rooted in Ancient Turkic and is still widely used in modern Turkic

languages. Scholars like Talat Tekin, Clauson, Marcel Erdal all state that the nominal forming suffix *-či/čī* is widely used in Old Turkic and forms profession names. Marcel Erdal points out that the suffix *-či/čī* always denotes humans, whom it characterizes through their fixed, habitual or professional activities (Marcel 1991: 111). N.G. Shaimerdinova states that the function of the nominal forming suffix *-či/čī* is giving a person a professional behavior or setting a connection between the person and the object (Shaimerdinova, 2022: 118-127). On the other hand, N. A. Baskakov points out that *-či/čī* and its variations are common in Altaic languages and function in the same way. For example, *-či/čī* in Turkic, *-č* in Mongolic, and *-ja* in Korean (Baskakov, 1981: 100-101).

As for the Altyn Orda Khans' edicts, several scholars have done research on this topic. A. Melek Özyetgin, in her work collects and translates plenty of yarligis of Altyn Orda, the Kirim Khanate, and Kazan Khanate (Özyetgin, 1996). Meanwhile, she also assesses the word phrases and sentences from various aspects. H. Jankowski discusses profession names of historical Crimean Tatar and compares them with Old Turkic and Middle Kipchak. He also discusses the role of *-či/čī* in the formation of those profession names (Jankowski, 2020: 165-180).

Analysis

An analysis of the names of professions provides an understanding of the means of *-či/čī* in the formation of words. In the following part, the study will only describe and analyze the profession names derived from the suffix *-či/čī*. Those profession names are *bitigčī*, *tamğaçī*, *tartnaqčī*, *yorta işlenčī*, *yolavčī*, *yamčī*, *süsünčī*, *qusčī*, *barsčī*, *kemečī*, *köpriükčī*, *sabančī*, *ortağčī*, thirteen profession names in total.

These words are all derivatives with a stem attached by *-či/čī*. This suffix is rooted in Old Altaic and Old Turkic with a long history. It commonly occurs in Old Turkic Runic inscriptions (Orkhon, Enisei, Talas scripts), e.g. *Ičreki bedizčī itti* '(They) sent painters from inner' (Aidarov, 1986: 53). The means of formation of derivatives, shaping nouns from nouns or verbs. This character affects the function of word formation. The function of *-či/čī* is to give a person professional behavior and set a connection between a person and an object, which has been studied and shown in N.G. Shaimerdinova's article (Shaimerdinova, 2022: 118-127). If the suffix *-či/čī* is attached to verbal stems, e.g. *itgu* 'to build' > *itgučī* 'builder', *siğit* 'to cry' > *siğitčī* 'mourner', then the word formation function is to designate 'person by action' (Shaimerdinova, 2022: 121).

Bitigčī. 'scribe'. Bitigčī is formed by the stem bitig attached with the suffix *-či*, which denotes the meaning of 'secretary'. Bitig is derived from the verbal root *biti-* 'to write' (Clauson, 1972: 304). During the medieval period in Central Asian states, Bitigčī was a person who held the position of secretary or scribe. This official position also existed in the Chinggisid Empires. After the collapse of these empires, Bitigčī became a widespread name of the profession among the Turkic-Mongolian peoples (Räsänen, 1969: 77).

Tamğaçī. 'Custom officer'. In old Turkic, *tamğa* was originally a brand or mark of ownership applied to horses, cattle, and other livestock (Clauson, 1972: 506); over time, *tamğa* became the symbol of rulers' power, which was the seal. Therefore, *tamğaçī* in Old Turkic means 'seal holder', which can also be interpreted as 'representative of the ruler',

e.g. on oq oğlīm türgeš qağanta maqarač tamğači, oğuz bilgä tamğači kälti. (KT: N 13) ‘the two representatives of my son the Türgeš Kağan of the On Oq (Western Türk) at Kül Tegin’s funeral were Makarač’ (Geng, 2005: 135). The word was later borrowed into Mongolian. *Altun tamğa* ‘gold seal’, was widely used by Chinggsid rulers. For instance, Rashid al-Din once mentioned that there were three types of gold seals in the Ilkhan Khanate: large gold seals for important matters, special gold seals for military affairs, a small gold seal (*altün tamğā-ye kūčak*) for fiscal, and commercial letters (Doerfer, 1982: 556-557). Thus, *tamğači*’s lexical meaning depended on the *tamğa*’s role. In Temür Qutluğ’s *yarlığ*, *kirür čikarında qırımında kefedede.....tamğa tartnak almasun* ‘In roads and places, at entrance or exit, in *qırım* or Caffa.....the custom duty should not apply’ (Özyetgin, 1996: 107). From the context, we can notice that the *tamğa* of the text means ‘custom duty’. Therefore, the meaning of *tamğači* is accordingly ‘custom officer’.

Tartnaqči. ‘tax collector’. The stem verb *tart-* originally means ‘to pull, or drag’, but with many extended meanings of which ‘to weigh’ is the oldest (Clauson, 1972: 534). Although the root and the explanation of the suffix *-naq* is still uncertain, the fact that *tartnaqči* is a type of tax is in evidence from the context in which the word occurs, i.g., *kirür čikarında qırımında kefedede.....tartnaq almasun* (Özyetgin, 1996: 107). “In roads and places, at entrance or exit, in Qırım or Caffa.....the *tartnaq* [tax for weighing] shall not apply” (Favereau, 2018: 187). Nevertheless, another opinion toward the word *Tartnaq* rather explains it as “a gift or tribute” than “a tax”. A. N. Samoylovich used the existence of *tartuw* in the Kazakh language to support his speculation (Usmanov, 1978: 259-260), e.g. *tartuw tarttı* “a thing given as a gift from one to another with respect” (Iskakov, Wali, 2011, 14th vol.: 13 p.). Therefore, in his opinion, *Tartnaqči*, instead of a tax collector, was more likely a person who collected gifts or tributes from the Altyn Orda Khan’s ruling regions.

Yortar işlenči. ‘envoy’. The compound word is constructed by *yort-* ‘to trot’ + *-Ar*(aorist) and *işlen* ‘to work’ (reflexive form) + *-či*, giving the meaning of ‘runner’ or ‘envoy’. The form of *-či/či* attached to a verbal phrase making a profession name is rather less frequent to occur in Turkic languages. In modern Kazakh, the variation of *yort-* is *jort-*. There are derivative words like *jortuwşı*, *jortuwılşı*, which deliver the polysemantic meanings of ‘a person who takes part in a campaign or a war’ and ‘a thief’(Iskakov, et al., 2011, 6 vol.: 493, 494 p.).

Yolavči. ‘envoy’. The original meaning of the word is ‘diplomatic envoy’. Clauson believes it is a borrowed word from the Persian word, *-va:č/-wa:č*, meaning ‘voice’. On the other hand, Ramstedt compares this word with the verb *yala-* which means “to accuse, impeach” in Old Turkic, and states that it is formed by combining the suffix *-bač*, which comes from the word *yala* meaning “spokesperson, mediator” in Manchu and *pačhi* meaning “person” in Korean (Clasuson, 1972: 921). *Yalabač* has occurred several times in Orkhon-Enisei monuments, e.g. *yalabač barıpan kälmađiniz bāgimiz* ‘you have gone as an ambassador but have not returned, our Beg!’ (Uibat I: 5). The word *yolavči* (< *yalabač*) may have undergone the *w(v) < b* voice change, which widely occurs in Kipchak languages, such as *suw* (Kaz.) < *sub* (OT).

There are several synonyms to *yolavči* in Old Turkic(e.g. *elči*, *arqiš*, *sabči*). In modern Kazakh, *yolavči*’s alternative variant, *jolawşı*, still preserves its original meaning. However, in comparison with ‘envoy’, *jolawşı* more commonly means ‘a passenger with a particular aim’ in the Kazakh language (Iskakov, et al., 2011, 6th vol.: 469-470). In the Kazakh language, there is a synonym of *jolawşı*, which is *jawşı* ‘messenger, envoy’. For example,

a proverb goes as *Eldestirmek elšiden, jawlastırmaq jawšidan* ‘Peace is caused by elši (the envoy who comes for peace), war is caused by jawšī (the envoy who comes for war)’.

Yamčī. ‘post rider’. *Yam* is ‘a posting station’, with some extended meanings. The phonetics of this word are obscure. Its origin is Chinese *zhan* ‘站’ ‘station’, and became a loanword in Persian as *yam* ‘posting station; post-horse’ and survives in Southern-Western Turkic as *yam* ‘post-horse; post-rider’ (Clauson 1972: 583). It probably reached Turkic via Mongolian, but the reason for the sound change *c- > y-* is obscure. *yamčī* ‘post-rider’, a derivative word for ‘the officer in charge of horses at a posting station for the post-riders’.

Süsünčī. ‘tax collector’. *Süsün* is a compulsory service tax in the sense of travel provisions that the state gives to traveling officials and diplomatic officials in the territory of Turkestan Khanates (Kök, 2020: 235). Vasary brings this word from the Mongolian concept of *susun/süsün* (Vasary, 1977: 51-59). He states that the term *susun/süsün* was derived from the Turkic word *sub/su*. Thus, *Süsünčī* is the official who collects this type of tax, which is a kind of food tax collected for both ambassadors and their animals.

Qusčī. ‘bird trainer, hunter’. *Qus* is a word that is used as a general name to cover the whole bird species in most of the historical and contemporary dialects of Turkic languages and only refers to the concept of ‘duck’ in Yakut (Clauson, 1972: 670). In Khan’s *yarlig*, *qusčī* tends to be interpreted into two meanings, either ‘a bird trainer’ or ‘a hunter’. Relatively, *qusčī* still exists in most of the modern Turkic languages and preserves its original meaning. For example, *qusčī* in modern Kazakh designates ‘people who use birds to hunt’ or directly ‘hunter’, but the meaning of ‘bird trainer’ is expressed with another word, which is *qusbegi* (Iskakov, et al., 10 vol., 2011: 451, 454).

Barsčī. ‘tiger tamer’. The word *bars* is claimed to have passed into Turkic from Persian. (Clauson, 1972: 368). The animal name, *bars*, attached by *-čī/čī* turns into a profession.

Kemečī. ‘shipbuilder’. The word is derived from *keme* ‘ship’. The meaning of the word can be ‘mariner’ or ‘shipbuilder’. In modern Kazakh *kemečī* conveys three meanings, ‘helmsman’, ‘mariner’, and ‘shipbuilder’. (Iskakov, et al., 7 vol., 2011: 590)

Köprükčī. ‘bridge builder’. *Köprükčī* is formed by the stem, *Köprük* ‘bridge’, attached with the suffix *-čī*, creating the name of a profession that people who build bridges. *Köprükčī*, with undergoing phonetic changes, still exists in modern Kazakh as *köpirši* and preserves the original meaning. (Iskakov, et al., 8 vol., 2011: 328)

Sabančī. ‘peasant’. *Sabančī* is formed by the stem, *saban* ‘plough’, attached with the suffix *-čī*, creating a profession name that designates people who use ploughs to work, thus peasants in other words. This word is preserved in modern Kazakh’s dialect language as *sabančī*, and the word conveys the same meaning as ‘peasant’. (Iskakov, et al., 12 vol., 2011: 513)

Ortaqčī. ‘sharecropper’. *Ortaq* originally means ‘partner’. When the word is attached by *-čī*, it becomes peasants who rented and cultivated the landlord’s land under the feudal landlord system economy. In modern Kazakh, *Ortaq* means an agricultural cooperative run by several people. (Iskakov, et al., 12 vol., 2011: 11)

Results

1. The Middle Kipchak text, Temur Qutlugh’s *yarlig*, contains many profession names which are formed by the suffix *-čī/čī*, which have been discussed and studied. This suffix

has ancient roots in Old Alatic and Turkic languages, and we can notice this formation type is very commonly used. The derivatives have three means of formation. Firstly, profession names are formed by simple nouns attached with *-či/čī*, such as *tamğa* ‘seal’ + *-či* > *tamğacı* ‘seal holder, custom officer’, *keme* ‘ship’ + *-či* > *kemeči* ‘ship builder, mariner’, etc. Secondly, profession names are formed by deverbal nouns attached with *-ci*, such as *biti* ‘to write’ + *g* ‘deverbal suffix’-*či* > *bitigči* ‘scribe’. Thirdly, profession names are formed by verbs or verbal phrases attached with *-či/čī*, such as *yortar* ‘to trot’ *işlen-* ‘to work’ + *-či* > *yortar işlenči* ‘envoy’.

2. From the semantic perspective, *-či/čī* attaching to different words gives different meanings.

(1) *-či/čī* attached to animal names, like birds or wild beasts, designates ‘people who herd, hunt, or tame beasts, livestock or birds’, such as *qus* ‘bird’ + *-či* > *qusči* ‘bird trainer or the hunter who uses birds to hunt’, *bars* ‘tiger’ + *-či* > *barsči* ‘tiger tamer’.

(2) *-či/čī* attached to instruments designates ‘people who use the specific instrument to work’, such as *bitig* ‘book, letter’ + *-či* > *bitigči* ‘scribe’, *saban* ‘plough’ + *-či* > *sabanči* ‘peasant’.

(3) *-či/čī* attached to some specific items, say, a tax or a seal, designates ‘people who are in charge of the item’, such as *tamğa* ‘seal’ + *-či* > *tamğacı* ‘seal-holder, custom officer’, *tartnaq* ‘tax name’ + *-či* > *tartnaqči* ‘tax collector’, etc.

(4) *-či/čī* attached to place names forms profession names by specifying the working place of the occupation, such as *yam* ‘post-station’ + *-či* > *yamči* ‘post-rider’.

3. The process of meaning changes from the Old Turkic period to Middle Kipchak and to Modern Kipchak languages have been fully shown and we found out in some specific context the meaning of certain words will vary. Some profession names are formed with the pattern in which a borrowed word is attached with the Turkic suffix *-či/čī*, making it a Turkic word. We have found that modern Kazakh preserves many *-či/čī* derived profession names in Middle Kipchak, though with a few phonetic changes in some words.

Conclusion

In the article, we have analyzed all *-či/čī* derivatives that occur in the manuscript and discovered the vital role of *-či/čī* in the formation of Turkic profession names. The *-či/čī* suffix has deep roots in both Old Altaic and Old Turkic, and it keeps being prolific from the Ancient eras to the Middle Ages and to Modern times.

We have discussed the extensive use of the suffix *-či/čī* in producing profession names in this Middle Kipchak manuscript. The article has provided insights into the different means of formation, which *-či/čī* can transform simple nouns, deverbal nouns, and verbs into nouns. We have also discovered the semantic variations based on the words to which *-či/čī* is attached.

The article discovers that the profession names’ meanings differ over time and in different contexts and that some profession names in Middle Kipchak are still preserved in modern Kazakh.

Reference

- Айдаров Г., 1986. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы: Мектеп. 53 б.
Баскаков Н.А., 1981. Алтайская семья языков и ее изучение. Москва: Наука. С. 100-101.

- Искаков Ж., Уали Н., 2011. Қазақ әдеби тілінің сөздігі VI том. Алматы: Издательский дом Арысь. Б. 469-470.
- Искаков Ж., Уали Н., 2011. Қазақ әдеби тілінің сөздігі VII том. Алматы: Издательский дом Арысь. 590 б.
- Искаков Ж., Уали Н., 2011. Қазақ әдеби тілінің сөздігі VIII том. Алматы: Издательский дом Арысь. 328 б.
- Искаков Ж., Уали Н., 2011. Қазақ әдеби тілінің сөздігі X том. Алматы: Издательский дом Арысь. Б. 451, 454.
- Искаков Ж., Уали Н., 2011. Қазақ әдеби тілінің сөздігі XII том. Алматы: Издательский дом Арысь. 513 б.
- Искаков Ж., Уали Н., 2011. Қазақ әдеби тілінің сөздігі XIV том. Алматы: Издательский дом Арысь. 13 б.
- Усманов М.А., 1978. А.Н. Самойлович и изучение актовых источников джучиева. Тюркологический сборник. Москва: Наука. Б. 259-260.
- Berta Á., 1998. Middle Kipchak, *The Turkic Languages*, edited by Lars Johanson and Éva Á. Csató. New York: Routledge. P. 158-165.
- Clauson G., 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-13th Century Turkish*. (Oxford University Press, Oxford). available at http://s155239215.onlinehome.us/turkic/40_Language/ClausonEDT/Clauson_EDTPreface.htm (accessed 01.08.2023).
- Doerfer G., 1982. "ALTÜN TAMĠĠ," *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/altun-tamga-gold-mark-of-ownership-tk> (accessed 01.08.2023).
- Erdal M., 1991. *Old Turkic Word Formation*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 111 p.
- Favereau M., 2018. Tarkhan: A Nomad Institution in an Islamic Context, *Revue des mondes Moslems et de la Méditerranée* [Online], accessed August 10, 2023. URL: <http://journals.openedition.org/remmm/10661>; DOI: <https://doi.org/10.4000/remmm.10661>.
- Geng S., 2005. 古代突厥语碑铭研究 . (Gu dai Tu Jue Yu Bei Ming Yan Jiu) (A Study of Old Turkic Inscriptions) Beijing: China Minzu University Press. 135 p.
- Jankowski H., 2020. The Names of Professions in Historical Turkic Languages of the Crimea, *Ottomans-Crimea-Jochids: Studies in Honour of Mária Ivanics*, edited by István Zimonyi. Szeged: University of Szeged, Department of Altaic Studies. P. 165-180.
- Karahan Kök N., 2020. Türkistan hanlıkları yarlıklarında geçen vergi adları. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. P. 212-244.
- Mierkamali A., 2001. 谈中世纪克普恰克文献《库曼语汇编》. (Tan Zhong Shi Ji Ke Pu Qia Ke Wen Xian «Ku Man Yu Hui Bian») [Talk About «Codex Cumanicus» in Qipchaq Literature during the Middle Age]. *Journal of Xinjiang University (Social Science Edition)*. Vol. 29, No. 3. P. 137-138.
- Özyetgin A. M., 1996. Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin dil ve üslûp incelemesi. Ankara: Türk Dil Kurumu. P. 106-107.
- Räsänen M., 1969. Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Türksprachen.
- Shaimerdinova N.G., 2022. The word formation potential of affixes in the ancient Turkic runic texts. *Turkic Studies Journal*. Vol.4, No.3. P. 118-127. DOI: <http://doi.org/10.32523/2644-5157-2022-3-118-127>.
- Varasy I., 1977. Susun and Süsün in Middle Turkic texts, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Vol. 31, No. 1. P. 51-59.

Reference

- Aidarov G., 1986. Köne türki jazba eskertkişteriniñ tili [The Language of Old Turkic inscriptions]. *Almaty: Mektep*. 53 p. [in Kazakh].

- Baskakov N.A., 1981. Altaiskaya sem'ya yazikov i iyo izuchenie [Altaic Language Family and Study]. Moscow: Nauka. P. 100-101. [in Russian].
- Iskakov J., Wali N., 2011. Qazaq Adebı Tilinin Sozdigi VI tom [Dictionary of the Kazkh Standard Language Vol.6]. Almaty: Arys Publishing House. P. 469-470. [in Kazakh].
- Iskakov J., Wali N., 2011. Qazaq Adebı Tilinin Sozdigi VII tom [Dictionary of the Kazkh Standard Language Vol.7]. Almaty: Arys Publishing House. 590 p. [in Kazakh].
- Iskakov J., Wali N., 2011. Qazaq Adebı Tilinin Sozdigi VIII tom [Dictionary of the Kazkh Standard Language Vol.8]. Almaty: Arys Publishing House. 328 p. [in Kazakh].
- Iskakov J., Wali N., 2011. Qazaq Adebı Tilinin Sozdigi X tom [Dictionary of the Kazkh Standard Language Vol.10]. Almaty: Arys Publishing House. P. 451, 454. [in Kazakh].
- Iskakov J., Wali N., 2011. Qazaq Adebı Tilinin Sozdigi XII tom [Dictionary of the Kazkh Standard Language Vol.12]. Almaty: Arys Publishing House. 513 p. [in Kazakh].
- Iskakov J., Wali N., 2011. Qazaq Adebı Tilinin Sozdigi XIV tom [Dictionary of the Kazkh Standard Language Vol.14]. Almaty: Arys Publishing House. 13 p. [in Kazakh].
- Usmanov M.A., 1978. A.N. Samoylovich i izuchenie aktovyh istochnikov djuchieva [A.N. Samoylovich and the study of assemble sources of Juchi ulus]. Tyurkologicheskiy sbornik [The Turkology compilation]. Moscow: Nauka. P. 259-260. [in Russian].
- Berta Á., 1998. Middle Kipchak, The Turkic Languages, edited by Lars Johanson and Éva Á. Csató. New York: Routledge. P. 158-165.
- Clauson G., 1972. An Etymological Dictionary of Pre-13th Century Turkish. (Oxford University Press, Oxford). available at http://s155239215.onlinehome.us/turkic/40_Language/ClausonEDT/Clauson_EDTPreface.htm (accessed 01.08.2023).
- Doerfer G., 1982. "ALTÜN TAMĠĀ," Encyclopaedia Iranica, Online Edition, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/altun-tamga-gold-mark-of-ownership-tk> (accessed 01.08.2023).
- Erdal M., 1991. Old Turkic Word Formation. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. 111 p.
- Favereau M., 2018. Tarkhan: A Nomad Institution in an Islamic Context, *Revue des mondes Moslems et de la Méditerranée* [Online], accessed August 10, 2023. URL: <http://journals.openedition.org/remmm/10661>; DOI: <https://doi.org/10.4000/remmm.10661>.
- Geng S., 2005. 古代突厥语碑铭研究 . (Gu dai Tu Jue Yu Bei Ming Yan Jiu) [A Study of Old Turkic Inscriptions]. Beijing: China Minzu University Press. 135 p. [in Chinese]
- Jankowski H., 2020. The Names of Professions in Historical Turkic Languages of the Crimea, Ottomans-Crimea-Jochids: Studies in Honour of Mária Ivanics, edited by István Zimonyi. Szeged: University of Szeged, Department of Altaic Studies. P. 165-180.
- Karahan Kök N., 2020. Türkistan hanlıkları yarlıklarında geçen vergi adları [Tax names in Turkestan khanates yarlıks]. TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. P. 212-244. [in Turkish].
- Mierkamali A., 2001. 谈中世纪克普恰克文献《库曼语汇编》(Tan Zhong Shi Ji Ke Pu Qia Ke Wen Xian «Ku Man Yu Hui Bian»). [Talk About «Codex Cumanicus» in Qipchaq Literature during the Middle Age]. Journal of Xinjiang University (Social Science Edition). Vol. 29, No. 3. P. 137-138. [in Chinese].
- Özyetgin A. M., 1996. Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin dil ve üslup incelemesi [Linguistic and stylistic analysis of yarlık and manuscripts belonging to Altın Ordu, Crimea and Kazan]. Ankara: Türk Dil Kurumu. P. 106-107. [in Turkish].
- Räsänen M., 1969. Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Türksprachen. [in German]
- Shaimerdinova N.G., 2022. The word formation potential of affixes in the ancient Turkic runic texts. Turkic Studies Journal. Vol.4, No.3. P. 118-127. DOI: <http://doi.org/10.32523/2644-5157-2022-3-118-127>.

Varasy I., 1977. Susun and Süsün in Middle Turkic texts, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Vol. 31, No. 1. P. 51-59.

Л. Кароли^а

*^аУппсала Университети, Уппсала, Швеция
(E-mail: laszlo.karoly@lingfil.uu.se)*

***Е. Мұнай^б**

*^бЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: erbol.munay@gmail.com)*

**Байланыс үшін автор: erbol.munay@gmail.com*

Орта ғасыр қыпшақ ескерткіші «Темір Құтлық жарлығы» тіліндегі -ĉi/-ĉi дериваттары

Аннотация. «Жарлық» Алтын Орда ханы Темір Құтлық тарапынан 1397 жылы Қырымдағы жер-гілікті патша әулетіне арналып шығарылған. Орта ғасыр ескерткіші тілін зерттеу барысында авторлар кәсіби атауларды саралап, олардың көпшілігі сөзжасам жұрнағы -ĉi/-ĉi дериваты арқылы жасалғанын анықтайды. Бастауын алтайлық тектілден, көне түркі тілінен алатын -ĉi/-ĉi дериваты – көне және қазіргі түркі тілдерінде кеңінен таралған сөзжасам жұрнағы. Бұл жұрнақтың руника, көне ұйғыр, араб графикаларымен хатқа түскен ерте және кейінгі орта ғасыр түркі жазба ескерткіштері тілінде белсенді түрде қолданылғанын зерттеліп отырған қыпшақ ескерткіші тіліндегі туынды сөздерге жасалған талдаулар да дәйектейді. -ĉi/-ĉi жұрнағы арқылы жасалған тарихи туынды сөздер «адамның затқа, іс-әрекетке» немесе белгілі бір кәсіпке қатысын сипаттайды, ескерткіші тіліндегі -ĉi/-ĉi жұрнағы да осы сөзжасамдық мағынаны сақтаған (*bitigĉi, tartnaqĉi, köprükĉi* т.б.). Мақала авторлары Алтын Орда дәуіріндегі адамның кәсіби қызметін сипаттайтын туынды сөздер корпусын анықтап, лексемалардың жасалу негіздеріне семантикалық және этимологиялық талдаулар жасайды, олардың синтагматикалық және контекстік үйлесімділігін саралай отырып, -ĉi/-ĉi дериваты арқылы жасалған туынды сөздер «Темір Құтлық жарлығы» ескерткішінің сөздік қорын толықтырады және олардың сөзжасамдық мағынасы қазіргі түркі тілдеріндегі сәйкес дериваттар мағынасымен сабақтасып жатыр деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: Алтын Орда, орта ғасыр ескерткіші, «Темір Құтлық хан жарлығы», туынды сөздер, -ĉi/-ĉi жұрнағы, семантикалық талдау, сабақтастық, түркі тілдері.

Л. Кароли^а

*^аУппсальский университет, Уппсала, Швеция
(E-mail: laszlo.karoly@lingfil.uu.se)*

***Е. Мунай^б**

*^бЕвразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
(E-mail: erbol.munay@gmail.com)*

**Автор для корреспонденции: erbol.munay@gmail.com*

Дериваты -ĉi/-ĉi в средневековом кыпчакском памятнике «Указ Темир Кутлука»

Аннотация. «Указ» был выдан Темуру Кутлуком, ханом Золотой Орды, местной царской семье в Крыму в 1397 году. При изучении языка этого средневекового памятника авторы статьи

установили профессиональные номинативы, многие из которых образованы при помощи словообразовательного суффикса (аффикса) *-či/čī*. Дериват *-či/-čī* достаточно распространенный словообразовательный аффикс в древних и в современных тюркских языках, истоки его находятся в праалтайском и древнетюркском языках. Активно функционирует данный дериват в тюркских памятниках раннего и позднего средневековья, написанных рунической, уйгурской, арабской графиками, что подтверждается также анализом производных слов в указанном кыпчакском памятнике. Исторически производные слова с аффиксом *-či/-čī* обозначали «лицо (человека) по предмету, действию» или профессиональной деятельности, и это словообразовательное значение сохранилось в аффиксе *-či/-čī* памятника (*bitigčī, tartnaqčī, köpriükčī* и т.д.). Авторы статьи сделали семантический и этимологический анализ производящих основ лексем, выявили корпус производных слов, обозначающих профессиональную деятельность человека в эпоху Золотой Орды, рассмотрели их синтагматическую и контекстуальную сочетаемость и пришли к выводу, что производные слова с дериватами *-či/-čī* пополняют словарный фонд памятника «Указ Темир Кутлука», и их словообразовательные значения имеют преемственные связи с подобными дериватами современных тюркских языков.

Ключевые слова: Золотая Орда, памятник средневековья, «Указ Темир Кутлук хана», производные слова, аффикс *či/чы*, семантический анализ, преемственность, тюркские языки.

Information about authors:

Laszlo Karoly, Ph.D, Professor of the Department of Turkic Languages, Uppsala University, 3H Engelska parken, Thunbergsvägen, Uppsala, Sweden.

Yerbol Munai, Doctoral student, Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev street, Astana, Republic of Kazakhstan.

Авторлар туралы мәлімет:

Ласло Кароли, Ph.D, түркі тілдері кафедрасының профессоры, Уппсала университеті, Мекен жайы, Уппсала қаласы, Швеция.

Ербол Мұнай, Ph.D докторант, түркітану кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтпаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Сведения об авторах:

Ласло Кароли, Ph.D, профессор кафедры тюркских языков, Уппсальский университет, Английский парк, Thunbergsvägen 3H, Уппсала, Швеция.

Ербол Мунай, Ph.D докторант, кафедра тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

«Көк Тәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» сөздерінің мифолингвистикалық сипаты

*Ж.М. Пансат^а, Г.Б. Мамаева^б, Е. Алкая^с

^аМ. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан Республикасы

(E-mail: 94_jansaya@mail.ru). *Байланыс үшін автор: 94_jansaya@mail.ru

^бЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

(E-mail: gulnar.mamaeva@mail.ru)

^сФырат университеті, Елязыг, Түркия, (E-mail: ealkaya16@gmail.com)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:
колоративті
лексика, көк
Тәңірі, көк бөрі,
көк түрік, Ашина,
мифологема,
ұлттық
дүниетаным,
ғаламның
тілдік бейнесі,
дүниетаным.

XFTAP 16.21.33

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-146-160>

Мақалада түркі халықтарына ортақ таным ретінде қалыптасқан «көкТәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» ұғымдарына байланысты туындаған мифтердегі «көк» сөзінің символдық мағыналары мифолингвистикалық талдау негізінде қарастырылды. Жалпы тіл білімінде тілді адамның танымдық ойлау қабілетімен байланыстыра қарастыру өзекті мәселелердің қатарында екендігі белгілі. Тілді рухани-мәдени код ретінде антропоөзектік парадигма тұрғысынан зерттеу тілдің ашылмаған жаңа қырларын тануға мүмкіндік береді. Сөздік қорымызда ерте кезден сақталып келе жатқан колоративті лексикаға жататын «көк» сөзі тіл дамуында тек қана түстік мағынаны ғана емес, әртүрлі мағыналарды да білдіреді. Түрік танымындағы дүниенің бастауы саналатын «көк» сөзі ежелден-ақ көк Тәңірі ретінде заттық мағынаға ие болған. Көне түріктердің танымында «көк» сөзі – көк аспанның белгісі. Осыған байланысты «Тәңірі», «көк», «аспан» ұғымдарын семантикалық парадигма ретінде қарастырамыз. «Тәңірі» мен «Көк» сөздері аспан мағынасындағы мәндес сөздер. «Күлтегін» және «Білге қаған» жырларында ежелгі түріктер өздерін «көк түріктер» деп атаған. Мұндағы «көк» сөзі космогониялық аспан мағынасын білдіреді. «Көк Тәңірі», «көк түрік» ұғымдары «аспан» сөзімен байланысты болса, «көк бөрі» ұғымындағы «көк» сөзі киелі, қадірлі, қасиетті, қуатты, батыл деген сипаттық мағыналарға ие. Зерттеу жұмысында «көк Тәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» сөздеріне байланысты туындаған мифтерге талдау жасалып, ежелгі мифтердегі «көк» концептісінің семантикалық ерекшелігіне байланысты тұжырымдар айтылды.

Received 21 January 2023. Revised 05 February 2023. Accepted 29 August 2023. Available online 30 September 2023.

Дәйексөз үшін:

Ж.М. Пансат, Г.Б. Мамаева, Е. Алкая «Көк Тәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» сөздерінің мифолингвистикалық сипаты // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – №3. – 146-160 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-146-160>

For citation:

Zh.M. Pansat, G.B. Mamayeva, E. Alkaya Mythological characteristics of the words «Kök Tengri», «Kök buri», «Kök turk» // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 3. – P. 146-160. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-146-160>

Кіріспе

Түр-түс атаулары – әрбір халықтың тарихынан, мәдени өмірінен, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрінен, жалпы дүниетанымынан мол ақпарат беретін күрделі категория. Адамзат үшін түр-түстер айналасындағы құбылыстарды тану мен түсінудің құралы ретінде қолданылады. Дүниенің тілдік бейнесін ашуда түр-түсті өмірдің эстетикалық, моральдық және этномәдени сипаттарын танудың негізі ретінде қарастыруымызға болады. Әр халық өзінің дүниетанымы мен болмысы, ұлттық-мәдени өмірі мен әлеуметтік тыныс-тіршілігіне байланысты түр-түстерді әртүрлі сипатта қабылдайды. Түр-түс атауларының шығу төркінін зерттеу, олардың лексика-семантикалық сипатын ашу – ғалымдардың назарына ілінген мәселелердің бірі. Колоративті лексиканың пайда болуы, олардың сындық, заттық, сипаттық, символдық мағыналарының туындау себептері мен танымдық болмысы жайлы мәселе қашан да өзекті болып келеді.

Түр-түс атауларының мифолингвистикалық сипаты басым. Түр-түстермен байланысты мифтердің туындауынан әр халықтың түсті символикалық ұғым ретінде қабылдап, оларға терең мән бергендігін байқаймыз. «Көк Тәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» тіркестеріндегі «көк» сөзі түс қана емес, терең символикалық мәнге ие. Бұл тіркестердегі «көк» сөзі киелі, қадірлі, қасиетті, құдіретті, күшті, мықты деген ұғымды береді.

«Көк» концептісінің толық семантикалық табиғаты мен мәнін түсіну үшін оны тек түстік мағынада қарастыруымызға болмайды. «Көк» сөзі өмір, бастау, жаңару, бақыт, туыстық қарым-қатынас, уақыт, аспан ұғымымен астасып жататын биіктік сияқты бірқатар мағыналарды да береді. Жалпы түркі халықтарының лингвомәдениетінде «көк» концептісі табиғатпен тығыз байланыста пайда болған. Қазақ халқында *көк аспан, көк мұнар, көктен тілеу, көкжиек, көгал, көктеу, көк шықты, жер көгерді, көктем, көк тіреу, көк тұман, көк шай, көкөніс, көк алма*, т.б. ұғымдар тікелей көк сөзімен байланысты туындаған. Түркілердің табиғатпен біте қайнасып өмір сүргені белгілі. Сол себепті де аспан әлемінің құпия-сырларына үңіле келе, «көк» сөзінің символдық мағынасының тууы заңды. Көне түркілер танымында «көк» сөзінің семантикалық аспектісі өте кең. «Көк Тәңірі», «көк аспан», «көк түрік», «көк бөрі» сөздеріндегі «көк» сөзі ортақ «қасиетті» деген сөзді жеткізіп, көне түрік әлемінде пайда болған мифтік ұғымдармен тамырласып жатады (Tazegul, Nakhanova, 2020: 60). Түркі халықтары үшін «көк» концептісі жоғары әлемді білдіретін символдық мағынаға ие.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақалада түркі халықтарына ортақ «көк Тәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» ұғымдарына байланысты туындаған мифтер мен Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен мысалдар алынды. Түркілер танымында көк линвокультеремасы ерекше орын алады. Аталған жұмыс материалдары сипаттамалық, семантикалық, салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеліп, мифолингвистикалық, этнолингвистикалық талдаулар жасалды. Семантикалық спектры ауқымды «көк» сөзінің заттық және символдық мағыналары мифолингвистикалық талдау негізінде ашылды. Мақалада мәліметтерді жалпылау, сараптау, жүйелеу, сипаттау секілді жалпы ғылыми әдістер қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Көне түркі таным-түсінігінде «көк Тәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» концептісі көне түркі мифологиясы мен Орхон жазбаларынан бастау алып, белгілі әдебиеттанушы, фольклортанушы, лингвист ғалымдардың еңбектерінде зерттеу нысанына айналған. Бөрі мен түріктердің пайда болу тарихы түрколог ғалымдардың ғылыми еңбектерінде қарастырылған. «Түркі» сөзінің мифонимиялық бейнесін А.Н. Бернштам (1935), А.Н. Кононов (1948), Н.А. Баскаков (1955), Г. Дёрфер (1965), В.В. Бартольд (1966), Л.Н. Гумилев (1967), Н.Я. Бичурин (1977), С.Г. Кляшторный (1986) және т.б. ғалымдар зерттей отырып, тұжырым жасаған. Көк Тәңірі жайлы Орхон-Енисей жазбаларындағы «Күлтегін» жырын М. Жолдасбеков, ал «бөрі» мен «түркі» сөздерінің танымдық ерекшеліктері Ш. Уәлихановтан бастап Ә. Марғұлан, С. Қасқабасов, Б. Абылқасымов, Т. Жұртбай, Қ. Сартқожаұлы, Б. Сарбасов, О. Жанайдаровтың еңбектерінде кеңінен қарастырылған.

Талдау

Әр ұлт үшін түр-түс атауларының өзіндік танымдық қызметі бар. Түркілер үшін түстердің, соның ішінде әсіресе көк түстің ерекше сипатқа ие болғандығы белгілі. Ежелгі ғұндар дүниені төрт бұрыш деп түсініп, әр бұрышқа өзіндік символдық реңк-түс берген. Ғұндардың ұғымы бойынша солтүстік – қара, оңтүстік – қызыл, батыс – ақ, ал шығыс – көк түспен бейнеленген. «Көк» – аспан тәңіріне табынудан келіп шыққан киелі ұғым. Түркілер танымындағы көк түс – «мәңгілік көк аспанмен», «Тәңірімен» астасып жатқан ұғым. Еліміздің туының түсі ашық аспан түсімен түстес болуы да қазақ үшін көк түстің ерекше қасиетке ие екендігінде деп түсінуге болады.

Символдық ұғымдардың пайда болуының мифологияға ұласатын терең тарихы бар. Түр-түс символының пайда болуы да мифтік ойлаудың әсерінен туындап, тілде көрініс тауып отырған. Символ ретінде «көк» сөзі әртүрлі семантикалық мәнде көрініс табады. Көк түс ашық аспанның, мәңгіліктің, бейбітшіліктің, адалдықтың, тұрақтылықтың, байлық пен бақыттың да символы ретінде қабылданады. Түріктер үшін «көк» сөзінің тілдік таңба ретіндегі мағынасы ашық аспан тәріздес түс. «Көк» сөзі – аспан, аспан әлемін жайлайтын көк Тәңірдің белгісі ретінде тәңірлік сипатқа ие. Ә. Марғұлан «Ежелгі жыр, аңыздар» атты еңбегінде көк түс көкке табынудың, аспанның символы екендігін атап өтеді. «Ерте замандағы «бөрі құс», «маңғыт» бергі кезде «ит құс», «көктің құсы» деген мағынадан туған», – дейді (Марғұлан, 1985: 364). Қазақ үшін көк – ең таза, қасиетті, киелі түс. Оның басты себебі – түркілер үшін өзіндік орны бар көк түстің «Тәңір мекені» ұғымымен байланысты болып келуінде.

Көне түркі халқы өздерін «көк бөрі емген, көк Тәңірге сенген түрікпіз» деп атайды. Түркілер Тәңірді аспандағы жалғыз жаратушы Құдай деп білген, оған табынған. Ал көк бөріні өздерінің ата-тектері деп санаған. Қоршаған ортамен, табиғатпен тығыз бірлікте өмір сүрген ежелгі түркілер танымының бастауы табиғатпен байланысты қалыптасқан. Олар табиғатты жаратушы Тәңірі деп түсініп, табиғат құбылыстарын Тәңірінің

жаратылысындағы тамаша туынды деп түсінген. Осыған байланысты, түркілердің көптеген салт-дәстүрлері табиғат құбылыстарымен біте қайнасып жатады. Орхон-Енисей жазба ескерткіштері «Тәңірдей Тәңірден жаралған» деп басталуы заңды құбылыс.

Әкем Елгеріс қағанды,
Шешем Елбілге қатынды
Тәңірі төбесіне ұстап
Жоғары көтерген екен

Әкем қағанға он жеті ер етіпті, – деген сөздерден көне түркі халықтарының қағанды Тәңірі жоғары көтерген деген сенімін байқай аламыз (Жолдасбеков, 2012: 51).

Ш. Уәлиханов 1855 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторымен бірге Семейден Аягөз, Қапал арқылы Алматыға дейін сапар шегіп қайтады. Осы сапарында қазақ, қырғыз халықтарының тарихы, ауыз әдебиеті, этнографиясына қатысты деректер жинайды. Осы жинаған деректерінің негізінде Шоқан Уәлиханов «Тәңірі (құдай)», «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» деген еңбектер жазады. Ш. Уәлихановтың «Тәңірі (құдай)» деп аталатын еңбегі қызықты материалдарға толы. «Қазақтардағы ислам дінімен араласқан тәңіршілдік, ұрпақсыз құпия тіршіліктер: жын, пері, шайтандар болады-мыс деген ұғымға жол береді», (Уәлиханов, 2013: 81) – деп қазақ халқының ежелгі наным-сенімдерінің, олардың тарихы мен мән-мағынасын жан-жақты ашқан. Ғалымның айтуынша, ислам дінін қабылдаған түркілердің күнделікті өмірінде шамандық ұғымдар әлі күнге дейін орын алып жататынын атап көрсетеді. Халық арасында «Тәңірі» сөзі жиі қолданылып, отпен аластау сияқты ұғымдар бүгінгі күнге дейін орын алып келе жатыр.

Абай Құнанбайұлы, Мағжан Жұмабайұлы сынды ұлы ақындарымыздың өлеңдерінен де «Тәңірі» сөзін кездестіреміз. Абай өлеңдерінде *Құдай*, *Алла*, *Тәңірі* сөздері жиі қолданыс тапқан. Ақынның «Тәңірі қосқан жар едің сен...», – деп басталатын «Татьяна сөзі» атты шығармасында «Тәңірі» сөзін қолданады (Құнанбайұлы, 2020: 127). Ақын Мағжан Жұмабайұлы да өз туындыларында «Тәңірі» сөзін жиі қолданып отырған. «Зор Тәңірі, күштісің сен, сенеміз біз, Әділ деп, әр ісіңе көнеміз біз...», – деп жыр жырлауы тәңіршілдік ұғымдардың қазақ үшін маңызды танымдардың бірі екендігінің айғағы (Жұмабаев, 1995: 87).

Миф – тіл дамуының бірден-бір көрінісі. Миф дегеніміз – адамзаттың тұрмыс-тіршілігінен, өмір сүру салтынан, ішкі көңіл-күйінен, жалпы таным-түсінігінен туындаған ойлау жүйесі. Қалыптасқан мифтер – әрбір ұлттың этностық болмысын танытатын тілдік деректер. Тіл дамуында мифтік сюжеттердің алатын орны ерекше. Тіл білімінде тілдің танымдық тегін зерттеуге ерекше мән берілді. Осыған орай, тіл мен танымның, тіл мен ойлаудың, тіл мен мәдениеттің ең көне формасының бірі мифтік танымды зерттеудің қажеттілігі туындауы заңды құбылыс. Мифология – адамзат пайда болғаннан бергі рухани мәдениеттің ең көне формасы. Қоғам дамуының бастапқы кезеңдерінде қоғамдық сананың формасы ретінде пайда болған мифтер барлық халықтарда бар. Табиғаттың сырларына терең үңілуінен туындаған мифтер әлем мен адамзат қалай пайда болды деген сұрақтардан туындайды. Табиғат құбылыстарын терең танып білмеген адамзат белгісіз дүниені түсінуге тырысқан. Әлемді жаратушы Тәңірі деп түсініп, оны құдіретті күш иесіне, құпия ғаламат күшке балаған. Тәңірге табынушылық осыдан бастау алады.

Мифологиялық лингвистика тіл табиғатын, сөз мағынасын, сөздің мифтік болмысын, тіл онтологиясын зерттеуге мүмкіндік береді. Яғни, тіл білімінің мағыналық болмысы мен мифологиялық ұстанымдарын, сөз мағыналарының аспектілерін әр түрлі қырынан ғылыми негіздейді. Ғаламның тілдегі бейнесін жан-жақты қарастыруда мифологиялық шығармалардағы мифологемаларды қарастыру өзекті. Мифологемалар – әлем халықтарының мәдениетінде кең тараған мифологиялық сюжеттер, көріністер мен образдар жүйесі. Көне түрік мифологиясына үңілетін болсақ, «көк Тәңірі», «көк аспан», «көк бөрі» мифологемалары – басқа тілдік бірліктер сияқты танымдық модель қалыптастырушы нысандар. Тіл тарихын зерттеуде ауыз әдебиеті үлгілерінің негіз болуы заңды құбылыс. Мифологемаларды танымдық тұрғыда зерттеген ғалым Р.М. Ускенбаева «Қазақ тіліндегі мифологемалардың этномәдени-танымдық аспектісі (мифологиялық шығармалар негізінде)» атты еңбегінде мифологиялық шығармалардың тілін зерттеудің когнитивтік моделін ұсына отырып, миф – халық мәдениетінің бастауы, ақиқат болмысты бейнелі түсіндірудің ең алғашқы формасы деген тұжырым жасайды (Ускенбаева, 2016: 80)¹. Түркі танымындағы мифтер сол кезеңдегі халықтың дүниені тануынан, қоршаған ортада болып жатқан құбылыстарды түсінуге тырысқан ой-танымдарынан туындап отырған. Осыған орай, мифтік танымға сәйкес мифологемалар қалыптасып отырған. Р. Авакова: «Мифологемалар – ерте кездегі халықтың әдет-ғұрпына, салт-санасына, көне дәуірдің наным-сенімдерінде пайда болған, тілді жасаушы халықтың белгілі дәуірдегі ой-санасының, жан-дүниесінің көрінісі болып табылатын эмоционалдық және экспрессивтік мәнге ие тілдік қордың құрамдас бөлігі», – дейді (Авакова, 2012: 204).

Орхон-Енисей жазба ескерткіштері – көне түрік мифологиясын жаңа көзқараста қарауда құнды дерек. Орхон-Енисей жазба ескерткіштері – тек әдеби-мәдени, рухани құндылықтарымыз ғана емес, байырғы түркілердің өмір салтынан сыр шертетін шығарма. Сол замандағы түркілердің таным-түсінігін терең танытатын бұл шығарма олардың мемлекеттік құрылымын, салт-дәстүрін, әлеуметтік тыныс-тіршілігін, менталды ерекшеліктерін, ұлттық рухын білдіретін ұлы туынды. Орхон-Енисей жазба ескерткіштері – лингвистикалық, этнографиялық, археологиялық зерттеулер жасауға жол ашатын құнды мұра. Көне әдеби жәдігер арқылы көк түріктердің әлем және адам туралы діни-мифологиялық және философиялық танымын анықтауға болады. Түркілер танымында адамның жарық дүниеге келуінен өмірден кетуіне дейінгі ғұмырының жалғыз иесі ретінде тілдік көріністерінің құрылымдарында «Тәңірі-Адам», «Тәңірі-Өмір», «Тәңірі-Өлім», «Тәңірі-Ата (қаған)-Құт» мифологемалары өмір сүреді. «Тәңірі» – көктегі (яғни жоғарыдағы) су болса, «теңіз» – жердегі (яғни төмендегі) су. Басқаша айтқанда, аспанның өзі әуелде су деп түсінілген, оның «көк», «тәңірі» болып аталуы содан. Ал жердегі су да түсі жағынан аспан, яғни тәңірі сияқты көк болғандықтан теңіз деп аталған», – деп Тәңірі мен теңіздің ара жігін ажыратып береді (Қасқабасов, 2009: 136).

«Әрбір дәуірде өмірге қажет болған ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты т.б. тіл фактілері арқылы ғана бізге жетуі мүмкін» (Қайдаров, 1988: 34). Ежелгі түркі жұртының дәстүрлі тілдік санасында «көк бөрі» атауы мифтік танымның негізінде

¹ Ускенбаева Р.М., 2016. «Қазақ тіліндегі мифологемалардың этномәдени-танымдық аспектісі (мифологиялық шығармалар негізінде)» филос.ғыл.док. ...дис. Алматы. 149 б.

туындаған. Белгілі түрколог Н.А. Баскаков «Орыс-алтай сөздігінде» «волк – бөрі, волк в овечьей шкуре – қой терезин кийген бору», – деген анықтама береді (Баскаков, 1964: 65). «Абай тілі» сөздігінде «бөрі» сөзіне «ит тұқымдас жыртқыш аң, қасқыр. Күшік ит бөрі алар ма жабылса да, Тәңірі сақтар табандап тап ұрса да, Арсыз адам арсаңдап, арсылдайды, Әр жерде-ақ керегеге таңылса да» – деп, сөз қолданыстары мысалға келтіріледі (Абай тілі сөздігі, 1968: 65). «Бөрі» сөзіне көк түсінің жалғануын былайша түсіндіруге болады. Қасқыр моңғолша – шино, чинно, ал түріктер «бөрі», «көк құрт» дейді. Көк дегеніміз – көк түс, көк аспан. Яғни көк бөрі түріктердің тайпасын ажалдан аман алып қалған, көк аспандағы көк Тәңірінің өзі жіберген ерекше киелі аң.

Жалпы, түркі тектес халықтар танымында «көк» сөзі қасқыр, бөрі лексемасымен ассоциацияланады. «Дәстүрлі және қазіргі тілдік санадағы «қасқыр» лексемасының лингвомәдени сипаты» атты еңбекте: «Бөрі (қасқыр) – түрік халықтарының тарихи жадындағы киелі ұғым, қасқырдың жағымды атауы. Аңыз бойынша, бөрілер түріктердің ұрпағын құтқарып қалған. Бөрі құтқарушы тотем ретінде «Оғыз-наме» жырында, «Ергенекон» дастанында, «Ақ қасқыр» атты қазақ ертегісінде көп кездеседі. Өйткені қасқырдың ортасында қалған бабамыз бөрінің сүтін еміп, күшіктерімен ойнап күн көрген. Бұдан ата-бабаларымыздың мифологиялық санасында құдіреттің деңгейіне дейін көтерілген киелі жануар екендігін байқаймыз. Мұны тіліміздегі «иттің иесі болса, бөрінің тәңірі бар» деген тілдік бірлік айқындай түседі», – деген тұжырым жасалған (Ордабекова, Күркебаев, 2018: 155).

Ерте заманда түркі тайпалары қасқырды «көк бөрі» деп қасиет тұтқан. Оның себебі, түркілер қасқырды ата тегі деп қадірлеп, оның қасиетін көк аспанмен теңестірген. Көк аспанды Тәңірі деп ұғынған түркілер көк бөріге де табынып отырған. Осыған байланысты «көк бөріге» қатысты аңыздар туындап, түркі мифологиясында қасиетті ұғымдардың біріне айналған. Көк бөріге байланысты аңыз-әңгімелер ежелгі үйсін, моңғол, түрік мифологиясында кездеседі.

Қытай тіліндегі жылнамаларда көк бөрі жайлы аңыздар сақталып қалған. Мифологиялық сипаттағы бұл аңызды тек тарихи фактінің аңызға айналған нұсқасы ретінде алғаш рет Л.Н. Гумилев қарастырды. Оның пікірі бойынша, Ашина – моңғолдар, олар 500 үй болып Алтайға келіп, жергілікті түркі тілді жұртпен араласқа түскен, ал олардың бір кездері жаудан қашып, Алтай тауларына келіп қоныстанғаны аңыз боп тараған (Гумилев, 1967: 155).

Аңыз бойынша түркілердің ата-тегі – бөрі. «Ашина әулетінің шығуы туралы аңыз» мифінде жаугершілік заманда жау тұтас бір халықты қырып кетеді. Жаудан жараланып, он жасар бала ғана тірі қалады. Сол баланың жаны қиналып жатқан жерінен қаншық қасқыр асырап алып, қамқорлық жасайды. Бала есейгенше сол қасқырмен бірге тұрған деседі. Уақыт өте келе жаулар бала жігітті тауып алып өлтіреді екен. Ал жігіттен ұрпақ қалған буаз қасқыр Гаочан тауының терістігіндегі бір үңгірге барып жасырыныпты. Буаз қасқыр осы үңгірде 10 бала босанады. Он ұл есейіп, үйленіп, көбейіп үлкен елге айналады. Дүниеге келген он ұлдың кішісінің аты Ашина болған екен. Өзінің ерекше қасиетімен көзге түскен Ашина есімімен осы халықтың аты аталып кетіпті. Он ұлдан тараған ұрпақ уақыт өте үңгірге сыймай, Алтайды қоныс еткен көрінеді. Аңыз бойынша Ашина өзінің ақыл-парасатымен, батылдығымен, қайсарлығымен ерекшеленіп, өз руына әділ басшы болған. Темір өндірумен айналысатын бұл ру өз ата-

бабасын, шыққан тегін ұмытпау мақсатында байрағына қасқырдың басын бейнелеп салып қояды екен. «Қытай жазбаларында Көкбөрі қасқырға үйленіпті-мыс деген дерек келтіріледі. Бұл, әрине, аңыз емес, кемсіту. Себебі сол кездегі императорлар тарихшыларға өздерінен басқа халықтың барлығын кемсітіп, келемеждеп жазуға бұйрық берген. Көшпелілердің «хүн» – «жабайы» деген атпен тарихта қалуына себепкер болған да сол менмендіктің кесірі. Тек XVIII-XIX ғасырларда ғана қытай ғұламалары: «Өзге халықты кемсітуіміз ұят. Сауатсыздық», – деп көне шежірелердегі қателерді түзетуге кіріскен. Бірақ «үлгермеді», – деп тұжырымдап көк бөрі туралы аңыздың нұсқасын ұсынады (Жұртбай, 2016: URL).

Көк бөрінің бейнесі «Оғыз-наме» жырында да кездеседі. «Оғыз-наме» жырында көк бөрі Оғыз қағанның әскерін басқарған. Осы жырда көк бөрі Оғыз қағанға жол сілтеп, ақыл берген деген деректер айтылады. «Оғыз қаған жайлы миф» бойынша Тәңірге жалбарынған Оғыз қағанға аспаннан көк түседі. «Оғыз-наме» жырында батыр ұйықтап жатқанда шатырына көктен нұр сәулесі түсіп, сәуле ішінен көкжал қасқыр шығады. Көктен түскен бөрі Оғызға жол көрсетіп, Оғыз оның артынан ереді. «Оғыз-намедегі қасқыр бейнесі «көк түкті, көк жалды» бір еркек ретінде суреттеледі. Бұл қасқырдың түсін ғана сипаттайтын сөз тіркесі емес; Көк Бөрі, Көк Аспан, Көк Тәңірі, Көк Түрік деген ұғымдармен тамырлас, терең символикалық мән-маңызға ие, байырғы түріктердің танымдық көзқарасымен, тәңірлік дінмен тығыз байланыста туған образ», – деп түсіндіреді (Сарбасов, 2010: 15)².

Жалпы түріктер ұғымында көк бөрі – киелі аң, жебеуші рух, күнәдан таза бейне, Тәңірдің шапағаты тиген құдіретті, дала заңына бағынатын қайсар, төзімді, адалдықтың символы, түркі халықтарының ата-бабасы. Қазақ халқында да көк бөріні құрметтеу дәстүрі бар. Көк бөрі батылдық пен батырлықтың, биіктіктің символы ретінде бейнеленеді. Түрік қағанаты кезінде түркі сарбаздарының байрақтарына да көк бөрінің бейнесі бейнелетін болған. Бөрі бейнесі күллі түрік халықтары үшін ерлік пен қайсарлықтың, еркіндік пен батыллықтың символы ретінде қабылданған. Халық танымындағы бөрі ұғымы – ежелгі түріктердің танымымен, наным-сенімімен, жалпы рухани болмыс-бітімімен тығыз байланысты тотемдік ұғым. Әдебиет тарихына көз жүгіртсек, бөрі бейнесін әр кезең әдебиетінен байқаймыз. Ежелгі дәуір әдебиетінен бастау алатын көк бөріге байланысты мифтер әдебиеттің әр кезеңіндегі шығармаларда кездеседі. Көк бөріні қасиетті санап, оны тотемдік ұғым ретінде қабылдау қазақ қоғамы арасында осы күнге дейін сақталып келеді.

Ашина тайпасының шығу тарихына байланысты миф шамамен VI ғасырдың орта шенінде қытай жазбалаларында көрініс тапқан. Ұлы Түрік қағанатын құрған көк түріктердің ата тегінің шығу тарихын, олардың қалыптасуы туралы туындаған түрлі аңыздар негізінде жырланған «Көк бөрі» дастанының тарихи-мәдени құндылығы жоғары. «Көк бөрі» дастанының толық нұсқасы түгел сақталмаған. Бізге Қытай көне жазбаларындағы шағын прозалық үзінділер жеткен. «Көк бөрі» дастаны – біздің заманымызға дейінгі кезеңде өмір сүрген, бертін келе этностық тұрғыдан түрік тектес халықтарды қалыптастырған Батыс ғұн тайпалары тарихынан көп мәлімет беретін, түрлі аңыз-хикаяларға негізделген эпостық туынды. «Көк бөрі» дастанындағы аңыздар көне дәуірдің тарихи шындығынан алыс емес. Өйткені түріктердің көне тарихын

² Сарбасов Б.С., 2010. «Оғыз-наме» – кітаби эпос ескерткіші. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы. 31 б.

зерттеуші ғалымдардың барлығы дерлік осы «Көк бөрі» дастанында айтылатын ғұндар тайпасына енетін Ашина руы жайындағы аңыздарға назар аударады. Кейде тіпті осы аңыздар мен тарихи шындықтың арасын ажыратып алу қиынға соғады.

«Орхон-Енисей» жазба ескерткіштерінде де «Тәңірі», «көк», «бөрі» сөздері жиі кездеседі. Себебі бұл лексемалар түркі халқы үшін ежелден қасиетті ұғымдар болған.

Шетте жортып жүр дегенді естіп,
Қаладағылар тауға өрлепті,
Таудағылар төмен түсіпті
Жиылып жетпіс ер бопты.
Тәңірі қуат берген соң
Әкем қағанның әскері бөрідей бопты,
Жаулары қойдай бопты,
Ілгері-кейін аттанып, жинапты,
көтеріпті, – деп әскер күшін бөріге теңейді (Жолдасбеков, 2012: 51).

Құнды тарихи, мәдени, саяси деректерді өне бойына жинаған көне түркі мифологиясының бірі – Орхон-Енисей жазба ескерткіштері. Орхон-Енисей жазба ескерткіштері – қағандар әулетінің эпитафиялары, көне түріктердің мемлекеттік құрылымын, көне түрік тайпаларының жоғары тіл мәдениеті мен танымын көрсететін көлемді әдеби мұра. Күллі түрік әлемінің әдеби-тарихи жәдігері Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінен археологиялық, этнографиялық, лингвистикалық деректерді, сонымен қатар көне түріктердің әлемнің жаратылуы туралы философиялық түсінік пайымын, әлем және адам туралы діни мифологиялық танымын анық байқаймыз.

Көк бөрі бейнесі халық ауыз әдебиетінде жиі бейнеленген. Мысалы, «Ер Тарғын» жырында:

Мінді батыр еріне,
Іздеген жауға көріне,
Келген қалмақ жолықты
Тарғын деген бөріге.
Ай бетінен кіреді,
Күн бетінен шығады.
Қойға кірді бір бөрі
Бөріктіре қырады,

Талай қалмақ құлады, – деп батырдың ерлік істерін суреттеген (Қазақ эпостары, 2007: 161-162).

XIX ғасыр әдебиетінің көрнекті өкілі Сүйінбай ақын «Бөрілі менің байрағым» атты өлеңінде:

Бөрілі байрақ астында –
Бөгеліп көрген жан емен!
Бөрідей жортып кеткенде,
Бөлініп қалған жан емен!
Бөрілі найза ұстаса,
Түйремей кеткен жан емен!
Бөрілі байрақ құласа,

Күйремей кеткен жан емен! (Аронұлы, 2013) – деп, қазақ халқының батыл, ержүрек екендігін көрсетіп, жігіттерді көк бөріге теңейді.

Көк бөрі бейнесін ауыз әдебиеті үлгілерінен, көне түрік жазба ескерткіштерінен де кездестіре аламыз. Түрік халықтарына ортақ XIII-XV ғасырларда жазылған «Оғыз-нама» дастанында кездесетін «ұранымыз көк бөрі болсын» деген тіркестің маңызы өте зор. Көне түріктерде көк бөрі байрақтарында бейнеленіп, жауынгерлеріне рух беретін ұран ретінде де айтылған. Көк бөрі бейнесі Қорқыт ата кітабында да кездеседі. Қазақ халық ауыз әдебиетінде «бөрі» бейнесі, оған қатысты мифтік ұғымдар жиі ұшырасады.

Көне түріктердің діни танымдары тотемдік ұғымдардан бастау алып, шамандық және тәңіршілдік сенімдермен жалғасын тауып бірнеше кезеңдерді бастан өткізген. Көне түріктер өздерін «көк түріктенбіз» деп, көк Тәңіріне сеніп, көк бөрінің ұрпағымыз деп таныған. Көк аспанды шексіздік, ұлы күш деп танып, құдіретті деген ұғыммен астастыра атап отырған. «Көк» ұғымы түрік тілінде аспан түсімен аспан ұғымымен тікелей байланысты туындаған. Көк түріктер өздерін «Құдай қалауындағы мемлекет» деп атаған. Сақталып қалған руникалық жазба ескерткіштерде Тәңірінің қалауымен Түрік мемлекетінің құрылғандығы туралы мәліметтер көптеп кездеседі. Көне түріктердің тілдік түсінігінде «көк Тәңірі», «көк аспан», «көк бөрі» ұғымдары түрік әлемінде әртүрлі мифтерді тудырған.

Әлемдік мәдениеттанушылар көшпелі өмірдің соңғы сарқыншақтары қазақ өмірімен тікелей байланысты екендігін айтады. «Қазақта айқын, «мөлдір сипатты» мифология жоқ. Ол ауыз әдебиеті мұраларының – жырлар мен дастандардың, әртүрлі шежіре-аңыздардың, ертегілердің, жұмбақ пен мақал-мәтелдің, фразеологизм мен діни әфсаналардың астарында, сондай-ақ қазақ тілінің сөздік қорының қойнауында жасырынып жатыр», – деп көрсетуінде үлкен мән жатыр (Қондыбай, 2008: 38).

Көк – аспан, аспан әлемі. Көне түрік халқының діни көзқарастарының негізі тәңіршілдікте жатыр. Тәңірлік көне түріктердің табиғатқа табынуынан, табиғатты жаратушы деп тануынан туындаған түсінік. Көне түрік халқының танымында әлем мен адамды жаратушы табиғат, яғни «Тәңірі» болып саналған. Көк түріктердің таным-түсінігі бойынша көк Тәңірі әлемді жаратушы жалғыз жаратушы иесі, ол көзге көрінбейтін құдіретті күш иесі. О. Жанайдаровтың ерте замандарда Орта Азияны мекендеген көшпелі халықтардың мифологиясы мен дініне арналған «Ежелгі Қазақстан мифтері» атты кітабында «Тәңірдің жаралуы туралы миф», «Тәңірі – ең жоғарғы Құдай», «Тәңірдің ұлдары», «Ата-бабаларымыз неге Көк Тәңіріне табынған?» атты мифтер бар (Жанайдаров, 2006: 250). Еңбекте кездесетін «Ата-бабаларымыз неге Көк Тәңіріне табынған?» мифінде: «Көне халықтар Көкті Тәңірдің көрінісі ретінде және оның мекен-тұрағы деп қабылдады», – деген тұжырым айтқан. Расында, ежелгі түріктер Көкке (Тәңірі) және Жерге (жер-суға) сыйыну арқылы Тәңірін жаратушы ретінде, ал жерді тіршіліктің көзі ретінде қабылдаған. Осыған байланысты көне түркі халқы Тәңірі жаратқан табиғи құбылыстардың әрбір жаратылысына ерекше көңіл қойып, оларға зор сүйіспеншілікпен және үлкен құрметпен қарауды үйренген. Исламға дейін түркілердің рухани танымында тәңірлік сенім және шамандық ұғым ерекше орын алғаны белгілі. Көне түріктер «көк Тәңірі» жаратқан табиғаттың тылсым құпияларының сырларын ашуда неше түрлі мифтерді тудырған. Көне түріктердің ұғымында түріктерге күш-қуат беруші де, оларды үнемі жарылқаушы да – көк Тәңірі. «Тәңірі қуат берген соң, Әкем қағанның әскері, бөрідей болыпты...» (Жолдасбеков,

2012: 51). Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде түрік халқының бірлігі, атақ-даңқының асқақ болуы тікелей Тәңірдің қалауымен болып отырған деген ұғым-түсінік бар. Қағанның ел басқаруы да Тәңірдің қалауымен деп ұғынған түріктер түсінігін Орхон-Енисей жырларынан көреміз.

Әкем қағанды,
Шешем қатынды
Көтерген Тәңірі,
Ел берген Тәңірі,
Түрік халқының атақ-даңқы
Өшпесін деп,

Мені қаған етіп отырғызған еді (Жолдасбеков, 2012: 54).

Жалпы «көк түріктер» сөзі «таза қанды», «Тәңірі тектес», «ешкімге бағынбайтын түріктер» деп аталуы заңды құбылыс. Көк түріктер өздерін Тәңірі қолдаған халық ретінде санаған. «Жұт жайлаған жылдары түрік халқын көк пен жер су сақтап қалған, өздерін көк тектестер, және көкте туғандар деп атаған» (Сәнік, 2016: 349). Оның дәлелі ретінде Орхон-Енисей жазба ескерткіштерін атаймыз. «Күлтегін», «Білге қаған» ескерткіштерінде өз халқын «көк түрік» деп атағандығын байқаймыз. Қалай десек те, «көк түріктер» әлемнің төрт бұрышын жайлаған еркін халық болған. Рухы биік, арманы аспанмен астасқан халық үшін «көк» сөзінің мағынасы кең ұғымды білдіреді. «Көк» сөзі халық танымында пайда болған топонимдерде, антропонимдерде, жалпы тілдік қолданысы жиі. Түр-түс атаулары жер-су және ру-тайпа аттарында да кездеседі. Түр-түс атауларының символикалық мәні, олардың қолданыс ауқымы және өмір салтындағы алатын орны мен атқаратын қызметі орасан зор.

Дәстүрлі түркі танымындағы Тәңірі түсінігі мен оның сипатын анықтау түркілердің мінез-құлқы мен психологиясын танудың бастау бұлағы іспетті. Көк Тәңірін ұлықтап жүретін көне түркі – өр мінезді, төзімді, әділ, жауынгер. Мифологиялық ұғым бойынша көне түркілер өздерін «аспаннан шыққан немесе аспан түріктері» деп өзіндік жасампаздық болмыстарын қалыптастырған. Рухы биік көк түріктер қаншама қиын қыстау кезеңдерді бастарынан кешірсе де асқақ рухтың арқасында әлемде өзіндік орнын сақтап келеді.

Нәтижелер

Ежелгі түрік әлемінің еншісіндегі «көк Тәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» ұғымдарына байланысты туындаған мифтерге талдау жасалды. «Көк» лексемасының мифтік таным-түсінік негізінде мағыналары ашылды. «Көк» сөзінің шығу тегі мен семантикасы түрік халықтарына ортақ тілдік деректердің негізінде айқындалды. Көшпенділер дүниетанымы бойынша «көк» сөзі «Тәңірі, аспан» ұғымының лексикалық мағынасымен бір екендігі мифолингвистикалық талдау негізінде қарастырылды. Мифтік танымдағы «көк» аспанға қатысты туындап, тәңірлік сипат алған. «Тәңірі» сөзі мен «көк» сөзі аспан мағынасын беріп тұрған мәндес сөздер. Олай болса, «Тәңірі», «көк», «аспан» ұғымдарын мағыналық жақындығы бар сөздер деп қарастырамыз. Қазіргі сын есім ретінде қарастырып жүрген «көк» сөзінің зат есімдік, әрі сын есімдік мағынасы жойылмаған.

«Көк» түр-түсінің мағыналық дамуы ұзақ тарихи кезеңдерді қамтиды. «Көк» түр-түсінің пайда болуы, мағыналық өрісінің кеңеюінің тамыры – ежелгі мифологиялық ойлаудың нәтижесі. Оның дәлелі ретінде көк Тәңіріне, көк бөріге, көк түрікке

байланысты туындаған мифтер мен ұғымдарды келтіреміз. «Көк түрік» сөзі түріктер танымында таза қанды деген ұғымды білдіріп күш, билік, қуат мағыналарын береді.

Түрік халықтарына ортақ мифологиялық аңыздар мен тілдік деректерге талдау жасалды. Көк бөрі «киелі, қадірлі, қасиетті, қуатты, батыл» деген ұғымдарды білдіретіндігі көк бөрі аңызы, «Оғыз-наме» дастаны арқылы нақтыланды. «Көк» сөзінің семантикалық ерекшелігі мифологиялық сипатқа ие екендігіне толық негіз бар.

Қорытынды

Әрбір халықтың өзіне ғана тән ұлттық мәдени құндылықтары дүниенің тілдік бейнесі негізінде ашылады. Түр-түс атаулары, түр-түс символикасы – әрбір ұлттың өзіндік ерекшеліктерін ашатын, өзіндік феноменін танытатын күрделі құбылыстардың бірі және ұлттық мәдениетті танып білудің бірден-бір құралы.

Түрік тектес халықтардың мәдени дәстүрімен тығыз байланыста туған мифтік ұғымдардың астарында ұлттық дүниетанымның ізі жатқанын анық байқаймыз. Кез келген ұлттың тілі – сол ұлттың болмысы мен танымы, тарихы мен мәдениетінің бір бөлшегі. Түріктердің дүниетанымнан ақпарат беретін тілдік деректерді зерттеу – тіл тарихын танудың негізі. Осы ретте «көк» түр-түсінің мағыналық аясын ашуда мифологиялық талдау жасалды. Көне дәуірлерден бүгінгі заманға дейін жеткен «көк» сөзінің семантикалық кеңейіні түріктерге ортақ шығармалар негізінде қарастырдық. Қорыта келе, «көк» сөзінің түрік халықтарының дүниетанымындағы маңызы ерекше. Қазіргі қазақ тіліндегі «көк» сөзінің өзіндік ұзақ даму тарихы «көк» сөзінің мағыналық аясының кең екендігіне көз жеткіздік.

Әдебиет

Абай тілі сөздігі, 1968. Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы. 734 б.

Авакова Р.А., Сайлауова А.А., 2012. Түркі мифологиялары: халық санасының мәдени рухани тетігі. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті хабаршысы. Филология сериясы. 1 (135). Б. 203-208.

Аронұлы С., 2013. Бөрі басы – ұраным: жыр толғау, айтыстар, естеліктер. Алматы: Халықаралық Абай клубы. 288 б.

Баскаков Н.А., 1964. Русско-алтайский словарь. Москва: Советская энциклопедия. 875 с.

Гумилев Л.Н., 1967. Древние тюрки. Москва: «Наука». 112 с.

Жанайдаров О., 2006. Ежелгі Қазақстан мифтері. Алматы: «Аруна». 252 б.

Жолдасбеков М., 2012. Асыл арналар: жеті томдық шығармалар жинағы. Т. 1. Астана: Күлтегін. 343 б.

Жұмабаев М., 1995. Шығармалар. Том 1. Алматы: Білім. 256 б.

Жұртбай Т., 2016. Ашина – Көкбөрі. – URL: <https://e-history.kz/kz/news/show/3349> (қаралған күні 18.11.2022).

Қазақ эпостары., 2007. Алматы: Көшпенділер. 416 б.

Қайдаров Ә.Т., 1988. Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері. Алматы: Ғылым. 236 б.

Қасқабасов С., 2009. Ойөріс. Алматы: Жібек жолы. 304 б.

Қондыбай С., 2008. Қазақ мифологиясына кіріспе. Алматы: Арыс. 207 б.

Құнанбайұлы А., 2020. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.1: Өлеңдер мен аудармалар Алматы: «Жазушы». 336 б.

Марғұлан Ә., 1985. Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы: Жазушы. 368 б.

Ордабекова Х.А., Күркебаев К.Қ., 2018. Дәстүрлі және қазіргі тілдік санадағы «қасқыр» лексемасының лингвомәдени сипаты. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті хабаршысы. Филология сериясы. №3 (171). Б. 153-159.

Сәнік З., Зейноллақызы Ж., 2016. Қазақ этнографиясы. Алматы: Ан Арыс. 576 б.

Уәлиханов Ш.Ш., 2013. Тәңірі: таңдамалы. Алматы: Халықаралық Абай клубы. 388 б.

Tazegul E., Nakhanova L., 2021. Cultural Anthropology: Symbolism of Color in the Worldview of Turkic Peoples // Turkic Studies Journal. 2 (Vol.4). P. 59–66. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-4-59-66>

Reference

Abai tılı sözdığı [Dictionary of Abay language], 1968. Almaty: Qazaq SSR-niñ «Ǵylym» baspasy. 734 p. [in Kazakh].

Avakova R.A., Sailauova A.A., 2012. Türkı mifologemalary: halyq sanasynyñ mädeni-ruhani tetığı [Turkic mythologems: a cultural and spiritual mechanism of folk consciousness]. Äl-Farabi atyndaǵy Qazaq ultiq universiteti habarşysy. Filologia seriasy. 1 (135). P. 203-208. [in Kazakh].

Aronuly S., 2013. Böri basy – üranym: jyr tolǵau, aytystar, estelikter [Bori basy is the hymn: songs, arguments, memories]. Almaty: Halyqaralyq Abai kluby. 288 p. [in Kazakh].

Baskakov N.A., 1964. Rusko-altaiski slovär [Russian-Altaiic dictionary]. Moscow: Sovetskaia ensikolopedia. 875 p. [in Russian].

Gumilev L.N., 1967. Drevnie türki [Ancient Turks]. Moscow: «Nauka». 112 p. [in Russian].

Janaidarov O., 2006. Ejelgi Qazaqstan miferi [Ancient Kazakh myths]. Almaty: «Aruna». 252 p. [in Kazakh].

Joldasbekov M., 2012. Asyl arnalar: jeti tomdyq şyǵarmalar jinaǵy [Precious routes: collection of essays in seven volumes]. Astana: Kültegin. 343 p. [in Kazakh].

Jümabaev M., 1995. Şyǵarmalar. T.1. [Essays: three volumes]. Almaty: Bılım. 256 p. [in Kazakh].

Jürtbai T., 2016. Aşina – Kökböri [Ashina – Wolf]. Available at: <https://e-history.kz/kz/news/show/3349> (Accessed: 18.11.2022). [in Kazakh].

Qazaq epostary, 2007. Almaty: Köşpendiler [Kazakh epics]. 416 p. [in Kazakh].

Qaidarov Ä.T., 1988. Qazaq tiliniñ tarihi leksikologiasy: problemalary men mindetteri [Historical lexicology of the Kazakh language: problems and tasks]. Almaty: Ǵylym. 236 p. [in Kazakh].

Qasqabasov S., 2009. Oiöris [Oyoris]. Almaty: Jibek joly. 304 p. [in Kazakh].

Qondybai S., 2008. Qazaq mifologiasyna kirispe [Introduction to Kazakh mythology]. Almaty: Arys. 207 p. [in Kazakh].

Qūnanbaiūly A., 2020. Şyǵarmalarynyñ eki tomdyq tolyq jinaǵy. T.1: Öleñder men audarmalar [Two-volume complete collection]. Almaty: «Jazuşy». 336 p. [in Kazakh].

Marǵūlan Ä., 1985. Ejelgi jyr, aңызdar [Ancient poems, legends]. Almaty: Jazuşy. 368 p. [in Kazakh].

Ordabekova H.A., Kürkebaev K.Q., 2018. Dästürlı jäne qazırgı tıldik sanadaǵy «qasqyr» leksemasynyñ lingvomädeni sipaty [Lingvo-culturological description of the lexeme «kaskyr» / «wolf» in traditional and modern consciousness]. Äl-Farabi atyndaǵy Qazaq ultiq universiteti habarşysy. Filologia seriasy. №3 (171). P. 153-159. [in Kazakh].

Sänik Z., Zeinollaqyzy J., 2016. Qazaq etnografiasy [Kazakh ethnography]. Almaty: An Arys. 576 p. [in Kazakh].

Uälihanov Ş.Ş., 2013. Täñiri: tañdamaly [Tangiry: optional]. Almaty: Halyqaralyq Abai kluby. 388 p. [in Kazakh].

Tazegul E., Nakhanova L., 2021. Cultural Anthropology: Symbolism of Color in the Worldview of Turkic Peoples. Turkic Studies Journal. 2 (Vol.4). P. 59–66. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-4-59-66>

***Zh.M. Pansat^a**

^aM. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan

(E-mail: 94_jansaya@mail.ru)

**Corresponding author: 94_jansaya@mail.ru*

G.B. Mamayeva^b

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

(E-mail: gulnar.mamaeva@mail.ru)

E. Alkaya^c

^cFirat University, Elazig, Turkiye

(E-mail: ealkaya16@gmail.com)

My tholingistic characteristics of the words «Kök Tengri», «Kök buri», «Kök turk»

Abstract. The study of the connection between language and thinking in the processes of categorization and conceptualization of the world by a person, in understanding the picture of the world as a single person, as well as entire peoples, ethnic groups, including ancient are relevant and in demand in modern Turkology. Conceptual analysis in this article is subjected to color (color designation) vocabulary, words and idioms extracted from the texts of ancient Turkic runic monuments.

The object of the study was the lexeme « көк» (blue) and related idioms «көк Тәңірі» (blue Sky), «көк бөрі» (noble wolf), « көк түрк» (blue Turks). It is known that the color symbolism in the culture of each nation is a distinctive feature of ethnic identity, mentality and culture. Thus, both in the culture and spirituality of the ancient Turks, the blue color has its own value meanings, closely related to myths. In Turkic myths, it is the she-wolf that is the progenitor of the ancient Turks. Ashina, where the genealogy of the ancient Turks comes from, means «storms» («бөрі» in Kazakh), so the Turks called themselves « көк түрк», where « көк» means noble, powerful, brave. The article analyzes these myths.

The religious beliefs of the ancient Turks are also associated with the word blue, « көк Тәңірі» was the supreme deity. According to the authors of the article, the idiom “ kok Tengri ” contains several meanings: on the one hand, it is objective, denoting the blueness of a celestial body, on the other, it is religious sacred. The authors of the article believe that the identified meanings of the blue color of the ancient Turks later found continuity in the spiritual culture of the Turkic peoples, since these meanings are imprinted in Kazakh epics, Oghuznama and other literary monuments.

Keywords: colorative vocabulary, kok Tengri, kok buri, kok Turk, Ashina, mythologeme, national worldview, conceptual and linguistic picture of the world.

***Ж.М. Пансат^а**

^аЮжно-Казахстанский университет имени М. Ауезова,
Шымкент, Республика Казахстан
(E-mail: 94_jansaya@mail.ru)

*Автор для корреспонденции: 94_jansaya@mail.ru)

Г.Б. Мамаева^б

^бЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
(E-mail: gulnar.mamaeva@mail.ru)

Е. Алкая^с

^сУниверситет Фират, Елязыг, Турция
(E-mail: ealkaya16@gmail.com)

Мифолингвистическая характеристика «кок Тенгри» «кок бөрі», «кок түрк»

Аннотация. Исследование связи языка с мышлением в процессах категоризации и концептуализации мира человеком, в понимании картины мира как отдельно взятого человека, так и целых народов, этносов, в т.ч. и древних актуальны и востребованны в современной тюркологии. Концептуальному анализу в данной статье подвергается колоративная (обозначение цвета) лексика, слова и идиомы, извлеченные из текстов древнетюркских рунических памятников. Объектом исследования стала лексема «көк» (голубой) и связанные с ней идиомы «көк Тәңірі» (голубое Небо), «көк бөрі» (благородный волк), «көк түрк» (голубые тюрки). Известно, что цветовая символика в культуре каждого народа является отличительным маркером этнического самосознания, ментальности, менталитета и культуры. Так, и в культуре, и духовности древних тюрков голубой цвет имеет свои ценностные смыслы, тесно связанные с мифами. В тюркских мифах именно волчица является прародительницей древних тюрков. Ашина, откуда берется генеалогия древних тюрков, означает «бури» («бөрі» в казахском языке), поэтому тюрки называли себя «көк түрк», где «көк» означает благородный, могущественный, храбрый. В статье анализируются эти мифы.

Религиозные верования древних тюрков также связаны со словом голубой, «көк Тәңірі» был верховным божеством. По мнению авторов статьи, в идиоме «көк Тәңірі» содержится несколько смыслов: с одной стороны, предметное, обозначающее синеву небесного тела, с другой – религиозное сакральное, священное. Авторы статьи считают, что выявленные значения голубого цвета древних тюрков в дальнейшем нашли преемственность в духовной культуре тюркских народов, поскольку эти значения запечатлены в казахских эпосах, Огузнаме и в других литературных памятниках.

Ключевые слова: колоративная лексика, көк Тенгри, көк бөрі, көк түрк, Ашина, мифологема, национальное мировоззрение, концептуальная и языковая картина мира.

Авторлар туралы мәлімет:

Пансат Жансая Мусилхановна, PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Тәуке хан көшесі, 5, Шымкент, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0003-3380-8017

Мамаева Гүлнар Бейсенқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0003-3405-6718

Еркан Алкая, филология ғылымдарының докторы, профессор, Фырат университеті, 23119 Елязыг Меркезі, Елязыг, Түркия.

ORCID: 0000-0002-9618-5614

Information about authors:

Pansat Zhansaya Mussilkhanovna, 2nd year doctoral student of Philology, M. Auezov South Kazakhstan University, 5 Tauke khan str, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-3380-8017

Matayeva Gulnar Beisenkyzy, Candidate of Philology, acting Associate Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-3405-6718

Ercan Alkaya, Doctor of Philology, Professor, Firat University, 23199 Elazig Merkezi, Elazig, Turkiye.

ORCID: 0000-0003-3405-6718

Сведения об авторах:

Пансат Жансая Мусилхановна, докторант PhD, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, ул. Тауке хана, 5, Шымкент, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0003-3380-8017

Мамаева Гүлнар Бейсенқызы, кандидат филологических наук, и.о. профессора, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0003-3405-6718

Еркан Алкая, доктор филологических наук, профессор, университет Фират, 23199 Елязыг Меркез, Елязыг, Турция.

ORCID: 0000-0003-3405-6718

Әдебиет және фольклор/ Literature and Folklore/
Литература и фольклор

Межъязыковая трансформация в турецком языке в текстах культуры (о новом переводе «Евгения Онегина» А.С. Пушкина) ¹

*А.Ю. Овчаренко^а, С. Гюрсес^б

^аРоссийский университет дружбы народов им. П. Лумумбы (RUDN University) Москва, Российская Федерация. (E-mail: ovcharenko_ayu@pfur.ru). *Автор для корреспонденции: ovcharenko_ayu@pfur.ru

^бБосфорский университет, Стамбул, Турция (E-mail: sabri.gurses@boun.edu.tr)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:
школа переводчика,
диалог культур,
перевод, лакуны,
лингвокультурный
фон, поэтический
язык,
переводимость,
русский и турецкий
языки

ГРНТИ 16.31.41.

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-161-171>

В статье представлены итоги работы Школы молодого переводчика, проведённой по инициативе Института русского языка РУДН им. П. Лумумбы совместно с представительством Россотрудничества в Анкаре и Анкарским университетом социальных наук. В рамках Школы были прочитаны интерактивные лекции об общей теории перевода, о переводе как о процессе межъязыковой трансформации, о видах переводческих трансформаций и интертекстуальных связях текста оригинала, о лингвокультурных фоновых знаниях переводчика и теории лакунизации. В ходе практических занятий студентам был предложен вопросник для определения интеркультурных коннотаций, созданный на основе разработок Ю.А. Сорокина, а также стихи А.А. Фета и короткие стихи Джана Юджея и Азиза Несина для самостоятельного перевода с русского на турецкий и с турецкого на русский.

Главным событием в работе Школы стала презентация нового перевода романа в стихах А.С. Пушкина «Евгений Онегин». Переводчик романа, филолог и писатель Сабри Гюрсес рассказал о трудностях перевода русского стиха на турецкий язык, о важности знания общекультурного и историко-литературного фона создания любого переводимого художественного текста. Одной из главных задач перевода «Евгения Онегина» является сохранение языка А.С. Пушкина как сложной стилистической системы, включающей в себя не только все стили речи той эпохи, но и книжно-архаичные обороты и старославянизмы, поэтому и турецкий язык его перевода должен и включать все эти стили и соответствовать речевому образу персонажей.

Received 21 March 2023. Revised 30 March 2023. Accepted 19 August 2023. Available online 30 September 2023.

Для цитирования:

А.Ю. Овчаренко, С. Гюрсес Межъязыковая трансформация в турецком языке в текстах культуры (о новом переводе «Евгения Онегина» А.С. Пушкина) // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 3. – С. 161-171. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-161-171>

Для цитирования:

A.Yu. Ovcharenko, S. Gurses Interlingual transformation of cultural texts in the Turkish language (about the latest translations of A.S. Pushkin's "Evgeny Onegin") // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No3. – P. 161-171. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-161-171>

¹ Мақала «Алтын Орда және XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: рухани үндестік және дәстүр жалғастығы» (ЖТН АР14972895) жобасы аясында жинақталған материалдар негізінде баспаға ұсынылды.

Введение

В рамках Недели русского языка и литературы в Турции, в Анкаре, по инициативе Института русского языка Российского университета дружбы народов (РУДН) совместно с Федеральным агентством по делам Содружества Независимых Государств, соотечественников, проживающих за рубежом и по международному гуманитарному сотрудничеству (Россотрудничество) и под эгидой Международной ассоциации преподавателей русского языка и литературы (МАПРЯЛ) 17.11-18.11.2022 г. была организована и проведена Школа молодого переводчика.

Материалы и методы исследования

17 ноября 2022 г. в Анкарском университете социальных наук на базе кафедры письменного и устного перевода факультета иностранных языков университета, перед студентами и преподавателями университета с лекцией об общей теории перевода, особенностях перевода турецких поэтов и прозаиков XX века, Азиза Несина и Джана Юджеля (Папы Джана) выступил доктор филологических наук, доцент кафедры русского языка и лингвокультурологии Института русского языка РУДН А. Ю. Овчаренко. Особое внимание было уделено трудностям перевода с турецкого языка на русский, в частности, переводу безэквивалентной лексики (Бархударов, 2010: 94), лакунов (Марковина, Сорокин, 2010; Лакуны в языке и речи, 2010), различных исторических и культурных реалий, лексики со стилистической окраской, интертекстуальных элементов текста оригинала, «ложным друзьям» переводчика и различным переводческим трансформациям. Студентам был предложен опросник по интеркультурным коннотациям для первичного определения лингвокультурологических расхождений, разработанный по модели Ю.А. Сорокина и его школы. (Вопросник..., 1977: 346-350). Например, на уровне цветовых этноэидемов необходимо было проследить, наблюдается ли в разных языках связь денотатов (красный, белый, чёрный) с определёнными эмоциональными ситуациями. Так, в русском языке белый – чистота, радость, празднование, снег; чёрный – цвет траура.

Для перевода с русского на турецкий было предложено классическое безглагольное стихотворение А.А. Фета «Чудная равнина», для перевода с турецкого на русский – отрывок из самого «русского» романа Орхана Памука «Снег» с описанием заснеженного города Карс. В обсуждении результатов перевода и проведённого опроса принял участие декан факультета иностранных языков профессор, доктор Исмаил Чакыр, который рассказал студентам о лингвокультурном образе Карса.

Мастер-класс по особенностям устного и письменного перевода в сфере профессиональной деятельности провела заведующий кафедрой профессор Бахар Гюнеш, сертифицированный переводчик-синхронист. Она поделилась своим богатым опытом работы, рассказала о сложных случаях перевода и типичных ошибках начинающих переводчиков.

18 ноября 2022 г. Школа молодого переводчика продолжила свою работу в стенах Русского дома в Анкаре. А.Ю. Овчаренко рассказал об истории русско-турецких

литературных связей, о рецепции русской литературы в Турции в XX в. Он отметил, что с возвращением на родину турецких студентов-переводчиков, обучавшихся в Советском Союзе в 1920-х гг. в Коммунистическом университете трудящихся Востока, турецкая аудитория открыла для себя новые стороны русской литературы, хотя первые переводы на турецкий язык русских классиков появились ещё в последнюю четверть XIX в. (Тюркан Олджай, 2010). Одним из этих студентов был Назым Хикмет, находившийся в те годы под сильным влиянием и идеалов, и поэзии, и личности В. Маяковского. Именно Н. Хикмет, как и его учитель В. Маяковский, создал, опираясь и на опыт русских футуристов, одну из новых версий турецкого свободного стиха, значительно повлиявшую на дальнейшую метрическую эволюцию турецкого стиха.

Методология настоящего исследования основана на комплексном сравнительном литературно-историческом и структурно-типологическом анализе переводов романа А.С. Пушкина «Евгений Онегин» на турецкий язык. При обобщении литературоведческого и историко-литературного корпуса текстов и зарубежных и российских литературно-критических работ критиков, использованы культурно-исторический и сравнительно-сопоставительный методы исследования.

Анализ

В рамках Школы молодого переводчика Сабри Гюрсес¹, доктор филологических наук, переводчик, издатель журнала «Çeviribilim» («Переводоведение»), обладатель премии Союза переводчиков России за перевод поэмы Андрея Белого «Глоссолалия», обладатель премии Общества перевода в Турции, лауреат (совместно с Угур Бюке) премии «Читай Россию/Read Russia» за перевод собраний сочинений Л.Н. Толстого в 22 томах, представил новый перевод романа А.С. Пушкина «Евгений Онегин» (издательство Çeviribilim&Alfa), (Yevgeni Onegin, 2017), который стал финалистом премии «Читай Россию/Read Russia» в 2018 году.

Доктор Сабри Гюрсес провёл мастер-класс по переводу русской классической и современной литературы на турецкий язык. Он рассказал не только об особенностях пушкинского романа в стихах, но представил его студентам как развёрнутую историю рецепции текста А.С. Пушкина и его переводов на другие языки, в первую очередь на турецкий, а также подчеркнул важную роль романа в контексте турецкой и мировой культуры.

Не менее важно отметить, что русская классическая литература, затем литература эпохи СССР и современная русская литература достаточно полно и адекватно переведены на турецкий язык. (см., напр.: Sovyet Şairleri Antolojisi, 2015). В определённом смысле современная турецкая литература, особенно литература XX в., формировалась под сильным влиянием русской литературы (жизнь, творческая биография и тексты Назыма Хикмета тому яркий пример) (Галимуллина, 2019: 12-20). Характерно что и в Новом времени русская литература начала развиваться как литература переводная, именно переводы в некотором смысле её создали (Baer,

¹ Сабри Гюрсес на сайте издательства Çeviribilim&Alfa. URL: <https://www.alfayayinlari.com/kisi-goster.php?kisi=43200> (дата обращения: 21.03.2023)

2016). Но переводы, согласно теории «литературной трансплантации» Д.С. Лихачёва, как и целые литературные явления, стали прецедентными в русской культуре, – «Памятники пересаживаются, трансплантируются на новую почву и здесь *продолжают самостоятельную жизнь в новых условиях и иногда в новых формах* (курсив авторов – С.Г., А.О.), подобно тому, как пересаженное растение начинает жить и расти в новой обстановке» (Лихачёв, 1974: 22).

Доктор Сабри Гюрсес напомнил, что А.С. Пушкин при жизни имел репутацию поэта, а не рассказчика или романиста. Он не пытался представить себя писателем рассказов, повестей и романов. Общеизвестно, что цикл «Повести покойного Ивана Петровича Белкина» был создан параллельно «Евгению Онегину» и был напечатан без указания настоящего автора – самого А.С. Пушкина. Энергия и гений А.С. Пушкина перенесли его поэтический стиль и язык в его прозу, оставив произведения, которые повлияли на развитие русской литературы: В. Белинский называл «Капитанскую дочку» «Онегиным в прозе». Однако, не будем забывать, что критики того периода видели в «Евгении Онегине» его величайший вклад в жанр романа и русскую прозу вообще. И В. Белинский высоко оценил роман в стихах А.С. Пушкина, Ф. Достоевский также дал высокую оценку «Евгению Онегину» в своей Пушкинской речи 1880 г.

По мнению доктора Гюрсеса, переводчику, который будет переводить А.С. Пушкина, и особенно его роман в стихах «Евгений Онегин», важно знать предысторию творчества А.С. Пушкина в «онегинский» период, его поисков общего языка между прозой и поэзией в «Онегине», его стремления рассказать реалистическую историю. Знание того, что язык прозы А.С. Пушкина создавался в этот же период, позволяет переводчику увидеть, как возникает и строится текст.

Необходимо подчеркнуть, что Владимир Набоков, написавший два тома комментариев к своему переводу романа А.С. Пушкина на английский язык, возражал против рифмованного перевода «Онегина» из-за того, что при подобном переводе искажаются язык и сюжет А.С. Пушкина. Он утверждал, что повествование и сюжет в «Онегине» важнее рифмы и что в первую очередь должен быть передан смысл произведения (Набоков, 1999).

Согласно В. Набокову, если перевод верно передает текст, он может не сохранять его исходную форму. Кроме того, переводчик А.С. Пушкина должен знать сюжеты, заимствованные А.С. Пушкиным, в том числе и из других языков. Важны и басни И. Крылова, и поэзия Дж. Г. Байрона, и французская поэзия XIX века, хотя В. Набоков обращается, в основном, к знаковым для западноевропейского читателя литературным текстам. Он считает, что «Онегина» нельзя переводить пояснительным переводом (парафразом), надо оставить текст как есть и давать объяснения в сносках.

Критики предложенного В. Набоковым перевода обычно говорят, что сноски избыточны и его перевод не отражает духа пушкинского текста. Но те, кто переводил «Евгения Онегина» после В. Набокова, утверждают, что им пригодились его комментарии-сноски. Есть и те, кто говорит, что с помощью этих комментариев можно сделать рифмованный перевод.

К 2005 году было сделано два неудачных перевода «Евгения Онегина» на турецкий. Один из них был чрезмерно стилизованным, упрощавшим роман. В другом варианте

переводчик пытался сохранить пушкинскую («онегинскую») строфу, но при этом были допущены смысловые искажения. О схожих трудностях и ошибках переводчиков пишет Олена Козан, анализируя варианты перевода «Реквиема» А. Ахматовой на турецкий язык (Козан, 2010).

Эти переводы не смогли передать ни язык, ни дух поэзии А.С. Пушкина. Здесь важно напомнить, что, например, существовавшие относительно недавно неадекватные и сокращённые переводы русской классики, русского романа XIX в., в первую очередь, на французский и английский языки, переводятся заново, перестают быть теми «fluid puddings» и «loose, baggy monsters» (англ. – «жидкие пудинги» и «рыхлые мешковатые монстры») в скептической оценке Генри Джеймса.

В 2005 г. Сабри Гюрсес защитил магистерскую диссертацию «Перевод В. Набоковым «Евгения Онегина» и переводы «Евгения Онегина» на турецкий язык», исследуя и критикуя их с точки зрения набоковского подхода к переводу, показав, что переводчики не смогли понять черты, которые обозначил В. Набоков в своих комментариях к «Евгению Онегину».

Перевод «Евгения Онегина» Сабри Гюрсес планировал 15 лет назад, он принимался за него несколько раз и закончил только в 2016 г. При переводе были использованы различные комментарии к роману на русском языке (Г.О. Винокур, В.В. Томашевский, С.М. Бонди, Н.Л. Бродский), но, очевидно, именно В. Набоков и Ю. Лотман лучше других, по мнению переводчика, понимают этот текст, тем более, что Ю. Лотман приводит, в основном, русские источники, а В. Набоков не только опирается на английские, французские и немецкие источники, но и сравнивает свой перевод пушкинского романа в стихах с другими его переводами на английский.

Частично приняв позицию В. Набокова в качестве общего стиля перевода, Сабри Гюрсес, свободно используя рифму и размер исходного текста, стремился в первую очередь передать смысл. Но при этом, в отличие от В. Набокова, он создал поэтический текст, попытался перевести оригинал на гармоничный язык турецкой поэзии, и, при всей разнице русской и турецкой систем стихосложения, ему это удалось. Таким образом, не повторяя ошибок других турецких переводов, был сделан перевод, доступный и для понимания текста, и для чтения именно как поэтический текст.

Заметки и комментарии В. Набокова, особенно в части сопоставления пушкинских строк и образов с западноевропейским поэтическим дискурсом, полезны для перевода. Например, он говорит, что в XXXIII строфе первой главы А.С. Пушкин употребил образ, распространенный в европейской поэзии той эпохи, – «море, падающее к ногам влюбленного», и этот образ поэт взял из переводов своего времени. Зная это, переводчик может точнее передать эмоциональный тон пушкинского образа. Действительно, два старых турецких перевода не могли этого передать.

Одна из самых сложных проблем при переводе на турецкий «Евгения Онегина» – объяснить современным читателям, что произведение представляет собой не только панораму, но и критику жизни русского общества и русского денди XIX века. То, что в классическом романе передавалось бы длинными описаниями, в этом романе передано более короткими и точными выражениями, простой и лёгкий язык А.С. Пушкина облегчает эту задачу. Также важно правильно передать характер Татьяны, Ленского, Онегина.

Язык А.С. Пушкина как сложная стилистическая система включает в себя и разговорную речь образованного сословия, и народное просторечие, и книжно-архаичные обороты и старославянизмы, поэтому и турецкий язык его перевода должен включать все эти стили и должен соответствовать речевому образу персонажей. В прежних турецких переводах этого не было, на что Сабри Гюрсес обратил внимание в своём переводе.

Общеизвестно, что особой сложностью при переводе с русского языка на турецкий является то, что турецкий язык – агглютинативный язык, то есть склонение существительных происходит внутри слов с помощью суффиксов. Однако это качество, дающее турецкому языку полную синтаксическую гибкость, сближает его с русским языком: слова в предложении могут быть расположены в любом порядке, и каждый вариант фразы звучит естественно.

В основе синтаксического принципа турецкого языка лежит не логика, а акцент: движение, образно выражаясь, предпочтений говорящего или пишущего. В некотором смысле турецкое языковое мышление является специфически интуитивной деятельностью, записью возникновения мысли. Более того, эти качества тесно связаны с самой природой турецкого языка, – его сильными сторонами. По мере того, как происходили исторические изменения, язык формирующейся турецкой поэзии реагировал на них, расцветал, менялся, но всегда оставался континуумом, психической сущностью, диалектикой, что придавало турецкому языку уникальную способность к нюансам, к своеобразному виду интуитивного мышления со своей поэтикой, мировоззрением и своеобразной чувствительностью. (Murat Nemet-Nejat, 2004: 4-28)

Выводы

Нам важно было показать, как меняющиеся представления о переводе могут быть отображены в литературных произведениях, подчеркнуть их акцент на отношениях между языком, культурой и идентичностью, ведь ни язык оригинала (русский), ни язык перевода (турецкий) на самом деле в современном мире не существуют изолированно, а всегда в контексте других языков и культур.

Ещё в 2008 г. в своей статье «English As A Language Always In Translation» Алистер Пенникук писал о претензиях английского языка на самодостаточность, питавших различные и многочисленные виды языкового этноцентризма, об отказе в допуске иностранного посредника и, возможно, многочисленных претензиях на такую же культурную гегемонию, свойственную латыни от поздней античности до конца средневековья и даже за хронологическими границами Возрождения, или же французскому в более позднюю классическую эпоху (Pennycook, 2008). В преодолении языкового этноцентризма, культурных и психологических границ художественный перевод всегда играл и, надеемся, будет играть важную роль по вовлечению этносов в глобальный поток смыслов и в обмен ими.

Заключение

В заключение необходимо подчеркнуть, что поэзия является древнейшей литературной формой и, согласно идее универсальности поэтического языка и поэтологической концепции «всепереводимости», непереводаемого поэтического текста нет. Форма и содержание должны передаваться сбалансированно. Для этого переводчик не должен соперничать с поэтом. Переводчик «Евгения Онегина» должен научиться не быть А.С. Пушкиным, не пытаться оказать на читателя то же влияние, что и А.С. Пушкин.

Переводчик должен снять языковой барьер между читателем и поэтом и выступить в роли своеобразного проводника, посредника между двумя культурами, между Своим и Чужим, по словам Антуана Бермана: «Or, la traduction, de par sa visée de fidélité, appartient originellement à la dimension éthique. Elle est, dans son essence même, animée du désir d'ouvrir l'Étranger en tant qu'Étranger à son propre espace de langue» (Berman, 1984; 1999: 75)², что создаёт уникальные возможности как для художественного самовыражения, так и для общения с другими культурами.

В обсуждении перевода приняли участие турецкие и российские преподаватели, филологи и студенты.

Выступающие отметили постоянный и увеличивающийся интерес к изучению русского языка, подчеркнув при этом, что мотивация учеников и студентов приобретает разноплановый характер – теперь это не только практический интерес к будущей профессии, но и желание читать русскую классику в подлиннике, заниматься научной работой, писать статьи, хорошо знать национальную культуру, быт, нравы народа, говорящего на данном языке — на русском. Поэтому перед будущими переводчиками с русского языка на турецкий стоят новые задачи по актуализации прежних переводов русской классики, по переводу новой русской литературы, упрочению и расширению диалога двух культур и дальнейшему развитию литературных связей двух стран.

Литература

Бархударов Л.С., 2010. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. Изд. 3-е. М.: ЛКИ. 240 с.

Вопросник по особенностям речевого поведения народов мира, 1977. // Национально-культурная специфика речевого поведения. М.: Наука. 352 с.

Галимуллина А., 2021. Художественное своеобразие произведений Рената Хариса для детей. *Turkic Studies Journal*, 1(2). С. 12–20. <https://doi.org/10.32523/tsj.02-2019/2-2>.

Козан О., 2010. Проблемы поэтического перевода с русского на турецкий язык: «Реквием» А. Ахматовой // *Littera*. 26. С. 191-196.

Лакуны в языке и речи, 2003. Сб. научных трудов. Под ред. Ю.А. Сорокина, Г.В. Быковой. Благовещенск: Изд-во БГПУ. 257 с.

Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А., 2010. Культура и текст. Введение в лакунологию. М.: ГЭОТАР-Медиа. 144 с.

² «Однако поскольку перевод направлен на обеспечение точности, он принадлежит к этическому измерению. По самой своей сути он движим желанием открыть Чужое как Чужое своему собственному языковому пространству» – перевод авторов.

Лихачев Д.С., 1973. Развитие русской литературы X–XVII веков. Эпохи и стили. Л.: Наука. 254 с.

Набоков В., 1999. Комментарии к «Евгению Онегину» Александра Пушкина. М.: НПКи Интелвак. 1008 с.

Тюркан Олджай, 2010. Рецепция переводов русских литературно-художественных произведений в Турции // International Journal of Russian Studies. Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi. 3/1. P. 23-44.

Baer Brian James, 2016. Translation and the Making of Modern Russian Literature. 214 p.

Berman A., 1984. L'Épreuve de l'étranger. Culture et traduction dans l'Allemagne romantique. Paris: Gallimard. 324 p.

Berman A., 1999. La traduction et la lettre, ou L'auberge du lointain. Paris: Seuil. 141 p.

Murat Nemet-Nejat, 2004. The Idea of a Book. // Eda: An Anthology of Contemporary Turkish Poetry. 367 p.

Pennycook Alastair, 2008. English as a Language Always in Translation // European Journal of English Studies. 12(1). P. 33-47.

Pushkin A., 2017. Yevgeni Onegin. Çevirmen: Sabri Gürses. Çeviribilim&Alfa. Istanbul. 472 s.

Sovyet Şairleri Antolojisi, 2009. Türkiye. Ankara: Elips Kitapları. 292 s.

Reference

Barhudarov L.S., 2010. Jazyk i perevod. Voprosy obshhej i chastnoj teorii perevoda [Language and translation. Questions of general and particular theory of translation]. 3rd Ed. Moscow: LKI Publ. 240 p. [in Russian].

Voprosnik po osobennostjam rechevogo povedeniya narodov mira [Questionnaire on the peculiarities of speech behavior of the peoples of the world], 1977. Nacional'no-kul'turnaja specifika rechevogo povedeniya [National-cultural specificity of speech behavior]. Moscow: Nauka Publ. 352 p. [in Russian].

Galimullina A., 2021. Hudozhestvennoe svoeobrazie proizvedenij Renata Harisa dlya detej [Artistic originality of the works of Renat Haris for children]. Turkic Studies Journal, 1(2). P. 12-20. <https://doi.org/10.32523/tsj.02-2019/2-2> [in Russian].

Kozan O., 2010. Problemy poeticheskogo perevoda s russkogo na tureckij yazyk: «Rekviem» A. Ahmatovoj [Problems of poetic translation from Russian into Turkish: “Requiem” by A. Akhmatova]. Littera. 26. P. 191–196. [in Russian].

Lakuny v jazyke i rechi, 2003. Sb. nauchnyh trudov. Pod red. Ju.A. Sorokina, G.V. Bykovej. [Lacunae in language and speech, 2003. Collection of scientific papers. Edited by Yu.A. Sorokin, G.V. Bykova]. Blagoveshchensk: Blagoveshchensk State Pedagogical University Publ., 257 p. [in Russian].

Markovina I.Ju., Sorokin Ju.A., 2010. Kul'tura i tekst. Vvedenie v lakunologiju [Culture and texture. Involvement in lacunology]. Moscow: Getar-Media Publ. 144 p. [in Russian].

Lihachev D.S., 1973. Razvitie russkoj literatury X–XVII vekov. Epohi i stili [The development of Russian literature of the X–XVII centuries. Epochs and styles]. Leningrad: Nauka Publ. 254 p. [in Russian].

Nabokov V., 1999. Kommentarii k «Evgeniyu Oneginu» Aleksandra Pushkina. [Eugene Onegin: A novel in verse. Translated from the Russian, with a commentary, by Vladimir Nabokov]. Moscow: NPK Intelvak Publ. 1008 p. [in Russian].

Berman A., 1984. L'Épreuve de l'étranger. Culture et traduction dans l'Allemagne romantique [The Experience of the Foreign: Culture and Translation in Romantic Germany]. Paris: Gallimard. 324 p. [in French].

Berman A., 1999. La traduction et la lettre, ou L'auberge du lointain [The Translation and the Letter or the Inn of the remote]. Paris: Seuil. 141 p. [in French].

Baer Brian James, 2016. Translation and the Making of Modern Russian Literature. 214 p.

Murat Nemet-Nejat, 2004. The Idea of a Book. Eda: An Anthology of Contemporary Turkish Poetry. 367 p.

Pennycook Alastair, 2008. English as a Language Always in Translation. European Journal of English Studies. 12(1). P. 33-47.

Pushkin A., 2017. Yevgeni Onegin. Çevirmen: Sabri Gürses. Çeviribilim&Alfa. Istanbul. 472 p. [in Turkish].

Tjurkan Oldzhaj, 2010. Recepcija perevodov russkih literaturno-hudozhestvennyh proizvedenij v Turcii [Reception of translations of Russian literary and artistic works in Turkey]. International Journal of Russian Studies. Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi. 3/1. P. 23-44. [in Russian].

Sovyet Şairleri Antolojisi [Anthology of Soviet Poets], 2009. Türkiye. Ankara: Elips Kitapları Publ. 292 p. [in Turkish].

А.Ю. Овчаренко^а

П. Лумумба атындағы Ресей халықтар достығы университеті

Мәскеу, Ресей Федерациясы

(E-mail: ovcharenko_ayu@pfur.ru)

** Байланыс үшін автор: ovcharenko_ayu@pfur.ru*

С. Гюрсес^б

Босфор университеті, Стамбул, Түркия

(E-mail: sabri.gurses@boun.edu.tr)

Түрік тіліндегі мәдени мәтіндердің тіларалық трансформациясы (А.С. Пушкиннің «Евгений Онегинінің» жаңа аудармасы туралы)

Аннотация. Мақалада П.Лумумба атындағы Ресей халықтар достығы университетінің Орыс тілі институтының Анкарадағы Россотрудничество өкілдігімен және Анкараның әлеуметтік ғылымдар университетімен бірлесіп өткізген Жас аудармашы мектебі жұмысының нәтижелері берілген. Мектеп аясында аударманың жалпы теориясы, аударма тіларалық трансформацияның процесі ретінде, аударма трансформациясының түрлері мен түпнұсқа мәтінінің мәтінаралық байланыстары, аудармашының лингвомәдени негіздері мен лакунизация теориясы туралы интерактивті дәрістер оқылды. Тәжірибелік сабақтарда студенттерге Ю.А.Сорокиннің мәдениетаралық коннотацияларды анықтауға арналған сауалнамасы, сондай-ақ А.А.Феттің өлеңдері және Ян Юджель мен Азиз Несиннің шағын өлеңдері орыс тілінен түрік тіліне, түрік тілінен орыс тіліне өз беттерінше аудару үшін ұсынылды.

Мектеп жұмысындағы басты оқиға А.С.Пушкиннің өлеңмен жазылған «Евгений Онегин» романының жаңа аудармасының тұсаукесері болды. Романның аудармашысы, филолог-жазушы

Сабри Гюрсес орыс поэзиясын түрік тіліне аударудың қиындықтары туралы, кез келген көркем мәтінді аудару үшін жалпы мәдени, тарихи және әдеби білімнің маңыздылығы туралы әңгімеледі. «Евгений Онегинді» аударудағы басты міндеттердің бірі – А.С. Пушкиннің өзіндік тілін сол дәуірдегі барлық сөйлеу мәнерлерін ғана емес, сонымен қатар архаикалық тіркестер мен ескі славянизмдерді қамтитын күрделі стильдік жүйе ретінде сақтау. Сондықтан да түрік тілі мен оның аудармасында осы стильдердің барлығын қамту және кейіпкерлердің сөйлеу бейнесіне сәйкес етіп қолдану маңызды.

Кілт сөздер: аудармашы мектебі, мәдениеттер диалогы, аударма, олқылықтар, лингвомәдени астар, поэтикалық тіл, аудармашылық, орыс және түрік тілдері.

***A.Yu. Ovcharenko^a**

^aInstitute of the Russian Language, Patrice Lumumba University (RUDN University)

Moscow, Russian Federation

(E-mail: ovcharenko_ayu@pfur.ru)

**Corresponding author: ovcharenko_ayu@pfur.ru*

S. Gurses^b

^bBoğaziçi University, Istanbul, Türkiye

(E-mail: sabri.gurses@boun.edu.tr)

Interlingual transformation of cultural texts in the Turkish language about the latest translation of A.S. Pushkin «Evgeny Onegin»

Abstract. The article presents the results of the work of the School for a Young Translator, carried out on the initiative of the Institute of the Russian Language of the P. Lumumba Peoples' Friendship University together with the representative office of Rossotrudnichestvo in Ankara and the Ankara University of Social Sciences. Within the framework of the school, interactive lectures were given on the general theory of translation, on translation as a process of interlingual transformation, on the types of translation transformations and intertextual connections of the original text, on the linguacultural background knowledge of the translator and the theory of lacunization. During practical classes, students were offered a questionnaire for determining intercultural connotations, created on the basis of the developments of Yu.A. Sorokin, as well as poems by A.A. Fet and short poems by Can Yücel and Aziz Nesin for independent translation from Russian into Turkish and from Turkish into Russian, respectively.

The main event in the work of the school was the presentation of a new translation of the novel in verse by A.S. Pushkin "Eugene Onegin". The translator of the novel, philologist and writer Sabri Gürses spoke about the difficulties of translating Russian poetry into Turkish, about the importance of knowing the general cultural, historical and literary background for creating any translated literary text. One of the main tasks of the translation of "Eugene Onegin" is to preserve the language of A.S. Pushkin as a complex stylistic system, which includes not only all the styles of speech of that era, but also book-archaic phrases and Old Slavonicisms, therefore the Turkish language of his translation should include all these styles and correspond to the speech image of the characters.

Keywords: translator's school, dialogue of cultures, translation, gaps, linguacultural background, poetic language, translatability, Russian and Turkish languages.

Сведения об авторах:

Овчаренко Алексей Юрьевич, доктор филологических наук, профессор кафедры русского языка и лингвокультурологии, Институт русского языка, Российский университет дружбы народов им. П. Лумумбы, ул. Миклухо-Маклая, 6, Москва, Российская Федерация.

ResearcherID: Z-3696-2019

ORCID: 0000-0002-8544-5812

Сабри Гюрсес, доктор филологических наук, постдокторант кафедры письменного и устного перевода, Босфорский университет, Бебек, 34342 Бешикташ/Стамбул, Турция.

Авторлар туралы мәлімет:

Овчаренко Алексей Юрьевич, филология ғылымдарының докторы, орыс тілі және лингвомәдениеттану кафедрасының профессоры, Орыс тілі институты, П, Лумумба ат. Ресей халықтар достығы университеті, Миклухо-Маклай көш., 6, Мәскеу, Ресей Федерациясы.

Сабри Гюрсес, филология ғылымдарының докторы, ауызша және жазбаша аударма кафедрасының постдокторанты, Босфор университеті, Бебек, 34342 Бешикташ/ Ыстамбұл, Түркия.

Information about authors:

Ovcharenko Alexey Yuriebich, Doctor of Philology, Prof., Department of the Russian Language and Cultural Linguistics, Institute of the Russian Language, Patrice Lumumba University (RUDN University), 6 Miklukho-Maklaya str., Moscow, Russian Federation.

Sabri Gürses, Doctor of Philology, Post-doctoral researcher at the Department of Translation and Interpreting Studies, Boğaziçi University, Bebek, 34342 Beşiktaş/İstanbul, Türkiye.

Қисас-и Рабғұзи және XX ғасыр басындағы қазақ жазба әдебиеті: рухани үндестік пен дәстүр жалғастығы¹

*Х.Х. Таджиев^a, Т.Е. Қыдыр^b

^aМ.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан Республикасы (E-mail: xamidulla_86@mail.ru). *Байланыс үшін автор: xamidulla_86@mail.ru

^bМ.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан Республикасы qydyr.torali@gmail.com

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
Алтын Орда,
XX ғасыр, әдебиет,
Қисас ул-әнбия,
Рабғұзи, Мәшһүр
Жүсіп, Шәді
Жәңгірұлы, рухани
үндестік, дәстүр
жалғастығы.

XFTAP 17.82.00

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-172-184>

АННОТАЦИЯ

Қазақ елінің ұлт болып ұйысып, тұтастай дербес мемлекет болып қалыптасуында түрлі тарихи кезеңдер мен тарихи тұлғалардың, саяси оқиғалар мен мәдени-әдеби жәдігерлердің орны ерекше. Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасу тарихындағы маңызды факторлардың бірі, сегіз ғасырға жуық уақыт бұрын Шыңғысхан ұрпақтары тарапынан құрылған Алтын Орда мемлекеті (XIII-XVI ғ.ғ.) кезеңі болды. Аталған дәуірді насихаттауға бүгінгі таңда мемлекеттік деңгейде назар аударылуының өзі бұл дәуірдің өзіндік ерекшелігі мен қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу жолындағы әсерін арттыра түсетіні анық. Әсіресе, бұл кезеңде жазып қалдырылған әдеби мұралардың кейінгі дәуірлерде қазақтың ұлттық дүниетанымының қалыптасуына жасаған әсерін зерттеп, бүгінгі ғылыми ортада насихаттау – ұлттық бірегейлік пен әдеби дәстүр жалғастығын ашып көрсетуге мүмкіндік береді.

Алтын Орда кезеңінде жазылған әдеби мұралар Насируддин Бұрһаниддин Рабғұзидің «Пайғамбарлар тарихы» – Қисас ул-әнбия немесе Қисас-и Рабғұзи, Әл-Кердеридің «Жұмақтардың ашық жолы» (Нәж ул-фәрадис), Құтбтың «Хұсрау-Шырын» сынды дастандар сөз жоқ, осы кезеңдегі сөз өнерінің дамып, жетілуінде ерекше рөл атқарды.

Мақалада Алтын Орда кезеңінде қоғамдық дамуға ерекше үлес қосқан Насируддин Бұрһаниддин Рабғұзидің «Қисас ул-әнбия» немесе «Қисас-и Рабғұзи» еңбегі және XX ғасыр басында қазақ халқының ұлттық тәрбиесі мен діни сауатының оянуына зор ықпал еткен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәді Жәңгірұлы сынды шайырлардың пайғамбарлар жайлы қиссалары арасындағы рухани үндестік пен дәстүр жалғастығы салыстырмалы түрде қарастырылады.

Received 26 April 2023. Revised 01 May 2023. Accepted 15 August 2023. Available online 30 September 2023.

Дәйексөз үшін:

Х.Х. Таджиев, Т.Е. Қыдыр Қисас-и Рабғұзи және XX ғасыр басындағы қазақ жазба әдебиеті: рухани үндестік пен дәстүр жалғастығы // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 3. – 172-184 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-172-184>

For citation:

Kh.Kh. Tadzhiyev, T.E. Qydyr Qissas-i Rabguziy and Kazakh written literature of the beginning of the 20th century: spiritual harmony and continuity of tradition // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 3. – P. 172-184. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-172-184>

¹ Мақала «Алтын Орда және XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: рухани үндестік және дәстүр жалғастығы» (ЖТН АР14972895) жобасы аясында жинақталған материалдар негізінде баспаға ұсынылды.

Кіріспе

Кез келген мемлекет тарихына назар аударатын болсақ, оның тұтастай дербес мемлекет болып қалыптасуы үшін түрлі тарихи кезеңдер мен тарихи-саяси оқиғалар және мәдени-әдеби процестерден өтуі заңды құбылыс. Сол құбылыстардың бірі, сегіз ғасырға жуық уақыт бұрын алып империяға айналған Алтын Орда мемлекеті (XIII-XVI ғ.ғ) деуге болады. Аталған кезең ерекшеліктерін насихаттауға бүгінгі таңда мемлекеттік деңгейде назар аударылып отыр. Мұның өзі бұл дәуірдің қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу жолындағы әсерін арттыра түседі.

XIII-XVI ғасырларда солтүстігі Дунайдың төменгі ағысына дейін, батысы Еділ бұлғарларына дейін жеткен бір жағы Хорезм аймағымен ұштасып жатқан кең байтақ өлке тарихта Алтын Орда мемлекеті деп аталды. Бұл мемлекеттің әлемдік өркениетке қосқан үлесі мен саяси-әлеуметтік, тарихи-мәдени, рухани-әдеби мұраларын зерттеп, әлемдік ғылыми кеңістікке алып шығудың ерекше маңызы зор. Әсіресе, бұл кезеңде жазып қалдырылған әдеби мұралардың кейінгі дәуірлерде қазақтың ұлттық дүниетанымының қалыптасуына жасаған әсерін зерттеп, бүгінгі ғылыми ортада жаңаша пайыммен насихаттау – әдебиеттанудағы өзекті мәселеге айналып отыр.

Бұл үдеріске ерекше үлес қосқан құнды факторлардың бірі түркі халықтары тілінде жазылған ислами әдебиет үлгілері болды. Алтын Орда кезеңінде қоғамның рухани дамуына үлес қосқан әдеби жәдігерлер Насируддин Бұрһаниддин Рабғузидің «Пайғамбарлар тарихы» - Қисас ул-әнбия немесе Қисас-и Рабғұзи (Рабғұзи, 2008: 480), әйгілі ғалым Әл-Кердеридің діни-дидактикалық сарында жазылған «Жұмақтардың ашық жолы» (Нәһж ул-фәрадис) (Әл-Кердери, 2011: 312), XIV ғасырға тән Құтбтың «Хұсрау-Шырын» дастаны (Құтб, 2012: 328) сынды Ислам діні негізінде елді ағартуды мақсат еткен еңбектер, сөз жоқ, осы кезеңдегі сөз өнерінің дамып, жетілуінде ерекше рөл атқарды. Осылайша Шыңғыс хан тұсында қираған қалалар мен әбден еңсесі түскен ұлыстар билік тізгіні хан ұрпақтары (Жошы, Шағатай, Үгедей Бату) қолына өткен кезде қайта гүлденіп, еңсесін көтеріп, ел болып ұйысуға әрекет жасады. Ислам діні негізінде қалыптасып, даму жолына түскен, Әл-Фараби, Махмұт Қашғари, Жүсіп Баласағұн, Ясауи сынды алыптар салған рухани мәдениет осы тұста қайта жанданып, өз арнасына түсе бастады.

Тамыры тереңде жатқан түркі жазба әдебиетінің Алтын Орда кезеңі, осындай Ислами әдебиеттің адамзатқа үлгі етерлік еңбектерімен зерттеушілер назарын өзіне тартып отырған (Сыздықов, 2021: 69-76). Бүгін түркі халықтарына ортақ мұра ретінде қарастырылып отырған бұл рухани дүниелерді негізінен діни-танымдық және діни-дидактикалық бағытта жазылған еңбектер деп екі топқа бөліп қарастыру ғылыми жүйеге түсіп келеді. Міне, сондай Алтын Орда кезеңінде діни-танымдық бағытта жазылып, адамзатқа өнеге боларлық Құран қиссаларындағы пайғамбарлар тарихына арналған, жеті ғасыр бұрын жазылса да, бүгінге дейін маңызын жоймай, қайта жандана түскен, адамзатқа тән ортақ идеяларды насихаттауды мақсат еткен еңбектердің бірі – Насируддин Бұрһануддин Рабғузидің «Қисса-и Рабғұзи немесе «Қисас ул-әнбия» еңбегі.

Материалдар және зерттеу әдістері

Алтын Орда кезеңінің өзінен кейінгі дәуірдегі әдебиетке ықпал еткен әдеби жәдігері - Рабғұзидің «Қисас-и Рабғұзи» еңбегі және XX ғасыр басында қазақ халқының ұлттық тәрбиесі мен діни сауатының оянуына әсер еткен Шәді Жәңгірұлының «Сияр-Шәриф», Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Хаятбақшы» атты діни қиссалары.

Тиісті деректерді қарастыруда зерттеу нысанына алынып отырған тақырыптың көкейкестілігіне және фактілердің алуандығына назар аударылды. Қарастырылып отырған тақырыптың негізгі қозғаушы факторы және тақырыпқа қатысты деректі материалдардың ең негізгілері XX ғасыр басында өмір сүрген, қазақ әдебиетінде қисса жанрының дамуына үлес қосқан өлеңдері мен дастандары арқылы иман шарттарын насихаттаған ақындар. Соның ішінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәді Жәңгірұлы сынды діни-ағартушы ақындар шығармаларын салғастырмалы, салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістері негізге алынды.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

Жалпы Орталық Азия халықтарының ежелгі дәуірдегі әдеби мұраларын, оның ішінде Алтын Орда кезеңі әдеби жәдігерлерін зерттеу, ғылыми айналымға салу жұмыстары негізінен XIX ғасырдан бастау алды десек, оның басында С.Е.Малов (Малов, 1951), Н.П.Остроумов (Остроумов, 1874) сынды шығыстың мәдениеті мен әдебиетін танушылардан болса, кейінгі жылдары Ә.Нәжіп (Наджип, 2007), Н.Маллаев (Маллаев, 1976), Н.Рахмонов (Rahmonov, 2017), J. Esmann (Esmann, 2003) сынды түркітанушы, шығыстанушы ғалымдармен жалғасын тапты. Қазақ әдебиеті тарихында да Алтын Орда тұсындағы әдеби жәдігерлерге қатысты ойларымен бөліскен бірнеше ғалымдардың есімдерін атап айтуға болады. Мысалы, кеңес одағы тұсында Б.Кенжебаев (Кенжебаев, 2018), Х.Сүйіншәлиев (Сүйіншәлиев, 1967) сынды ғалымдар қазақ әдебиеті тарихы тұрғысынан қарап, ой-тұжырымдарымен бөлісті. Олардың ізін жалғаған А.Қыраубайқызы (Қыраубайқызы, 2001), Р.Бердібай (Бердібай, 2005), Ө.Күмісбаев (Күмісбаев, 2009), Т.Қыдыр (Қыдыр, 2018) сынды әдебиет зерттеушілері XX ғасыр басында қазақ даласында кеңінен тараған қиссашылдық дәстүрдің негізгі қайнар бұлағы ортағасырлық әдеби жәдігерлерде, оның ішінде Алтын Орда кезеңі жәдігерлерінде жатқанын сөз етті.

Талдау

Алтын Орда кезеңінен қалған әдеби жәдігерлердің басым бөлігінің жазылу тарихы Шыңғысхан ұрпақтары билік етіп бастаған жерлерде Ислам дінінің мемлекеттік дін статусына көтерілуімен, Қасиетті Құранның Орта Азия халықтарына жасаған әсерімен тығыз байланысты. Ғасырлар бойы Құранды түрлі деңгейде меңгерген халықтар, ондағы адамзат тарихына қатысты тақырыптар негізінде түрлі еңбектер жазды. «Құран мәтіні өзгермеді, қайта Ислам дінін қабылдаған халықтардың тарихы замандар өте өзгеріп отырды. Ал, Құран мәтіні мезгіл және мекенмен үндесіп отырып,

жергілікті тарихи ортаға әсер етті және әр халық дамуының белгілі бір кезеңдерінде одан үнемді пайдаланып отырды әрі Құрандағы тақырыптарды әдеби шығармалар арқылы ашып келді. Осы процесс нәтижесінде ұлттық әдебиет Құран мәтінімен синтезге түсіп, көркем және діни-дидактикалық шығармалар дүниеге келді» [31, б. 6]. Міне, осы шығармалардың негізгі бөлігі пайғамбарлар тарихына немесе соңғы елші Мұхаммедке (с.а.у.) қатысты шығармалар болды. Бір ақындар пайғамбар мұғжизаларын кезегімен өлеңге айналдырып, көлемді шығарма жазса, кейбір шайырлар бір ғана кереметін тақырып етіп алып, өлеңмен өрнектеген. Осылайша ислам тарихында Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) тарихи келбеті жайлы жазылған шығармалар заман өте көркемдік-идеялық тұрғыдан кеңейді. Ғасырлар бойы жеке азаматтардан тартып бүкіл қоғамға Алла елшісі (с.ғ.с.) жайлы адамзатқа үлгі боларлық оқиғаларды насихаттады. Алла елшісінің өмірлік өнегесі мен адамзатқа үлгі етерлік көркем мінездерін әдеби шығарма арқылы жырлаған Жүсіп Баласағұн, Яссауи, Бақырғани қалдырған дәстүр осылайша Дешті қыпшақ әдеби жәдігерлері мен Алтын Орда кезеңінде даму жолын басып өтіп, кейінгі кезеңдерде қазақ жазба әдебиетінің негізін қалауға септігін тигізіп отырды.

XX ғасыр басында «Мәуліт», «Миғраж» сынды тақырыптар дербес жанр деңгейіне көтерілді. Алла елшісінің (с.ғ.с.) болмысы мен табиғаты, ерекше мұғжизалары өлең сөзбен өрнектелген туындылар «хилиә» (адамның болмыс бітімі, келбеті), ал көркем мінездері жырланған шығармалар «шәмаил» (көркем мінез, жақсы қасиет) деп аталады. Осыдан шығып, кейбір ғалымдар пайғамбардың болмысына тән қасиеттері мен мұғжизалары суреттелген шығармаларды бөліп-жармай, бәрін «хилиә» тақырыбындағы шығармалар аясында қарастырған (Қыдыр, 2016: 243).

Рабғұзи қиссалары да – Адам атадан басталған 25 пайғамбар мен Ислам тарихында өзіндік орны бар төрт халифа (Әбу Бәкір р.а., Омар р.а., Оспан р.а., Әли р.а.) және Алла елшісінің немерелері Хасан мен Хусейн жайлы, олардың өмірлік өнегесі мен жеке тұлғалық ерекшеліктерін бейнелейтін жалпы саны 94 қиссадан тұратын көркем тарихи шығарма. Аталған шығарма Құранда аты аталған барлық пайғамбардың өмірлік өнегесін қамтығанын ескерсек, оны бір зерттеу мақала төңірегінде зерделеп талдау мүмкін емес екендігі көрінеді. Сондықтан біз бұл зерттеу мақаламызда соңғы елші Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) туылғаннан басталған өмірлік өнегесі мен пайғамбарлық келгеннен, өмірінің соңына дейінгі болған тарихи оқиғаларды сөз еткен бөлімдерге басты назар аударғанды жөн көрдік.

Шығармада соңғы елшінің өмірлік мұғжизаларын ашып беретін «Мұхаммед Расулұлла (с.ғ.с.)-ның туылу қиссасы», «Расул (с.ғ.с.)-ның енесіне бергені туралы», «Расул (с.ғ.с.)-ның Хадишаны сұрағаны туралы», «Мұхаммед әл-Мұстафа (с.ғ.с.)-ға пайғамбарлық келгені туралы», «Пайғамбар (с.ғ.с.) туралы», «Мұхаммед Расулұланың араб кәпірлерін иманға шақырғаны туралы», «Расул ишарасымен айдың (екіге) бөлінгені туралы», «Пайғамбар (с.ғ.с.)-ның миғраж оқиғасы», «Расул (с.ғ.с.)-ның меккеден мединеге һижрет еткені туралы», «Бәдір соғысының қиссасы», «Ұхұд соғысының қиссасы», «Кіші Бәдір қиссасы», «Хұдайбия келісімі және Меккенің ашылу қиссасы», «Қаза ғұмрасы», «Хайбардың ашылу қиссасы», «Бәни Қасир ижлә қиссасы», «Бәни Құрайзаны өлтіргені туралы», «Румның парсыларды жеңуі», «Хауазин қиссасы», «Тәбүк соғысының қиссасы», «Айша (Алла одан разы болсын)-

ның ифк оқиғасы», «Расул (с.ғ.с.)-ның дүниеден өткені туралы» 21 қисса берілген. Бұл қиссалар өзінен кейін ислами-әдеби шығармалардың жазылып, ел арасында кең тарауына әсер еткен басты дереккөздердің бірі болды дей аламыз. Себебі Құрандағы сюжеттер мен персонаждарды суреттеуде кейінгі ақын-шайырлар Рабғұзи мұрасын өздеріне үлгі етті. Соның ішінде ХХ ғасыр басындағы ақындар шығармашылығы – әдебиеттанудағы арнайы зерттелуі тиісті мәселе. Өйткені, бұл кезеңде «Ислами-әдеби шығармалар түрленіп, бағзы бірлері жанрлық сипатқа ие бола бастады. Атап айтқанда «Пайғамбарлар тарихы», «Қияметнама», «Миғражнама», «Мәуліт-шәриф», «Әрбәйин» сынды дәстүрлі даму жолына түскен шығармалар өзінің жанрлық сипатымен көрініс бере бастады» (Таджиев, 2021: 9)

Тәуелсіздік алғанға дейінгі әдебиет тарихында «Діншіл шайырлар», «Кітаби ақындар» деген атпен бір шетке ысырылып, зерттеуге алынбаған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Ақыт Үлімжіұлы, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Нұралы Нысанбайұлы, Шәді Жәңгірұлы сынды ақындар, «Сыр сүлейлері» деген атпен танылған Тұрмағанбет Ізтілеуұлы, Әйімбет Қаймақбайұлы, Мыңбай Есмағанбетұлы, Өтім Балтуғанұлы, Омар Сейілұлы, Бекенқұл Ақымбетұлы сынды қиссашыл ақындар шығыс дәстүрімен қиссалар жазып, халық арасында өтетін қиссахандық кештерінде серілік құрған ақындар шығармалары осыған дәлел. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Сүлеймен мен Ібіліс», «Хазірет Нұхқа 370 жасында пайғамбарлық берілді», «Жүсіп пайғамбар туралы», «Жаппардың пайғамбарды қонаққа шақырғаны», Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) туралы «Хаятбақшы», «Миғраж», «Мұхаммед пен Әбу Жаһил», «Мұхаммедке пайғамбарлық келгені», «Пайғамбардың соңғы тілегі», «Пайғамбардың өсиеті», «Пайғамбардың дүниеден өтуі», «Пайғамбардың ақтық үні», «Расулдың өлімі» атты дастандары, Шәді Жәңгірұлы тарапынан жазылған Алла елшісінің өмір жолын насихаттайтын «Назым Сияр-Шариф» немесе пайғамбарлардың ұлығы саналатын Ибраһим (ғ.с.) жайлы «Назым Ибраһим Халилолла», «Дәуіт уақытындағы рәйіс», «Мұса мен Перғауын» атты қисса-дастандар, Жүсіпбек Шайхисламұлының «Қисса Мұса ғалейһиссалам илән Қарун хикаясы», «Кесік бас» дастаны, Нұралы Нысанбайұлының «Гүлзейнет» қиссасы мен «Мұхаммед ғалейһи саламның Әбу Жәһилмен күрескені» атты қисса-дастаны, Майлықожа ақынның «Мұхаммед пайғамбардың қиссасы», «Әзіреті Мұхаммед Саллаллаһу әләйһи уәс-сәләм» атты дастандары, Ақыт Үлімжіұлының «Мұса пайғамбардың мойындауы», «Мұсаның Қызырға жолдас болуы», «Смағұл қиссасы», Сүлеймен мен байғұздың хикаясы» сынды қисса-дастандар ХХ ғасыр басындағы елді діни-ағартуды көздеген шығармалар екені даусыз (Таджиев, 2021: 70).

Бұл шығармалардағы Алла елшілерінің өмір жолы, адамзатқа үлгі боларлық өнегелі оқиғалар Рабғұзи қиссаларымен үндесіп жатқанын көреміз. Бұл әдеби жәдігерлердің әрқайсысын бір зерттеу мақаланың шеңберінде салыстыра талдау мүмкін емес. Сондықтан бұл мәселені алдағы зерттеулердің еншісіне қалдырып, Рабғұзи қиссалары арасындағы Мұхаммед пайғамбарға (с.ғ.с.) арналған қиссалар мен осы тақырыпта ХХ ғасыр басында жазылған қиссалар арасындағы рухани үндестік пен дәстүр жалғастығын салыстырмалы зерттеуді жөн көрдік.

Нәтиже

XX ғасыр басында Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) өмірін әдеби шығарма арқылы насихаттауда ақын Шәді Жәңгірұлының еңбегі елеулі орын алады. Рабғұзи өз қиссасын бүкіл пайғамбарлар тарихынан хабар беретін жинақ ретінде прозалық үлгіде ұсынса, Шәді ақын шығармашылығында пайғамбарлар тарихы жеке-жеке қисса түрінде ұсынылады. Мысалы, адамзаттың ардақтысы – Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) өмірін поэзия тілімен өрнектеген «Назым Сияр Шариф» шығармасы профессор Шәкір Ыбыраев айтқандай, «...Әділдік таразысына қызмет еткен ой-пікірлердің жиынтығы ғана емес, әдемілеп өрілген тарихи тақырыптағы поэзия», - деуге болады (Жаһангерұлы, 2003: 10).

Ал, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде Шәді шығармаларының өзіндік ерекшелігіне арнайы тоқталған профессор Мекемтас Мырзахметұлы, бұл шығарма жайлы: «Назым Сияр Шәриф» қиссасы исламият тарихының ең өзекті тақырыбына айналған пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.ғ.с.) тарихи шындыққа сай жеке өмірбаяны мен қырық жасында пайғамбарлық дарып, политеистік, яғни көпқұдайға табынған адамзат баласының арасында жалғыз Аллаға ғана табынатын Ислам дінін тарату, насихаттау жолындағы күрес жолы, ақын жырына арқау болып өрілетін құбылысты көреміз. Бұл қисса-дастанның композициялық құрылысы мен сюжеттік желісіне арқау болып тартылған желісінің негізі теологиялық мұсылмандық әдебиетінде молынан айтылып, аңызданған әдеби-тарихи дерек-мағлұматтардан алынғаны талассыз. Мәселе – осы дерек-мағлұматтарды қисынын тауып қиыстырған Шәді Жәңгірұлының ақындық шеберлігі», - деп ой қорытады (Жаһангерұлы, 2003: 6).

Қазақтың рухани танымының өсуіне қызмет еткен бұл шығармада автор Фатиха сүресінің қасиеттерін жырға қосқан соң, Алла елшісіне (с.ғ.с.) салауат айта отырып, «Сәбәб-и тәсниф-и китаб би хәзән-назм» яғни, шығарманың жазылу себебіне тоқталады. Содан кейінгі Алла елшісінің (с.ғ.с.) «нұрының» жаралғаны, туған күнінен бастап, өміріндегі қызықты, өнегелі әрі мұғжизалы «Шаққ-е садр» сынды оқиғалармен қатар Қадиша анамызбен некелесуі, Пайғамбарлық уахидің түсуі, асыл дініміз Исламды тарату жолында көрген ауыр азаптары мен қиындықтары, Мекке қаласынан Мәдинаға хижрат еткені, ансарилердің Исламды қабылдағаны, Миғраж оқиғасы және одан кейінгі тарихи деректер желісі Рабғұзи қиссасындағы Мұхаммед пайғамбарға (с.ғ.с.) арналған тараулармен үндесіп жатқанын көруге болады. Мысалы, Рабғұзи қиссасында Алла елшісі (с.ғ.с.) жайлы оқиғалар желісі пайғамбар туылған жылында болған атақты «Фил» оқиғасымен басталып, Алла елшісінің дүниеге келуі жайлы оқиғалармен жалғасын табатын болса, Шәді ақын шығармасында Алла елшісінің (с.ғ.с.) нұрының жаралғаны жайлы оқиғамен басталып, кейін өмірге келуі жайлы оқиғалармен жалғасады.

Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) өмірге келуі жайлы шығармалар әсіресе түркі халықтары арасында кеңінен дамыды. Ғасырлар бойы елдің рухани мұрасына айналған шығармалар, XX ғасыр басында «Мәуліт» жанрының пайда болуына себеп болды. Шәді Жәңгірұлы «Мәуліт» тақырыбына арнайы шығарма жазбаса да, «Сияр-Шәриф» атты шығармасында Пайғамбарымыздың (с.а.у.) дүниеге келуіне, ондағы мұғжизаларға кеңінен орын берген:

Расулдың талас болды туған күні,
Хақиқат дүйсенбінің еді түні.
Раббиғ ул әууәл айдың он екінші,
Түні деп көп имамдар айтты мұны.
Сол уақытта әуел баһар еді жана,
Дүниенің тазаланған бәрі һәмма.
Әртүрлі гийаһтарда гүл ашылып,
Бұлбұлдар айтар еді Хаққа сәна (Жәңгірұлы, 2012: 55).

Шығармалары арқылы Мұхаммед пайғамбардың (с.а.у.) өмірлік өнегесін қоғамға үлгі еткен атақты ақын Мәшһүр Жүсіп Пайғамбарымыздың (с.а.у.) дүниеге келген күнін «Хаятбақшы» дастанында:

Раббиғ ул-аууал айынан он бірі өтіп,
Он екіге дүйсенбі келді жетіп.
Атқан таңмен таласа бірге туды,

Ай мен күннен сәулесі асып кетіп (Көпейұлы, 2003: 116), – деп, пайғамбар өмірін поэзия тілімен өрнектейді.

Рабғұзи қиссаларында көтерілген тақырыптың тағы бірі – Пайғамбар нұрының жаратылуы. «Сияр-Шәриф» дастанында пайғамбар нұры Адам ата және кейінгі пайғамбарлар арқылы оның әкесі Абдуллаға, содан соң Әмина арқылы Пайғамбарымызға (с.ғ.с.) көшкені қисыны келістіре суреттеліпті:

Абдулла сұлу еді артық түрі,
Бар еді маңдайында Расул нұры.
Ақырғы Пайғамбардың атасы деп,
Яһудтер айтар еді танып мұны.
Абдулла Әмина атты әйел алды,
Ибраһим милләтімен некеленді.
Әуелі жолыққанда Абдулладан,
Расулдың Әминаға нұры барды (Жәңгірұлы, 2012: 53).

Мәшһүр Жүсіп «Пайғамбар нұры» тақырыбына арнайы хикаялық дастан жазып, пайғамбар нұрының Адам атадан бастап кейінгі пайғамбарлар арқылы Ибраһимға (ғ.с.), содан оның ұлы Исмайыл (ғ.с.) және одан тараған ұрпақ арқылы Ғабдоллаға, содан Мұхаммед пайғамбарға (с.ғ.с.) жеткенін өлеңмен баяндайды.

Алла елшісінің өміріндегі маңызды оқиғалардың тағы бірі «Шаққ-е садр» оқиғасы. Бұл оқиға Алла елшісінің балалық шағында, сүт анасы Халиманың отбасында болған. Шәді ақын бұл оқиғаға бөлек тақырып арнаған болса, Рабғұзи қиссасында бұл оқиға пайғамбардың Халиманың үйіне барған кездегі оқиғалардың ішінде суреттелген. Мұндай тақырыптық ерекшеліктер шығармада бірнеше рет кездескенімен, екі шығарманың да идеялық мәні мен айтылатын ой желісінде айтарлықтай өзгешеліктер байқалмайды.

Рабғұзи қиссаларындағы Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) өміріне қатысты елеулі оқиғалардың тағы бірі – Миғраж оқиғасы. Миғраж – арабша «саты», «баспалдақ» дегенді білдіретін қасиетті ұғым. Миғраж сөзінің түбірі араб тіліндегі «уруж» яғни «көтерілу» сөзі. Осы түбірден миғраж – «көкке көтерілу сатысы» мағыналары келіп

шығады. Миғраж оқиғасы туралы Құран кәрімнің бес жерінде (15/14; 32/5; 34/2; 57/4; 70/4) сөз болса, екі орында «Меариж» яғни «сатылар» (70/3; 43/3) мағынасында сөз етілген (Çağlar, 2019: 230).

Шарғи тұрғыдан алғанда, пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.ғ.с.) Жәбірейіл (ғ.с.) көмегімен белгілі уақыт ішінде Мекке қаласынан Құддыс қаласындағы қасиетті мешітке баруы «Исра» деп аталады да, ол жерден жеті қат көкке ұшуы, көктің әр қабатында бұрын өткен пайғамбарлармен дидарласуы, жұмақ пен тозақты өз көзімен көруі, Сидрәтул-мунтаһада мұсылман үмбетіне парыз етілген бес мезгіл Намазды аманат ретінде қабылдауы, бүкіл мұсылман үмбетіне шапағатшы болуы сынды көптеген мұғжизалы оқиғаларын қамтыған термин ретінде «Миғраж» мұғжизасы қолданылады.

Пайғамбарымыздың (с.а.у.) қасиетті сапары барысында орын алған керемет мұғжизалары көптеген мұсылман шайырларының бұл тақырыпқа арнайы кіріп, пайғамбардың өнегелі өмір жолын адамзатқа үлгі етуіне негіз болды. Әдебиет тарихында бұл шығармалар «Миғражнамалар» деп атала бастады. Осылайша түркі халықтары ислами әдебиеті тарихында Миғражнамалардың саны едәуір артып, жеке жанр деңгейіне көтерілді.

XX ғасыр басында «Әуелі бисмиллада сөзім басы, тыйылмас булықса да, көздің жасы. Миғражын ән хазіретінің тамаша қып, сөйлеген ақын Мәшһүр хикаясы, - деп, жыр маржанын төккен ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы:

Құдайым жарылқай ма көптен, аздан,
Ойым бар келсе күшім, Қағба қажыдан.
Жарандар құлақ салып тыңдасаңыз,

Азырақ сөз қозғайын Миғраждан (Көпейұлы, 2003: 146) – деп, Алла елшісінің Миғраж сапарын қазақ арасында қайта жаңғыртса, ағартушы ақын Ыбырай Алтынсариннің «Шариатул ислам» еңбегінде бұл мұғжизаға қатысты деректер ұсынылған. Жүсіп Сайрамы, Шәді Жәңгірұлы сынды ақындар өз шығармашылығында Миғраж оқиғасына арнайы тоқталыпты.

Көтерген тақырыбының сан алуандығы, сюжеттерінің тартымды болуы себепті біраз ақындар шығармаларына негіз болған «Миғраж» оқиғасының әлі де болса адамзатқа өнеге болар тұстарын зерттеу, әдебиет тарихы тұрғысынан арнайы әдеби жанр ретінде қарастыру алдағы уақыттың еншісінде деп білеміз.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, орта ғасырларда Ясауи, Сүлеймен Бақырғани сынды ақындар тарапынан салынған даңғыл жол Алтын Орда кезеңінде ерекше даму жолына түсіп, Науруздин Бұрхануддин Рабғұзи, Махмут Кердери сынды сөз зергерлерінің Пайғамбарлар жайлы толғаған көркем шығармаларымен толығып отырды. Ал кейінгі дәуірлерде сөз өнерін қастерлеген шайырлар бұл жолды өздеріне үлгі етті. Соның ішінде XX ғасыр басында өмір сүрген Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәді Жәңгірұлы, Жүсіп Сайрамы, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Нұралы Нысанбайұлы сынды ақындар пайғамбарлардың тарихта қалдырған өнегесін поэзия жолымен жырлап, тарихи-әдеби дәстүрді қайта жаңғыртты.

XX ғасыр басында қазақ жазба әдебиетіндегі қиссашылдық дәстүрдің дамуына үлес қоса отырып, қазақ халқының діни санасының өсуі жолында қызмет еткен бұл ақындардың сусындаған бұлағы орта ғасырлық жазба жәдігерлер екеніне тақырыпты зерттеу барысында көз жеткіздік. Осы орайда, Пайғамбарлардың көркем бейнесінің әдеби шығармалардағы көрінісі тақырыбы бұл ақындар шығармаларымен шектеліп қалуы мүмкін емес екенін жеткізгіміз келеді. Қазақ әдебиеті тарихында болсын, түркітану саласында болсын бұл тақырыптың өте аз зерттелген тақырыптардың бірі екенін ғалымдар назарына ұсына отырып, алдағы уақытта бұдан да терең зерттеулерге жол ашылады деп үміттенеміз.

Әдебиет

Әл-Кердери, 2011. Нәһжүл-фәрадис. Қазыналы оңтүстік көптомдығы. Т. 37. Алматы: Нұрлы әлем. 312 б.

Бердібай Р., 2005. Бес томдық шығармалар жинағы. Т.1. Алматы: Қазығұрт. 448 б.

Жаһангерұлы Ш., 2003. Назым Сияр Шәриф. Өлеңмен жазылған Пайғамбардың тарихы (қадим жазуымен). Баспаға дайындаған: Жүніс Т. Алматы: Арыс нашрияты. 384 б.

Жаһангерұлы Ш., 2012. Назым Сияр Шәриф. Баспаға дайындаған: Қыдыр Т. Алматы: Нұрлы Әлем. 326 б.

Кенжебайұлы Б., 2018. Шығармалар жинағы. Түрік қағанатынан бүгінгі күнге дейін Т.1. Алматы: Ел-шежіре. 352 б.

Көпейұлы М.Ж., 2003. Шығармалары. Т. 2. Павлодар: ЭКО, ҒӨФ. 384 б.

Көпейұлы М.Ж., 2003. Шығармалары. Т.3. Павлодар: ЭКО ҒӨФ. 382 б.

Күмісбаев Ө., 2009. Терең тамырлар: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті. 452 б.

Құтб, 2012. Хұсрау-Шырын. Қазыналы оңтүстік. Т. 49-52. Алматы: Нұрлы әлем. 328 б.

Қыдыр Т., 2016. Дәстүрлі Ислам жауһарлары. Орта ғасырларда (X-XVI ғғ.) жазылған діни еңбектер мен шығармалардан үзінділер жинағы. Астана. 392 б.

Қыдыр Т., 2018. Дешті қыпшақ даласындағы ислами әдебиет (X-XV) (Ислам, иман және ихсан мәселелерінің жырлану ерекшеліктері). Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры. 200 б.

Қыраубайқызы А., 2001. Ежелгі әдебиет. Астана: Елорда. 224 б.

Маллаев Н., 1976. История узбекской литературы. Ташкент: кн. 1. 457 с.

Малов С., 1951. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград: Изд.АН ССР. 451 с.

Наджиб Э.Н., 2007. Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур. Туркестан: Туран. 268 с.

Остроумов Н.П., 1874. Критический разбор мухаммеданского учения о пророках. Казань: Университетская типография. 283 с.

Рабғұзи Н.Б., 2008. Пайғамбарлар қиссасы. Әдеби жәдігерлер. Жиырма томдық. Құраст.: Қыдыр Т. Алматы: Таймас баспа үйі. 480 б.

Рабғұзи Н.Б., 2011. Қиссас ул-әнбия (Пайғамбарлар тарихы). Қазыналы оңтүстік көптомдығы. Баспаға дай. Қыдыр, Т., Тажиев Қ. Т. 36/1. Алматы: Нұрлы әлем. 344 б.

Сүйіншәлиев Х., 1967. Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезендері (Ерте дәуірден XIX ғасырдың аяғына дейін). Алматы: Қазақстан. 388 б.

Сыздықов С., 2021. Алтын Орданың мемлекеттік идеологиясы. *Turkic Studies Journal*. 2 (Vol.3). P. 70-77. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-3-69>

Ecmann J., 2003. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay türkçesi üzerine araştırmalar. Ankara. 438 s.

Çağlar D.A., 2019. Mucizenin ikonografisi: Miraç ve Miraçnameler. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*. №19. S. 225-283.

Rahmonov N., 2017. Ozbek adabiyoti tarihi (Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha). Toshkent: Sano-standart. 556 s.

Reference

Al Kerderi, 2011. Nahjul-faradis [Nahjul-faradis]. *Kazynaly ontustik*. T.37. Almaty: Nurly alem. 312 p. [in Kazakh].

Berdibay R., 2005. Bes tomdiq shygarmalar jinagi. T.1. Almaty: Qazygurt. 448 p. [in Kazakh].

Zhahangeruli Sh., 2003. Nazm Siyar-Sharif [Nazm Siyar-Sharif]. Olenmen jazilgan paygambardyn tarihy Ed: Junis T. Almaty: Arys. 384 p. [in Kazakh].

Zhangiruli Sh., 2012. Nazm Siyar-Sharif. Ed: Qydyr T. Almaty: Nurly Alem. 326 p. [in Kazakh].

Kenjebayuly B., 2018. Shigarmalar jinagi. Turik qaganatynan bugingi kunge deyin [From the Turkish kaganate to the present day]. T.1. Almaty: El-shejire. 352 p. [in Kazakh].

Kopeyuly M.Zh., 2003. Shigarmalary. T. 2. Pavlodar: EKO, GOF. 384 p. [in Kazakh].

Kopeyuly M.Zh., 2003. Shigarmalary. T.3. Pavlodar: EKO, GOF. 382 p. [in Kazakh].

Kumisbayev O., 2009. Tereng ramyrlar: oqu qurali. Almaty: Qazaq universiteti. 452 p. [in Kazakh].

Qutb, 2012. Husrau-Shirin. *Kazynaly ontustik*. Vol. 49-52. Almaty: Nurly alem. 328 p. [in Kazakh].

Qydyr T., 2016. Dasturli Islam jauharlari. [Traditional Islamic jewels] Orta gasyrlarda (X-XVI y.) jazilgan dini enbektermen shigarmalardan uzindiler jinagi. Astana. 392 p. [in Kazakh].

Qydyr T., 2018. Deshti qipshaq dalasyndagi islami adebiyet (X-XV) (Islam, iman jane ihsan maselelerining jirlanu erekshelikleri) [Islamic literature in the Desht-Kipchak steppes (X-XV) (features of the chanting of the issues of Islam, faith and Ihsan)]. Astana: «Ruhani qundiliqtardi qoldau qory». 200 p. [in Kazakh].

Qyraubayqyzy A., 2001. Ejelgi adebiyet. Astana: Elorda. 224 p. [in Kazakh].

Mallayev N., 1976. Istoriya uzbekskoy literatury. Tashkent: V.1. 457 p. [in Russian].

Malov S., 1951. Pamyatniki drevneturkskoy pismennosti. [Monuments of ancient Turkic writing]. Moscow-Leningrad: AN SSR. 451 p. [in Russian].

Nadjip E.N., 2007. Regiony i etapy formirovaniya turkskih pismennyh yazykov i literature. [Regions and stages of formation of Turkic written languages and literatures]. Turkestan: Turan, 268 p. [in Russian].

Ostroumov N.P., 1874. Kriticheskiy razbor muhamedanskogo ucheniya o prorokah. [Critical analysis of the Muhammadan teaching about the prophets]. Kazan: Universitetskaya tipografiya. 283 p. [in Russian].

Rabguzi N.B., 2008. Paygambarlar kissasi. [The story of the prophets]. Adebii jadigerler. Jiirma tomdyq. Ed.: Qydyr T. Almaty: Taymas, 480 p. [in Kazakh].

Rabguzi N.B., 2011. Qissas ul-anbiya (Paygambarlar tarihi) [History of the Prophets]. Ed. Qydyr T., Tajiyev Q. *Kazynaly ontustik*. V. 36/1. Almaty: Nurly Alem. 344 p. [in Kazakh].

Suyinshaliyev H., 1967. Qazaq adabiyetining qalıptasu kezengderi [The times of formation of Kazakh literature (from the early to the end of the XIX century)]. Almaty: Kazakhstan. 388 p. [in Kazakh].

Syzdyqov S., 2021. Altyn Ordanyñ memleketlik ideologiyasy [State ideology of the Golden Horde]. Turkic Studies Journal. 2 (Vol.3). P. 70–77. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-3-69> [in Kazakh].

Ecmann J., 2003. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay türkçesi üzerine arařtırmalar. Ankara. 438 p. [in Turkish].

Çağlar D.A., 2019. Mucizenin ikonografisi: Miraç ve Miraçnameler. Alevilik-Bektaşilik Arařtırmaları Dergisi. №19. P. 225-283. [in Turkish].

Rahmonov N., 2017. Ozbek adabiyoti tarihi (Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha). [The history of Uzbek literature (from ancient times to the first half of the XV century)]. Tashkent: Sano-standart. 556 p. [in Uzbek].

***Kh.Kh. Tadjiev^a**

*^aM. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan
(E-mail: xamidulla_86@mail.ru)*

**Corresponding author: xamidulla_86@mail.ru*

T.E. Qydyr^b

*^bM. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: qydyr.torali@gmail.com)*

Qissasi Rabg'uziy and Kazakh written literature of the beginning of the 20th century: spiritual harmony and continuity of tradition

Abstract. Different historical periods and historical personalities, political events and cultural and literary relics take occupy a special place in the formation of the Kazakh nation and an independent state as a whole. One of the most important factors in the history of the formation of independent Kazakhstan was the period of the Golden Horde state (XIII-XVI centuries), founded by the descendants of Genghis Khan almost eight centuries ago.

It is clear that the attention paid today to the propaganda of this era at the state level increases the identity of this era and its influence on the formation of the Kazakh statehood. In particular, the study of the influence of the recorded during this period literary heritage on the formation of the Kazakh national worldview and propaganda in the modern scientific environment allows us to identify the continuity of national identity and literary tradition.

The literary heritage written during the Golden Horde as «(Qisas-ul-Anbiya» or «Qissasi Rabg'uziy», «Nahjul Farodis», (The Open Way to Paradise»), «Khusrau-Shirin» was aimed at educating the country. Undoubtedly, these works played a special role in the development and improvement of the art of speech during this period.

The article considers the work «Qisas-ul-Anbiya» or «Qissasi Rabg'uziy» by Nasiruddin Burhanuddin Rabguzi, who made a special contribution to the social development in the Golden Horde period, and

the spiritual harmony and traditions between the stories of the prophets. The continuity between these stories, which had a great influence on the national education and religious literacy of the Kazakh people in the early 20th century is considered to be relative.

Keywords: Golden Horde, XX century, literature, Qisas-ul-Anbiya, Rabguzi, Mashhur Yusuf, Shadi Zhangiruly, spiritual harmony, continuity of tradition.

***Х.Х. Таджиев^а**

*^аЮжно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Республика Казахстан
(E-mail: xamidulla_86@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: xamidulla_86@mail.ru*

Т.Е. Кыдыр^б

*^бИнститут литературы и искусства им. М. Ауэзова, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: qydyr.torali@gmail.com)*

Кисас-и Рабгузи и казахская письменная литература начала XX века: духовная гармония и преемственность традиции

Аннотация. Разные исторические периоды и исторические личности, политические события и культурно-литературные реликвии занимают особое место в становлении казахской нации как нации и в целом независимого государства. Одним из важнейших факторов в истории становления независимого Казахстана стал период золотоордынского государства (XIII-XVI вв.), основанного потомками Чингисхана почти восемь веков назад. Понятно, что внимание, уделяемое сегодня пропаганде этой эпохи на государственном уровне, повышает самобытность этой эпохи и ее влияние на становление казахской государственности. В частности, изучение влияния записанного в этот период литературного наследия на формирование казахского национального мировоззрения и пропаганды в современной научной среде позволяет выявить преемственность национального самосознания и литературной традиции.

Литературное наследие, написанное в период Золотой Орды как «Кисас уль-анбия» или «Кисас-и Рабгузи», «Нахдж уль-фарadis» («Открытый путь в рай»), «Хусрау-Ширин» было направлено на просвещение страны. Несомненно, эти произведения сыграли особую роль в развитии и совершенствовании искусства речи в этот период.

В статье рассматривается произведение «Кисас ул-анбия» или «Кисас-и Рабгузи» Насируддина Бурхануддина Рабгузи, внесшего особый вклад в общественное развитие в золотоордынский период, и духовная гармония и традиции между рассказами пророков, оказавшие большое влияние на пробуждение национальной образованности и религиозной грамотности казахского народа в начале 20 века, преемственность считается относительной.

Ключевые слова: Золотая Орда, XX век, литература, Кисас ул-анбия, Рабгузи, Машхур Юсуф, Шади Жангирулы, духовная гармония, преемственность традиции.

Авторлар туралы мәлімет:

Таджиев Хамидулла Хабибуллаұлы, PhD, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0002-8078-1585>

Қыдыр Төрәлі Еділбайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, бас директордың орынбасары, М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>

Information about authors:

Tadzhiyev Khamidulla Khabibullaevich, PhD, senior teacher of the Department of Kazakh language and literature, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0002-8078-1585>

Kydyr Torali Edilbaevich, Candidate of Philology, Associate Professor, Deputy Director-General, M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>

Информация об авторах:

Таджиев Хамидулла Хабибуллаевич, PhD, старший преподаватель кафедры казахского языка и литературы, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0002-8078-1585>

Қыдыр Торали Еділбаевич, кандидат филологических наук, доцент, заместитель генерального директора, Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, Алматы, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0001-9549-256X>

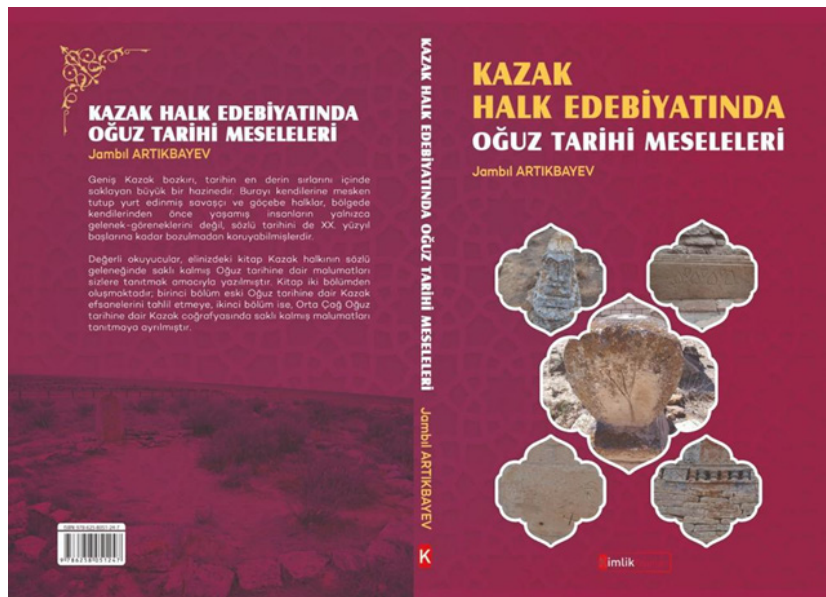
СЫН-ПІКІР / REVIEW / РЕЦЕНЗИЯ

Қазақ ауызша дәстүріндегі оғыз тарихының мәселелері

Б.И. Нұрдәулетова

Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,
Ақтау, Қазақстан
(E-mail: nurdauletova@mail.ru)

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-185-194>

Received 15 August 2023. Revised 16 August 2023. Accepted 05 September 2023. Available online 30 September 2023.

Jambil Artikbayev. Kazak Halk Edebiyatında Oğuz Tarihi Meseleleri/ Қазақ ауызша дәстүріндегі оғыз тарихының мәселелері. Kayseri, 2023. 262 s.

Дәйексөз үшін:

Б.И. Нұрдәулетова Қазақ ауызша дәстүріндегі оғыз тарихының мәселелері // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 3. – 185-191 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-185-191>

For citation:

B.I. Nurdauletova Problems of Oghuz history in the Kazakh oral tradition // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 3. – P. 185-191. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-3-185-191>

Түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының, этногенезін қалыптастырудағы оғыз тайпаларының орны қандай деген мәселе түркітану ғылымында өте өзекті. Қазақ халқының шежірелік тарихының бастауында Оғыз қаған, Алаша хан, Қорқыт Ата есімдерінің жүруі тегін емес.

Профессор Ж.О. Артықбаевтың «Kazak Halk Edebiyatında Oğuz Tarihi Meseleleri/ Қазақ халық әдебиетіндегі оғыз тарихының мәселелері» (Кайсери, 2023) зерттеу кітабында оғыз тарихы қазақтың ескі эпсаналарында және ауызша шежірелік тарихында кездесетін аңыздық деректер негізінде ғылыми пайымдалған. Автор ауызша аңыздық мағлұматтарды ортағасырлық жазба деректердегі, кейінгі археологиялық, этнографиялық, филологиялық зерттеулермен салыстырып, ғылыми дәйектемелермен тұжырымдап отырған.

Біздің ойымызша, қазақстандық гуманитарлық ғылым салаларында ХХ ғасырдың ортасына дейін тарихи зерттеулерге тек жазба құжаттар деректерін негізге алу тенденциясы басым болып келді. Архив қоймаларына, жазу, сызуға түспеген тарих жоққа саналды. Ал қазақ халқы өз тарихын негізінен жадыға сүйеніп, ауызша дәстүр арқылы сақтап келгені белгілі. Негізінен Тәуелсіздік алған кезеңнен бастап күшіне енген «ауызша тарихты» ғылыми негізге алу мәселесі тарихи-этнографиялық зерттеулерге тың мүмкіндіктер ашқаны сөзсіз.

Осы орайда, профессор Ж.О. Артықбаевтың аталған кітабы фольклористика, эпостану, түркітану, тіл тарихы, этнография ғылымдарының зерттеу деректерін жүйелі жинақтаған, оғызтану, түркі этногенезі саласына тың үлес қоса алатын іргелі еңбек екенін айта кету керек. Монографиялық еңбек қазақ интеллектуалдық ортасында ХХ ғасыр басына дейін айтылып келген Алаша хан, Оғыз хан, Толыбай сыншы, Көрұғлы туралы аңыздық тұлғаларға, Ақкөл-Жайылма, Сырлы қала, Қазалы, Баянаула сияқты жерлерге қатысты топонимиялық аңыздарға, далалық өлкедегі ортағасырлық қалалар туралы ауызша деректерге негізделген. Автор қазақстандық ғылымда қолданылып жүрген «ауызша тарих» ұғымының орнына еуропалық ғылымда қабылданған «ауызша дәстүр/oral tradition» терминін ұсынады.

Монографиялық зерттеу екі үлкен тараудан тұрады. Оның бірінші бөлімі «Eski Oğuz Tarihinin Dair Malumatlar/Ескі оғыз тарихына қатысты деректер» аталады, яғни тоғыз тараудан тұратын бұл бөлімде Еуразиялық түркі жұртының ең көне тарихи аңыздары қамтылған.

Мысалы осы бөлімнің 1.2 тараушасы қазақ «Атамыз –Алаш, керегеміз-ағаш» деп, өз тарихының қайнар көзін байланыстыратын Алаша хан заманына арналған. Автор бұл аңыздың түрлі варианттары әлемге қазақ сахарасынан тарағанын жазады: «Bu noktada, Sümer, Hitit, Hint-Avrupalılar ile Ural-Altay vb. halkların atalarının bozkır sahasında yaşamış oldukları dönem hakkında konuşmamız yerinde olacaktır» (31 б.). Бұл пікірдің бір дәлелі – Түркияның Анадолы аймағындағы қасиетті Алаша төбе (Alacahöyük) ескерткіші.

Профессор келесі бір тараушада бұл ескерткішке Хет (Hitit) этнография тарихы контекстінде қайта оралған. Бұл тарауша «Heta veya Kete Denilen Halklar Kimlerdir?», яғни «Хет немесе Кете деген халықтар кімдер?» деп аталады. Бұл тақырыпты «Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности» (СПб., 1897) кітабында көтерген Н.А.Аристов қазақтың кете руы мен Кіші Азияда мемлекет құрған хет ((hitit) арасын да байланыс барын жазған болатын.

Бұл өте қызықты тарихты Ж.О.Артықбаев бірнеше бағытта қайта көтерген: біріншіден, кете руының көнелігін білдіретін генеологиялық аңыздар, екіншіден, кетелер Кіші Азияға алып келген жылқышылық мәдениеті, үшіншіден, жоғарыда аталған Алаша төбе. Мәселе – бұл қасиетті ескерткіштің Хет мемлекетінің астанасының жанында орналасқаны (Boğazköy ve Alacahöyük) (59-60 бб.).

Монографияның бірінші бөліміндегі негізгі тақырыптардың бірі «Oğuz Han Kazak Şeceresinde». Автор Оғыз (Уыз) хан туралы аңыздардың ең көне нұсқалары қазақ ауызша дәстүрінде сақталғанын салыстырмалы талдау арқылы дәлелдеген. Оғыз хан тақырыбын автор «Тұлпардың дүбірі туралы аңыз (Толыбай сыншы)», «Көрұғлы жыры» аталатын тараушаларда да жалғастырады. Ж.О. Артықбаев ғылыми айналымға енгізген ауызша дәстүр деректері және оларды талдау әдістемесі оғызтану мәселесін жаңа биікке көтерді деп айтуға болады.

Монографияның екінші бөлімі «Orta Çağ Oğuz Tarihi» аталады, яғни Ортағасырлық оғыз тарихы». Бұл бөлім «Жел хан (Елхания) әулеті туралы аңыздан» басталады. Автор жалпы түріктік тарихнамаға, соның ішінде қазақ тарихшысы Құрбанғали Халид жазбаларына сүйеніп және ол деректерді қытай жазбаларымен салыстыра келе, Жел хан әулетін ғұн дәуірімен байланыстырады (154-156 бб.). Бұл бөлімнің негізгі мазмұнында қазақ даласында ортағасырлық оғыз қалалық ескерткіштері туралы ауызша және жазба деректер көп орын алған. Бұлардың ішінде «Далалық өлкедегі оғыз қалалары», «Орта Ертіс бойындағы қимақ қалалары» тараушалары аса қызықты және жаңа ғылыми топшылауларымен ерекшеленеді. Бастысы, далалық өлкедегі оғыз қалалары болсын, Ертіс бойындағы қимақ қалалары болсын, Ж.О. Артықбаев өзінің кешенді зерттеу материалдарына сүйенген.

Автор ауызша деректерді ашуға тек тарихи білімді ғана емес, байырғы тіл мен топонимияны аса ұтымды пайдаланғаны екінші бөлім мазмұнынан жақсы көрінеді. Мысалы, Ертіс бойын ортағасырларда мекен еткен, қала салған, мемлекет құрған елді біз қимақ елі деп білеміз. Автор бұл атау көне түріктік «кем», яғни өзен сөзінен шығатынын жазады: «Bizce, Kimek sözcüğünün kökünü oluşturan kem ismi, nehir anlamına gelmektedir» (194 б.). Бұл сөзінің дәлелі ретінде солтүстік аймақтағы Ұлығ кем өзенін, қазақ тіліндегі кеме, кемер т.б. мысалдарды келтіреді.

Монографияның «Таңбалы жардағы оғыз» атты соңғы тараушасы таңбалары» жоғарыда аталған ауызша дәстүр деректерінің бірден-бір дәлелі болып табылатын қазақ жерінде кездесетін оғыз таңбаларына арналған. Зерттеуші Бетпақ далада орналасқан Таңбалы тас /Таңбалы жар/ ескерткішінің тарихын Алаша ханмен, қазақ халқының мемлекет құру туралы анттасқан алғашқы басқосуымен байланыстырып, «ертеде ел басшылары мен көсемдері келіп, тәуәп ететін Таңбалы жар – көне заманның мұрағаты», яғни “Altı Alaş” grubuna dahil olan topluluklar bu Tanbalı Nura’da birleşip tek bir devlet olduklarını açıklamışlardır» дейді (241 б.). Автор бұл тараушада қазақтың ауызша тарихи деректерімен қоса Ә.Х. Марғұлан, Қ.И. Сәтбаев сынды қазақтың біртуар ғалымдарының зерттеулерін негізге алған.

Қазақ халқының көне дәуірдегі тарихынан мағлұмат беретін жазба құжаттар жоқтың қасы. Әр дәуірдегі әр елдің саяхатшылары мен саясаткерлерінің түрлі мақсатта хатқа түскен жазбаларында ұшырасатын (олардың өзі де соңғы 1100 жылды ғана қамтиды) бірен-саран деректерден қазақтың жүйелі тарихын жасап шығу мүмкін

емес. Сондықтан тарихты танудың басқалай да жолдары мен әдістерін іздестіруге тура келеді. Жазба құжат ақпарынан басқа дерек берерлік археология бар, сақталған жерсу атаулары бар, жергілікті аңыздар және эпиграфиялық материалдар мен таңбалар бар. Олар да – тарихтың көзі, әрқайсысы өз алдына жеке тұрып, жанама дерек ретінде біраз нәрседен хабар береді.

Зерттеушінің: «Неолит пен энеолит замандарында б.э.б. IV-III мыңжылдықтарда Ертіс пен Түркістан арасындағы кең-байтақ сахараны игере бастаған жылқышы тайпалар Таңбалы жар бетіндегі өрнектердің алғашқы авторлары болып шығады», – деген ғылыми уәжіне сүйенсек, Қазақстанның Маңғыстау аймағынан табылған оғыз таңбаларын да Таңбалы жардағы таңбалардың тарихи жалғасы деп айтуға негіз бар. Бетпақ даланың Таңбалы жары сияқты Маңғыстауда да бірнеше дәуірдің таңбаларын жинақтаған таңбалар галереясы Қарақабак (Қара кеуек шүлдір, Таңбалы сай деп те аталады) сайында орналасқан. Бұл жерден Алтын Орда дәуіріндегі маңғыттардың шөміш таңбасын, бастапқыда қият әулетіне тиесілі болған, кейін «төре таңба» аталған айыр тәріздес таңбалар анықталды., Таңбалы сайда оғыз тайпаларынан: *байындыр, аусар, қызық, шәуілдір, қарабөлік, имур, қайы, салур, қарқын, баят, дөгер, бектілі* таңбалары кездеседі.

Профессор Ж.О. Артықбаев Таңбалы жарда 500-ден астам таңбаның бір жерде жинақталуы, оның ішінде көне оғыз таңбаларымен қатар қазақтың түрлі руларының да таңбасы болуы – Таңбалы жардың өте ежелгі тарихи орын екендігінің белгісі деген қорытынды ой айтады. Жалпы қазақ жеріндегі кез келген ескерткішті алып қарасақ, одан бірнеше дәуірдің ізін көреміз, олардың ішінде оғыз дәуірі ерекше таңбаланған. Бұл тек ортағасырлық мәдени мұраға ғана емес, сонымен бірге қазақ рухани әлемінде көп орын алатын ауызша дәстүрге де қатысты. Сан-салалы қазақ ауызша дәстүрінде тарихи аңыздар мен жырлар ерекше орын алатыны ақиқат. Осынау мол мұраны жүйелеу, сүзгіден өткізу, тәпсірлеу, ғылыми айналымға енгізу оңай шаруа емес. Сол себепті де біз профессор Ж.О. Артықбаевтың «Kazak Halk Edebiyatında Oğuz Tarihi Meseleleri/ Қазақ ауызша дәстүріндегі оғыз тарихының мәселелері» (Кайсери, 2023) зерттеу кітабын жоғары бағалаймыз. «Kazak Halk Edebiyatında Oğuz Tarihi Meseleleri/ Қазақ халық әдебиетіндегі оғыз тарихының мәселелері» монографиясы тек оғыз тарихы ғана емес, сонымен қатар жалпы Еуразия тарихының көне және ортағасырлық тарихын тұтас және терең қарастыру үшін маңызды.

Б.И. Нурдаулетова

*Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова,
Ақтау, Республика Казахстан
(E-mail: nurdauletova@mail.ru)*

Проблемы истории огузов в казахской устной традиции

Краткое содержание рецензии. В гуманитарных направлениях казахстанской науки до середины XX века господствовала тенденция, ориентирующаяся в

исторических исследованиях исключительно на письменные источники. Считалось, что история, не отразившаяся в архивных документах, в нарративных записях, не является историей. Тогда как в среде кочевников, обитавших в степях Евразии, история сохранилась в основном в виде устной традиции, письменная же ее фиксация не стало правилом.

Понятие «устная история» стало популярным в гуманитарных науках только после обретения независимости, и оно способствовало новым тенденциям и возможностям в историко-этнографических исследованиях. Автор, излагая и комментируя казахские легендарные тексты, вводит в научный оборот новый термин «устная традиция», что в общем-то принято в европейских научных школах, над этим нам следовало тоже подумать.

Последний параграф монографии посвящен огузским тамгам, обнаруживаемым в казахской земле, фактически они являются единственным материальным доказательством устных повествований. Исследователь связывает памятник Танбалы тас/Таңбалы жар/ в Бетпакдале с легендарным Алаша ханом, с клятвopиношением в общенародном сходе в этой местности, которое стало началом образования государства. Он пишет «в старину Таңбалы жар был сакральным местом, куда приходили руководители народа на поклонение. Автор на основе данных устной традиции казахов, на публикациях выдающихся казахских ученых, зафиксировавших устные повествования, отмечает: «казахи с незапамятных времен относились к Танбалы жар как к священному центру, где на каменной стелле отражены их борьба за независимость, за вольность и боевой дух их предков. Один из таких периодов – огузская эпоха, и она подтверждается огузскими тамгами на Танбалы жар.

Как Танбалы жар в Бетпакдале, так и в Мангыстау есть галерея тамг нескольких эпох. Эта местность, вернее глубокий лог носит название Қарақабак, а также Қара кеуек шүлдір, Таңбалы сай. Во время наших экспедиционных работ в каменных стенах этого лога нами было обнаружено 42 различных тамг. Самые древние из них представляют обычный знак из одной линии, называются *көсеу таңба*, а также из одного или из двух кругов *күн* и *ай таңба*. Из тамг средневековых огузов зафиксированы – *қазаяқ тамга* племени салор, тамга одного из ведущих родов огузов – *қайы таңба*. А также тамга мангытов времен Золотой Орды – *шөміш таңба*, таңба қиятов, а в последствии тамга чингизидов «*төре таңба*», в виде . Как показывают результаты исследований участников экспедиции, в Таңбалы сай есть знаки, очень близко напоминающие германскую, или так называемую скандинавскую рунику, а также Орхоно-Енисейскую графику древних тюрков. В целом в Таңбалы сай встречаются тамги следующих средневековых огузских племен: *байындыр*, *аусар*, *қызық*, *шауілдір*, *қарабөлік*, *имур*, *қайы*, *салур*, *қарқын*, *баят*, *дөгер*, *бектілі*.

Монография профессора Ж.О. Артықбаева «Kazak Halk Edebiyatında Oğuz Tarihi Meseleleri/Қазақ халық әдебиетіндегі оғыз тарихының мәселелері» (Кайсери, 2023) очень значима не только для исследователей истории огузов, но и в целом объемного и глубокого рассмотрения древней и средневековой истории Евразии.

B.I. Nurdauletova

*Sh. Yessenov Caspian State University of Technologies and Engineering,
Aktau, Republic of Kazakhstan
(E-mail: nurdauletova@mail.ru)*

Problems of Oghuz history in the Kazakh oral tradition

Summary of the review. In the humanities of Kazakh science until the middle of the twentieth century, there was a tendency to focus exclusively on written sources in historical research. It was believed that a story that did not appear in archival documents, in narrative records, was not history. Whereas among the nomads who lived in the steppes of Eurasia, history has been preserved mainly in the form of an oral tradition, but its written fixation has not become the rule.

The concept «oral history» became popular in the humanities only after gaining independence, and it contributed to new trends and opportunities in historical and ethnographic researches. The author, expounding and commenting on the Kazakh legendary texts, introduces a new term «oral tradition» into scientific circulation, which is generally accepted in European scientific schools, we should also think about this.

The last paragraph of the monograph is devoted to the Oghuz tamgas found in the Kazakh land, in fact they are the only material evidence of oral narratives. The researcher connects the monument of Tanbaly tas/Tanbaly zhar/ in Betpak with the legendary Alasha Khan, with the oath-offering in a nationwide gathering in this area, which was the beginning of the state formation. He writes, «in the old days, Tanbaly zhar was a sacred place where the leaders of the people came to worship. The author, based on the data of the oral tradition of the Kazakhs, on the publications of outstanding Kazakh scientists who recorded oral narratives, notes: «The Kazakhs from time immemorial treated Tanbaly Zhar as a sacred center, where their struggle and the fighting spirit of their ancestors for independence, for freedom are reflected on a stone stele. One of such periods is the Oghuz epoch, and it is confirmed by the Oghuz tamgas on the Tanbaly zhar.

As Tanbaly zhar in Betpak as well as in Mangystau there is a gallery of tamgas of several eras. This area, or rather a deep log is called Karakabak, as well as Kara keuk shuldir, Tanbaly sai. During our expedition work in the stone walls of this log, we discovered 42 different tamgas. The most ancient of them represent an ordinary sign from one line, called koseu tanba, as well as from one or two circles of kun and ai tanba. Of the tamgas of the medieval Oghuzes, the Kazayak tamga of the Salor tribe, the tamga of one of the leading Oghuz clans, the kayy tanba, are recorded. And also the tamga of the Mangytovs of the Golden Horde – shomish tanba, tanba kiyatov, and later the tamga of the Chingizids «tore tanba», in the form of . As the results of the research of the participants of the expedition to Tanbaly sai show that there are signs very closely resembling the Germanic,

or so-called Scandinavian runic, as well as the Orkhon-Yenisei graphics of the ancient Turks. In general, there are tamgas of the following medieval Oghuz tribes in Tanbaly sai: Bayyndyr, Ausar, Kyzyk, Shauildir, Karabolik, Imur, Kayy, Salur, Karkyn, Bayat, Doger, Bektili.

The monograph of Professor Zh.O. Artykbayev «Kazak Halk Edebiyatında Oğuz Tarihi Meseleleri/Kazak halyk adebiyetindegi oghiz tarikhyn maseleri» « (Kayseri, 2023) is very significant not only for researchers of the history of the Oghuz, but also comprehensive and in-depth consideration of the ancient and medieval history of Eurasia.

Автор туралы мәлімет:

Нұрдаұлетова Бибайша Ильясызы, филология ғылымдарының докторы, қазақ филологиясы кафедрасының профессоры, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, 32 шағын ауданы, Ақтау, Маңғыстау облысы, Қазақстан Республикасы.

Scopus ID – 57221665637

Сведения об авторе:

Нурдаұлетова Бибайша Ильясызы, доктор филологических наук, профессор кафедры казахской филологии, Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова, 32 микрорайон, Ақтау, Мангыстауская область, Республика Казахстан.

Scopus ID – 57221665637

Information about authors:

Nurdauletova Bibaysha Iliyaskyzy, Doctor of Philology, Professor of Kazakh Philology Department, Sh. Yessenov Caspian State University of Technologies and Engineering, 32 microdistrict, Aktau, Mangystau region, Republic of Kazakhstan.

Scopus ID – 57221665637

МАҚАЛАНЫ БЕЗЕНДІРУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

1. Журнал бетінен көрінгісі келетін авторлар tsj.enu.kz веб-сайтына тіркелуі және өз мақалаларын соған жүктеуі тиіс.

2. Жарияланым тілі: қазақ, ағылшын, орыс.

3. Мақаланың көлемі – 5-8 бет, метадеректерсіз.

4. Мақала мәтіні келесі тәртіп бойынша рәсімделеді:

- Автордың/авторлардың аты-жөні (екі және одан көп авторлар болған жағдайда *Байланыс үшін автор көрсетіледі), беттің ортасында, қалың кіші әріптер.
- Қызмет орны, қаласы, елі, электронды поштасы; беттің ортасында, курсивті қаріп.
- Мақаланың атауы – беттің ортасында, шегініссіз, қалың кіші әріптер.
- Аннотация (175-200 сөз). Мақала тіліндегі кілт сөздер (7-10 сөз).
- Мақала мәтіні.....
- Әдебиеттер тізімі (мақала тілінде) және Reference ағылшын тілінде.
- Аннотация және кілт сөздер басқа екі тілде (таяу және алыс шетел авторлары бұл деректерді ағылшын және орыс тілдерінде бере алады, қазақ тіліне журналдың редакциясы аударады).

• Мақала соңында автор туралы ақпарат үш тілде (қазақ, ағылшын, орыс): аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, лауазымы, ЖОО (ғылыми ұйым) атауы, мекен-жайы, қаласы, елі және Orcid немесе Scopus ID болуы міндетті.

5. Мәтінді, формулаларды және кестелерді теру үшін Windows жүйесіне арналған Microsoft Word редакторы пайдаланылады. Мәтін редакторының параметрлері: барлық шеті – 2 см; ені бойынша теңестіріледі; қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12; жоларалық интервал – 1,15; абзацтық шегініс – 1 см; беттің кескіні – кітап үлгісінде.

6. Әдебиеттер тізіміндегі тиесілі дереккөздерге жасалатын мәтіндегі сілтемелер доғал жақша ішінде бірінші авторы, басылған жылы, бет(тер) саны көрсетіліп рәсімделеді, мысалы:

1.(Самашев, 2022: 45) немесе (Самашев, 2021: URL)

2. Егер 2 немесе одан да көп автор болса:

а) (Самашев және т.б., 2022: 45) немесе

ә) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45);

3. Егер тікелей сілтеме жасалмаған болса: (Самашев, 2022).

Тізімнің қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12, абзацтың алғашқы тармақ шегерімі –1,25 см, жолдан жолға көшу арқылы ені бойынша теңестіріледі.

7. Әдебиеттер тізімі екі үлгіде:

1) мақала тілінде алфавиттік рет бойынша нөмірленбей беріледі;

2) латынша транслитерациясы және оның тік жақша ішінде ағылшын тіліндегі аудармасы ұсынылады.

3) Диссертациялар, авторефераттар, әртүрлі басылымдардағы ресми және бей ресми (қаулылар, бұйрықтар, бағдарламалар және т.б.), мұрағаттық (автордың қазба жұмыс

материалдары) құжаттар әдебиеттер (reference) тізіміне енгізілмейді. Мақала мәтінде бұл материалдар жақша ішінде көрсетіліп, сілтеме арқылы сол беттің өзінде көрсетілуі керек. Мұрағат құжаттарының шығыс деректері үтірмен бөлініп, кіші әріптермен белгіленеді (МА, ф. 4, і. 2, б. 16). Олар әдебиеттер тізіміне енгізілмейді. (Reference үлгісін қараңыз).

8. Талаптар ғылыми шолулар, рецензиялар мен есімнамаларға қатысты да қолданылады.

9. Қолжазба орфографиялық және синтаксистік қателердің болмауы мен техникалық безендіру тұрғысынан мұқият тексерілуі тиіс. Техникалық талаптарға сай келмейтін мақалалар пысықтауға қайтарылады. Пысықтауға қайтару қолжазба жариялануға қабылданған жоқ дегенді білдірмейді.

Мақаланы безендіру үлгісі

ХҒТАР 03.41.91 (мына сілтеме бойынша анықталады: <http://grnti.ru/>)

***М. Хабдулина^a**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

РФА СБ Археология және этнография институты, Новосибирск, Ресей Федерациясы

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Якутск, Саха,

Ресей Федерациясы

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозыкөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжылдықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт ХХ ғасырдың 70-ші жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған №3 тұрғын үйдің

материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [175-200 сөз]

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [7-10 сөз/сөз тіркесі]

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНІ

Мақаланың негізгі мәтінінде келесі құрылымдық элементтер болуы керек:

- Кіріспе
- Материалдар және зерттеу әдістері
- Тақырыптың зерттелу дәрежесі
- Талдау
- Нәтижелер
- Қорытындылар

Әдебиет

(безендіру үлгісі)

Кіман: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.

Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с. Ғылыми жинақтағы мақала: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Ұжымдық монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Конференция материалдары: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Журналдағы мақала: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). С. 150-155.

Электронды дереккөз: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Оқу құралы: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Газет мақаласы: Алим Дж., 2020. Золотая Орда: наследники великого ханства // Газета «Комсомольская правда». №145. 1 апреля. С. 7-8.

Reference

(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], *Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy* [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] Mahachkala: Nauka. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], *Voprosy istorii* [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], *Molodoj uchenyj*[Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

***M. Khabdulina^a**

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru*

S. Shnaider^b

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russian Federation

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

A.Yeginbay^c

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Saha, Russian Federation

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known

as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of the late medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No. 3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas. [175-200 words]

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turfy bricks [7-10 words/word combinations]

***М. Хабдулина^a**

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика
Казахстан*

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

Институт археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, Российская Федерация

^b(E-mail: sveta.shnyder@gmail.com)

А. Егинбай^c

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика
Казахстан*

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, Якутск, Саха,
Российская Федерация*

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и

этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычлняются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [175-200 слов]

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [7-10 слов/словосочетаний]

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский к., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of historical sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev ave., Novosibirsk, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, master, researcher at K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, master of the Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192665106>

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, проспект Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

REQUIREMENTS FOR THE ARTICLE DESIGN

1. Authors wishing to publish in the journal must register and upload the article on the website tsj.enu.kz

2. Languages of publications: Kazakh, English, Russian.

3. The volume of the article – 5-8 pages, without metadata.

4. Scheme of articles construction:

- Full name of the author/authors (if there are two or more authors the *Corresponding author is indicated), center alignment, bold lower-case letters.

- Place of work, city, country; e-mail; center alignment, timid.

- Article title-centered, without indentation, bold lowercase letters.

- Abstract (175-200 words). Keywords (7-10 words) in the language of the article.

- Text of article

- Reference (in the language of the article) and in English.

- Abstract and keywords in two other languages (authors from near and far abroad can provide this data in English and Russian, and they are translated into Kazakh by the editorial Board of the journal).

Information about the author/authors at the end of the article is given in three languages (English, Kazakh, Russian): Full name, academic degree, academic title, position, university, address, city, country, ORCID or Scopus ID.

5. Use the Microsoft Word editor for Windows to type text, formulas, and tables. Text editor parameters: margins-2 cm on all sides; width alignment; font-Times New Roman, size-12; line spacing-1.15; paragraph indent-1 cm; page orientation-book.

6. References to cited works in the text are given in brackets, indicating the first author of the work, year of publication: number of page(s). For example:

1. (Samashev, 2022: 45) or (Samashev, 2021: URL);

2. If two or more authors:

a) (Samashev et al., 2022: 45) or

b) (Samashev, Abayev, Khan, 2022: 45);

3. If there is no direct link: (Samashev, 2022).

The font of the list itself is Times New Roman, size-12, the first line of the paragraph-with a protrusion of 1.25 cm, width alignment with hyphenation.

7. The list of references is provided in two versions:

1) alphabetically without numbering in the language of the article;

2) Latin transliteration, with the English translation in square brackets.

3) the list of references should not include the following types of sources such as dissertations, abstracts of dissertations, texts of official documents in various publications (decrees, orders, resolutions, programs, etc.), archival sources and data from the author's field materials are indicated in the text of the article in round brackets and should be referenced by automatic footnotes.

All abbreviations of the output data of archival documents are listed separated by commas and indicated with lowercase letters (GA, f. 4, d. 2, p. 16). They are not included in the reference. (see sample: References).

8. Requirements apply to scientific reviews and personalities.

9. The article should be thoroughly checked for spelling and syntax errors and technical design. Articles that do not meet the technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the manuscript has not been accepted for publication.

A SAMPLE OF AN ARTICLE

IRSTI 03.41.91 (defined by the link <http://grnti.ru/>)

***M. Khabdulina^a**

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru*

S. Shnaider^b

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russian Federation

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

A.Yeginbay^c

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Saha, Russian Federation

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of the late-medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No. 3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale

experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas.. [175-200 words]

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turfy bricks [7-10 words/word combinations]

MAIN TEXT OF THE ARTICLE

The main text of the article should contain the following structural elements:

- Introduction
- Materials and research methods
- Research background
- Analysis
- Results
- Conclusion
- Abbreviations

Литература (design of sample)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.

Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). P. 150-155.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. №24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Reference (design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyah v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], *Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya*

Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan?. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoy uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

***М. Хабдулина^a**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

^{*}Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru

С. Шнайдер^b

РФА СБ Археология және этнография институты, Новосибирск, Ресей Федерациясы

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Якутск, Саха,

Ресей Федерациясы

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозықөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжыл-дықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт ХХ ғасырдың 70-

ші жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған No3 тұрғын үйдің материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [175-200 сөз]

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [7-10 сөз/сөз тіркесі]

***М. Хабдулина^a**

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика
Казахстан*

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

Институт археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, Российская Федерация

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Республика Казахстан*

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, Якутск, Саха,
Российская Федерация*

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Ақмолинском Приишимье начаты раскопки

позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычлняются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [175-200 слов]

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [7-10 слов/словосочетаний]

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of historical sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev ave., Novosibirsk, Russian Federation.

ORSID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, master, researcher at K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, master of the Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РФА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский к., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192665106>

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, проспект Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЬИ

1. Авторы, желающие публиковаться в журнале, должны пройти регистрацию и загрузить статью на сайте tsj.enu.kz

2. Язык публикаций: казахский, английский, русский.

3. Объем статьи – 5-8 стр., без метаданных.

4. Статья оформляется в следующем порядке:

- Ф.И.О. автора/авторов (при наличии двух и более авторов указывается *Автор для корреспонденции), выравнивание по центру, жирные строчные буквы.

- Место работы, город, страна, e-mail; выравнивание по центру, курсив

- Название статьи – по центру, без отступа, жирные строчные буквы.

- Аннотация (175-200 слов). Ключевые слова (7-10 слов) на языке статьи.

- Текст статьи

- Литература (на языке статьи) и Reference на английском языке.

- Аннотация и ключевые слова на двух других языках (авторы из ближнего и дальнего зарубежья эти данные могут дать на английском и русском языках, на казахский язык переводятся редакцией журнала).

- Информация об авторе/ авторах в конце статьи дается на трех языках (русском, казахском, английском): Ф.И.О. (полностью), ученая степень, ученое звание, должность, название вуза, адрес, город, страна, ORCID или Scopus ID.

5. Для набора текста, формул и таблиц используется редактор Microsoft Word для Windows. Параметры текстового редактора: поля – 2 см со всех сторон; выравнивание по ширине; шрифт – Times New Roman, размер – 12; межстрочный интервал – 1,15; абзацный отступ – 1 см; ориентация листа – книжная.

6. Ссылки в тексте на соответствующий источник из списка литературы оформляются в круглых скобках с указанием первого автора работы, года издания, номера страниц(-ы), например:

1. (Самашев, 2022: 45) или (Самашев, 2021: URL);

2. Если 2 и более автора:

а) (Самашев и др, 2022: 45);

б) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45);

3. Если нет прямой ссылки: (Самашев, 2022).

Шрифт самого списка – Times New Roman, размер – 12, абзац – отступ 1,25, выравнивание по ширине с переносами.

7. Список литературы предоставляется в двух вариантах:

1) по алфавиту без нумерации на языке статьи;

2) латинской транслитерацией, в рамках которого в квадратных скобках дается перевод на английский язык

3) в списке литературы (референс) не должны включаться следующие виды источников как диссертации, авторефераты диссертаций, тексты официальных

документов в различных изданиях (указы, приказы, постановления, программы и пр.), архивные источники (и данные полевых материалов автора) указываются в тексте статьи в круглых скобках и следует ссылаться постраничными автоматическими сносками. Все сокращения выходных данных архивных документов перечисляются через запятую и указываются с строчными буквами (ГА, ф. 4, д. 2, л. 16). В список литературы они не выносятся. (см. Образец: Reference).

8. Требования распространяются на научные обзоры, рецензии и персоналии.

9. Статья должна быть тщательно выверена на орфографические и синтаксические ошибки и техническое оформление. Статьи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись не принята к публикации.

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

МРНТИ 03.91.03 (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

***М. Хабдулина^а**

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Республика Казахстан*

^а(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^б

Институт археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, Российская Федерация

^б(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^с

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Республика Казахстан*

^с(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^д

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, Якутск, Саха,
Российская Федерация*

^д(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило

научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычлняются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [175-200 слов]

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [7-10 слов/словосочетаний]

ОСНОВНОЙ ТЕКСТ СТАТЬИ

Основной текст статьи должен содержать следующие структурные элементы:

- Введение
- Материалы и методы исследования
- Степень изученности темы
- Анализ
- Полученные результаты
- Выводы

Литература

(образец оформления)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.

Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). Р. 150-155.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Reference
(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyah v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoy istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoy uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

***М. Хабдулина^а**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы
^а(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

*Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru

С. Шнайдер^б

РФА СБ Археология және этнография институты, Новосибирск, Ресей Федерациясы
^б(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^с

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^с(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^д

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Якутск, Саха,

Ресей Федерациясы

^д(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозыкөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжыл-дықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт ХХ ғасырдың 70-ші жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIXғ. аяғы мен XXғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған №3 тұрғын үйдің материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы ХХ ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [175-2000 сөз]

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [7-10 сөз/сөз тіркесі]

***М. Khabdulina^а**

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^а(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru*

S. Shnaider^б

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russian Federation

^б(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Yeginbay^с

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^с(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Saha, Russian Federation

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of a later-medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No.3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas... [175-200 words]

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turfy bricks [7-10 words/word combinations]

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192665106>

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, проспект Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский к., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of historical sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev ave., Novosibirsk, Russian Federation.

ORSID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, master, researcher at K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, master of the Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

TURKIC STUDIES JOURNAL

2023. Vol. 5, №3 – Астана: ЕҰУ. – 213 б.

29.09.23 басуға жіберілді

Тираж – 40 дана.

Авторларға арналған нұсқаулар,
жариялау этикасы журнал сайтында берілген: tsj.enu.kz

Техникалық хатшы: А. Байгаж
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева
Редакцияның мекенжайы:
010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтбаев к-сі, 2.
Тел.: +7 (7172) 709-500, (ішкі 31-434)

E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген.

24.02.2021 ж.

№KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

tsj.enu.kz

